

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
1991 РОКУ**

Друкується згідно з постановою
вченої ради Інституту археології
АН України (протокол № 12
від 08.10.92 р.)

Луцьк
«Надтир'я»
1993

Редакційна колегія:

Д. Н. Козак — відповідальний редактор, доктор історичних наук;

В. І. Клочко — відповідальний секретар, кандидат історичних наук;

М. Ю. Відеїко — член редколегії.

Рецензенти:

О. В. Симоненко — старший науковий співробітник Інституту археології АН України, кандидат історичних наук;

Ю. Н. Малев — доцент кафедри археології Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Збірник вміщує цінну інформацію про польові археологічні дослідження на теренах України, в тому числі в Республіці Крим у 1991 році. В ньому подається стисла характеристика пам'яток, описуються найбільш цікаві археологічні знахідки — прикраси, знаряддя праці, зброя, посуд та ін. Авторами повідомлень є археологи України та Росії (ті, що працювали в Україні), керівники археологічних експедицій і загонів.

Книга розрахована на археологів, етнографів, істориків, вчителів історії, працівників музеїв, краєзнавців, а також на широкий загал читачів, які цікавляться історією України.

Збірник продовжує традиції «Археологічних досліджень 1967—1972 рр.» і має за меті сприяти оперативному впровадженню в науковий обіг інформації, необхідної для розвитку археологічної та історичної науки про розкопки археологічних пам'яток в Україні. Це міжвидомчий збірник, у якому друкуються матеріали всіх археологічних експедицій, що працюють в Україні, незалежно від їх відомчої приналежності. Польовий комітет Інституту археології АН України має намір зробити це видання щорічним.

У цій книзі зібрано більше 100 повідомлень та інформацій, які подані в абетковому порядку. В збірнику також вміщено перелік експедицій, що працювали в Україні у 1991 році.

Видання збірника організоване на кооперативних засадах за кошти, відраховані від експедицій академічних установ, відділів культури, музеїв та вузів за рахунок Польового комітету при Інституті археології АН України.

Повідомляємо також, що інформації про археологічні дослідження в 1992 році для публікації в наступному збірнику «Археологічні дослідження в Україні 1992 року» слід надсилати на адресу: 252014 м. Київ, вул. Видубецька, 40. Інститут археології АН України. Польовий комітет.

Строк прийому текстів — до 1 березня 1993 року. Обсяг інформації — 2 сторінки машинописного тексту (через два інтервали) та 1—2 ілюстрації (графічні) формату А-4.

**Баран В. Д., Зеленецька І. Б.,
Бобровська О. В.**

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КУРОПАТНИКИ НА ПРИКАРПАТТІ

1991 року спільна Наддністрянська експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею продовжила розкопки багатошарового поселення біля с. Куропатники Галицького району Івано-Франківської області, де відкрито матеріали від доби ранньої бронзи до пізнього середньовіччя.

Були розширені розкопки попередніх років — розкоп в північно-східній та II — у південно-східній частині поселення. На загальній площі близько 900 кв. м досліджено 5 споруд та 9 господарських ям. До пізньолатенського часу належить споруда 14, (підчотирикутна у плані 3,0x2,8 м, глибиною 0,25 м від рівня фіксації), у заповненні якої знайдено чорнолощену та кухонну ліпну кераміку. Із липицькою культурою пов'язана споруда 17 та яма 102. Споруда видовжена у плані, має розміри 9,8x3,5 м, заглиблена у материк на 0,2—0,3 м, підлога її підмазана глиною. Тут знайдено характерну гончарну сіро-ліпну оздоблену валиками із зашпінами кераміку, а також уламки світлоглинняної амфори ІІ ст. н. е. Споруда 16 та господарські ями 96,97 відносяться до черняхівської культури. Споруда розмірами 3,87x4,5 м, підчотирикутна у плані, заглиблена у материк на 0,6 м, мала глибокий підбій у західній стінці. У заповненні знайдено уламки гончарних лощених мисок, фрагментованій ліпний горщик. Відкрито давньоруську глиnobитну піч. Її черінь розмірами 0,8x0,9 м було вимурувано з глини та численних уламків гончарного посуду. До цього ж часу належать господарські ями 100,101. До XVII-XVIII ст. належать споруди 15 та 12 (відкрита у 1990 р.). Споруда 12 — це чотирикутна напівземлянка розмірами 6x4,8 м, орієнтована стінками за сторонами світу, заглиблена у материк на 0,6 м; у центрі розчищено залишки відкритого vogнища. Заповнення містило велику кількість гончарної кераміки — миски, глеки, горщики, сковорідки та покришки. Споруда 15 (господарська будівля, що могла належати до садиби споруди 4 розкопки 1988 р.) мала стовпову конструкцію, про що свідчать три розчищені паралельні ряди стовпових ямок. Долівка її була щільно зтинькована. Тут знайдено гончарну кераміку, уламок скляної посудини, бронзовий наперсок. З культурного шару поселення походить кераміка доби бронзи, культури фракійського гальштату та згаданих культур, кілька пряслел, кам'яна ливарна форма.

Планується продовження досліджень поселення.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ «ГАЛИЧИНОЇ МОГИЛИ»

«Галичина Могила» згадується в Літописі (Іпатіївський список) під 1306 р. Піднявшись на боротьбу проти угорського воєводи Венедикта, що за той час правив у Галичі, галицькі бояри та міське населення запросили допомогу пересопницького князя Мстислава Ярославича. Невеликий дружинників князя не зміг пробитися у Галич. Перед відходом князя до Пересопниці, один з галицьких бояр, Ілля Шепанович, вивів його на Галичину Могилу і промовив: «Княже, уже еси на Галичиній Могилі зосідів, так і в Галичі княжив еси». Закінчується цей короткий текст згадкою літописця розказати про неї детальніше, а заразом і про початок міста Галича.

На жаль, літописець більше не повернувся до цієї теми.

В поле зору археологів Галичина Могила потрапила лише в кінці XIX ст. Її шукали серед курганів Крилоського лісу в ур. Діброва, на городищі у с. Пітрич, у Вікторовському лісі і на крилоському городищі. Лише відрикніці XIX ст. Т. Зеленецький, якого підтримали О. Чоловський та Я. Пастернак, прийшов до висновку, що Галичина Могила — це здняючий курган, що знаходиться на одній з найвищих точок в ур. Качків. Вже в XII ст. курган опинився між внутрішніми та зовнішніми укріпленнями старого Галича — столиці Галицько-Волинського князівства.

Першим дослідником Галича був Зем'єнський. В 1883 р. він зробив обміри Могили. В той час її висота сягала трьох метрів, а діаметр 36 м. В двох перехресних траншеях, закладених в насипі, ним знайдено кілька дрібних уламків кераміки, вуглики та одну кісточку. Не знайшов знак поховання і Й. Пеленський, який в 1911 р. провів ще раз розкопки могили. В 1915 р. одна з частин російських військ поставила в насипі кургану два бліндажі із вхідною траншеєю до них. Це привело до значної зруйнації насипу, який в період між двома світовими війнами був розораний.

В 1934 р. відомий дослідник Галича Я. Пастернак втретє провів розкопки на Галичиній Могилі. Він заклав в центрі розораного кургану розкоп діаметром 15 м. У насипі було знайдено лише декілька уламків кераміки княжої доби та культури фракійського гальштату. Слідів поховання не виявлено. Після розкопок Я. Пастернак не відмовився від гіпотези, що саме курган в ур. Качків отримав літописну назву Галичиної Могили, але тепер він трактував її як символічний курган, біля якого відбувалася інtronізація князів Галича.

В 1991 р. на замовлення Товариства «Успенський Собор» повторні розкопки провела Наддністрянська експедиція Інституту археології та Івано-Франківського краєзнавчого музею. Оскільки перед експедицією поставлено завдання реконструкції Галичиної Могили, то їй необхідно було вивчити її конструктивні особливості шляхом розкопок, незалежно від того, чи є в ній поховання, чи ні.

Закладено розкоп в західному секторі могили, там залишилось дві контрольні бровки шириною 1,5 м. Якраз в цьому секторі знаходився розкоп Я. Пастернака, який зняв насип до підошви кургану. Зачистка показала тут відсутність слідів поховання. Лише на підступах до насипу могили нами виявлено сліди двох давньоруських жител, стратиграфічно пізніших від насипу кургану, дослідження яких відкладено до нового сезону. Продовживши наш розкоп до центру могили, ми від розкопу Я. Пастернака перейшли до розчистки колишніх бліндажів. Нами встановлено, що саме тут, під бліндажами, на дні яких розчищено гарматну гільзу і розсили шрапнелі, ще збереглись рештки справжнього курганного насипу товщиною до 0,9 м.

На глибині 1,8 м від сучасної поверхні кургану, в його центрі розчищено складені в певному порядку дві бойові сокири, накінечник дротика, два накінечники стріл, кинжал та овальної форми пляму золотої фольги,— можливо, сліди позолоченого щита. Поруч простежено сліди дерев'яної плахи, яка заходила в стінку розкопу. Знахідки попередньо можна продатувати Х-ХІ ст.

І хоч це лише початок повторного дослідження Галичної Могили, ми вже можемо відповісти на деякі запитання, поставлені під час розкопок нашими попередниками. Зокрема, можна вважати, що Галичина Могила — не символічний безінвентарний курган, а поховання знатного воїна, можливо, князя — засновника Галича. Ідентифікація її відповідно до літописної згадки, яку підтримав Я. Пастернак, вірна. Подальші дослідження Галичної Могили з метою її реконструкції будуть продовжені.

Балинская Л. И.

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ У с. ПЕСКИ

Охранные раскопки многослойного поселения эпохи бронзы — ран. жел. века — раннеславянского времени — древней Руси в ур. Груд, у с. Пески Бурынского района Сумской области велись сектором археологии Сумского краеведческого музея.

Поселение занимает возвышенность, расположенную в пойме левого берега реки Сейм у восточной окраины с. Пески (бывш. с. Глушец). Поверхность поселения в прошлом подвергалась регулярной распашке, вследствие чего культурный слой нарушен на глубину 0,3—0,4 м. В настоящее время поверхность задернована. Ежегодно площадь поселения интенсивно размывается рекой.

Работы проводились с 5 по 26 августа. Было вскрыто 96 кв. м площади, мощность культурных отложений 1,0—1,2 м. Находки залегают в практически однородном по цвету и структуре черном гумусе, что затрудняет дифференциацию культурных слоев.

Коллекция включает многочисленные фрагменты разновременной керамики: 5 развалов раннеславянских и волынцевской культур; глиняный, миниатюрный ритуальный (?) сосудик, три железных ножа раннеславянского-древнерусского времени.

Были исследованы 7 ям различных форм и размеров.

Предварительные находки можно разделить на 2 большие хронологические группы. К первой группе относятся материалы эпохи поздней бронзы — раннего железного века. Ко второй (более многочисленной) — материалы, охватывающие временной промежуток с VII в. по Киевскую Русь включительно.

Баранов И. А., Ланцов С. Б.

ИССЛЕДОВАНИЯ КУТЛАКСКОЙ КРЕПОСТИ В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КРЫМУ

Судакская экспедиция ИА АН Украины, помимо основных работ, возобновила прерванные в 1984 г. раскопки античного укрепления, расположенного на западном отроге г. Караул-Оба у Кутлакской бухты в 4,5 км к юго-востоку от с. Веселое Судакского района. Работы велись на трех участках, общей площадью около 300 кв. м.

На одном из них обнаружена прямоугольная постройка типа казармы, площадью 24x4,7 м, из расположенных в ряд пяти помещений (3,60—4,30x3,80 м), пристроенных к ранее раскопанной восточной куртине. Северный край здания ограничен восточным входом в форте, а южный уничтожен в результате осьпи берегового обрыва. Двухслойные однорядные стены, высотой до 2,10 м и толщиной 0,56—0,70 м, сложены в бутовой и относительно регулярной технике, в основном из рваного по слою сланца на глине. Подошвы кладок либо расположены на докультурном коричневом суглинке, либо слегка заглублены в него. На внутренних фасадах зафиксированы остатки известково- песочной штукатурки. Все помещения имели отдельные входы с запада (0,8—1,1 м).

Раскопки казармы позволили обнажить и внутренний рядный фасад восточной куртины, высотой до 2,5 м. В нем прослежены продольный и поперечный ригели бревенчатого каркаса стены. Сквозь нее из помещения казармы вел вход в еще нераскрытою юго-восточную башню. Проем, шириной 1,1 м, перекрытый деревянной балкой, сохранился, вероятно, во всю высоту (1,50 м).

В качестве кровли казармы, очевидно, использовались скрепленные глиной тонкие (1—2 см) сланцевые плиты, обнаруженные на глинобитных полах вместе с балками рухнувших перекрытий. Культурный слой, перекрывающий строительные остатки, толщиной до 2,5 м состоял в верхней части (1,50—2,10 м) из развали каменных стен, а в нижней — из коричневой глины, насыщенной керамикой.

4 помещения были, по-видимому, жилыми. В двух из них, открытых полностью, к югу от входов обнаружено по стационарному, прямоугольному в плане, сырцово-каменному очагу с топкой, поддувалом и дымоходом. Кроме печи в северо-западном углу одного помещения находился сегментовидный в плане «каменный столик». Пятое помещение являлось железоплавильной мастерской. Здесь выявлены остатки трех сырцово-каменных горнов для производства железа сырдутным способом, металлический шлак и местные железистые конкреции, служившие сырьем.

На полах найдены фрагменты и целые формы светлоглиняных и красноглиняных амфор с двухствольными ручками, столовой, гончарной и краснолаковой посуды, лепных сосудов, с преобладанием последних, имеющих, в основном, гето-дакийский облик. Датировка материала позволяет считать, что крепость основана не ранее нач. 2-ой четв. I в. до н. э. и покинута в I-ой трети I в.н. э.

К северу от казармы раскрыт участок пристроенной к ней стены, толщиной 0,55 м, наискось перегораживающей, наподобие протейхизмы прямой проход в крепость.

Другим объектом изучения стала находящаяся справа от восточных ворот прямоугольная двухкамерная башня, частично открытая снаружи в 1983-84 гг. Размеры башни 10,70x8,25 м при толщине фронтальной и тыльной стен — 1,8 и 1,7 м, а фланговых — 1,6 м. Кладки однорядные, трехслойные, высотой до 2,25 м от уровня глинообитного пола. Площадь камер — 3,2x4,8 м, ширина перегородки — 0,90 м. Проем, шириной 1,1 м, располагался в центре тыльной стены. От входа он расширялся и вел сразу в две камеры. В стенах башни обнаружены ригели, раскосы, стойки, по-видимому, фахверковой конструкции. Возможно, деревянный каркас служил и антисейсмическим целям.

На третьем участке раскрыт юго-западный угол обороны. Южная ограда укрепления, толщиной 0,6 м и высотой до 0,8 м расположенная на береговом обрыве, сохранилась лишь на участке длиной 8 м. Между ней и ранее изученной западной куртиной в углу форта открыт вход шириной 1,5 м. Подошвы куртин повторяют рельеф местности. К западному торцу южной ограды пристроена небольшая прямоугольная башня, частично разрушенная при осыпи берега. Ее приблизительные размеры 3,2 (С-Ю)x4,5—5,0 (В-З) м при толщине стен 1,4—1,7 м.

В результате работ (сезон) серьезно уточнена хронология крепости, что позволило отказаться от представления о ее римской принадлежности. Установлено, что она была не захвачена, а разрушена при выводе гарнизона. Определен периметр обороны (около 200 м) и подсчитана примерная численность контингента (100 человек). Сделано предположение о размещении в форте регулярного подразделения боспорских наемников из среды варваров некрымского происхождения. Получены новые данные по античным военно-инженерному делу и металлургии.

Беляева В. И.

О РАБОТЕ ПУШКАРЕВСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОТРЯДА

Работа в поле велась на основании плановой темы кафедры археологии, утвержденной на текущее пятилетие: «Палеолитические поселения, как исторический источник для реконструкции особенности исторического процесса на Русской Равнине». (Подсенье).

Полевые исследования 1990 г. явились продолжением регулярных работ, проводимых на стоянках в районе с. Пушкари и в первую очередь Пушкарей I (см. отчеты 1981—90 гг.).

Целью работ 1990 г. явилось исследование западного участка раскопа № 5. Особенностью этого участка является его примыкание к раскопу № 3 (П. И. Борисковского, 1939 г. работ).

Задачей изучения этого участка (кв. л.— б.— 3—101) было исследование культурного слоя на всю его толщину (10 см), разборка его и тщательная фиксация с обозначением (зарисовкой) всех археологических предметов на местах. На этом участке особенно важным явилось место концентрации ямок, западинок, скопления кремня у большого очага. Очаг (0,9x0,85 м) заполнен большим количеством костного угля. Очажное пятно не размыто, оно относится к нижнему горизонту культурного слоя. К тому же горизонту относятся ямки (0,3x0,4 м) вокруг очага. Ямки эти глубокие (0,1—0,17 м), заполнены отходами кремневого производства — щепами, сколами, чешуйками. Весь материал тщательно фиксировался, а грунт промывался.

На южном участке раскопа решались проблемы стратиграфии, вернее микростратиграфии культурного слоя, так как на этом участке он несколько поднимается, точнее сказать, не опускается в суглинок, а находится на границе суглинка и перекрывающего его песка с ортандовой прослойкой.

Коллекция 1990 г. состоит в основном из материала, полученного из ямок и западин, — это только кремневый материал, кости нет совершенно.

Коллекции кремня временно хранятся на кафедре археологии Ленинградского университета, а затем будут переданы Украинской академии наук.

Общая площадь раскопа — 120 кв. м, но работы ведутся только на земляных участках.

На базе работ экспедиции летом 1990 г. снят полнометражный документальный учебный фильм «Полевая археология палеолита». Копии фильма высыпаются всем желающим по бланкам-заказам.

Бессонова С. С., Скорый С. А.

РАБОТЫ НА МОТРОНИНСКОМ ГОРОДИЩЕ

Экспедиция «Холодный Яр» провела четвертый полевой сезон по исследованию самого крупного из тяминских укрепленных поселений эпохи каменного века — Мотронинского городища.

На раскопе IV продолжалось изучение центрального зольника. Здесь открыта площадь 144 кв. м на глубину от 0,8 до 3,5 м. Доисследована западная часть котлована святилища, открытого в 1990 г. Общая площадь его около 50 кв. м, глубина около 2 м от древнего горизонта. Дно прорезают 13 ям различной глубины, многие из которых заполнены т. н. очажным углеродом и костями животных. К северо-западу от святилища обнаружены остатки помещения или открытой площадки со следами долговременных кострищ и горелым слоем по всему полу, на котором находились раздавленные сосуды и другие находки. Очевидно, здесь производилось сожжение жертв, останки которых сбрасывались в ямы котлована.

В разных частях раскопа к северу от котлована открыты в этом сезоне 10 хозяйственных ям и одна округлая в плане землянка с деревянным перекрытием. Размеры землянки 3х2,7 м, глубина 2,1 м от дневной поверхности, на которой по периметру ямы прослеживались ямки от деревянных столбов перекрытия. Видимо, все открытые объекты составляли один комплекс культового характера. В одной из ям найдено множество зерен проса, расположенных туда на крупном черепке от котлообразного сосуда. Примесь злаков обнаружена в различных глиняных изделиях: в стенах и днищах культовых сосудов, культовых лепешках, пряслице, кусках обмазки. Разнообразен остеологический материал. Преобладают кости домашних животных — лошадей и крупного рогатого скота, меньше костей свиней и овец. Встречаются также кости диких животных — зубров, благородных оленей, лосей, кабанов, бобров, медведей. Кости животных иногда лежали в виде крупных скоплений. В одном случае была обнаружена выкладка из черепа коня и четырех уложенных попарно челюстей быков.

К прошлогоднему раскопу V (южнее Троицкой церкви, 40 кв. м) с востока, вдоль длинной стороны была осуществлена прирезка площадью 46 кв. м. В южной части раскопа открыты остатки прямоугольного наземного жилища с глинобитным полом (толщина 6—14 см), слегка заглубленным в черноземный слой с культурными остатками скифского времени. Жилище было ориентировано по линии восток-запад. Сохранившаяся площадь пола около 10 кв. м. В южной части по центру — очажная яма круглой формы, западнее ее — небольшая овальная ямка, очевидно, хозяйственного назначения. При подчистке пола жилища найдены обломки лепной посуды, амфор, железные шилья, кости животных. Отсутствие столбовых ям, глиняной обмазки говорит в пользу того, что жилище имело не каркасно-столбовую конструкцию, а, вероятно, срубную. Севернее жилища открыта округлая хозяйственная яма (№ 2) с большим числом находок скифского времени. Найденные жилище и хозяйственная яма, а также погреб, хозяйственная яма № 1 и другие объекты, расположенные на небольшом расстоянии от жилища (раскопки 1990), по всей вероятности составляют жилищно-хозяйственный комплекс, датируемый V в. до н. э.

На раскопе VI (юго-восточнее Троицкой церкви, площадь 200 кв. м) обнаружены остатки монастырской стены в виде частокола в 10 рядов (не ранее XVIII в., прослежены на расстояние 12 м) и разнообразные объекты скифской поры: жилище, хозяйственная яма, 3 погреба, 2 зерновых ямы. Жилище в виде полуzemлянки окружной формы диаметром около 3,2 м, заглубленной в материк на 0,5 м. Как и в первом случае, стены, очевидно, были срубной конструкции (столбовые ямы и глиняная обмазка не зафиксированы). В западной части жилища сохранились остатки какого-то глиняного отопительного (?) устройства. В непосредственной близости с жилищем располагались оригинальные по конструкции двухкамерный погреб и зерновая яма цилиндрической формы с полукруглым дном. По всей видимости, все три объекта входили в один жилищно-хозяйственный комплекс. Слой на исследованном участке содержал большое количество лепной керамики, фрагменты амфор, орудия труда и пр. К числу наиболее интересных находок относятся 3 рога тура,

найденных в нижнем слое заполнения жилища и на полу, фрагмент каменного блюда с бортиком, костяной трехдырчатый псалий.

Обнаруженные материалы, в том числе наконечники стрел, относятся у VI-V вв. до н. э.

Благовещенський Ю. І.

РОЗКОПИ В ПІДПОРІЖЖІ

В 1990—1991 рр. загоном археологічної експедиції ЗКМ під кер. Ю. І. Благовещенського здійснювалися охоронні розкопи зруйнованого водами Каховського водосховища черняхівського та древньоруського поселення ур. Портмашеве Запорізького району Запорізької області. Поселення вперше обстежене в 1957 р. О. В. Бодянським¹, та вперше частково досліджено З. Х. Попандопуло в 1983 р.

На протязі розкопів були розкриті залишки пам'яток черняхівської культури — залишки двох землянок та однієї заглибленої господарчої споруди, двох господарчих ям та залишки садиби гончара.

Житлові приміщення черняхівців — це прямокутні землянки із заокругленими кутами та заокругленою біля стін долівкою, зорієнтовані короткими стінами по осі «північ-південь» або на північний захід — південний схід, устатковані округлими глинняними вогнищами, виритими в матеріці, конструкція стін — плетено-глиnobитна.

Господарча забудова — це заглиблена чотирикутна споруда дещо більших розмірів від житла з аналогічною до житлових споруд конфігурацією кутів та стін.

До комплексу садиби гончара входили декілька пам'яток: близько розташована до житла госп. яма № 1 та пов'язані між собою житлове приміщення № 1, гончарний горн, припічний майданчик (приміщення № 8), вбудована в припічний майданчик госп. яма № 10 та відходяча від майданчика госп. яма № 11.

Горн мав поперечно-овальну форму та центральну, можливо, не єдину перегородку повітря, який відходив до північно-східного кута приміщення № 1.

Припічний майданчик, який, можливо, мав навіс та стіни, був пов'язаний з горном та госп. ямою № 11 лазами. Госп. яма № 11 мала в основі, як і госп. ями № 1 та 11, конусовидну форму, зверху була перекрита напівзбереженим, купольної форми склепінням, добудованим до ями з добавленням білої коалінової глини.

В заповненні госп. ями № 1 та горна були знайдені фрагменти ручок танаїських амфор кінця II—III ст. н. е., в заповненні госп. ями № 10 — фрагмент імпортного чорнолакового кубку, що дає підставу датувати комплекс не пізніше кінця III — початку IV ст.

Викликає також інтерес знахідка в заповненні госп. ями № 1 ліпного, коричневоглинняного, біконічної форми кухонного горщика, поверхня якого була оброблена вертикальними розчісами. Знахідки аналогічних за

1. Шапошникова О. Г., Бодянський О. В., Щепинський А. О. Звіт про роботу Дніпровського загону Дніпровської експедиції за 1957 рік /Архів ІА АН УКР. ф. 1957/ 106.

технікою фрагментів в заповненнях, культурному слої та при зборах підйомного матеріалу свідчать про широке використання поселенцями посуду цього типу.

На протязі розкопів було вирито залишки трьох напівземлянок та двох окремостоячих госл. ям древньоруського (XII—XIV ст.) часу.

Житлові приміщення представляли собою неслучний за планом чотирикутник. Конструкція стін глинобитна, грубки були вбудовані в коротшу північну стінку, до північно-східного кута та мали глинобитну склепінчасту конструкцію.

Бобровський Т. А., Воронцова О. А.
Стріхар М. М.

СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У КІЄВІ

У 1991 р. відділом «Кіїв-підземний» Музею історії Києва продовжено (почате роком раніше) архітектурно-археологічне дослідження т. зв. «Звіринецьких» печер на території Печерського району м. Києва. Під час робіт було розчищено близько 50 м зруйнованої магістральної галереї, а також 19 поховальних споруд, що представлені чотирма типами підземних приміщень: ніші з поодинокими похованнями (12), камери-«скріпти» з поодинокими похованнями у могильних ямах — «рівчаках» (4), «скріпта» з колективним похованням та ґрунтувальна яма з поодиноким похованням у дерев'яній труні. При цьому необхідно відзначити знахідку поховальної ніші, яка мала у плані антропоморфний обрис, а також присутність практично у всіх «рівчаках» приміщень-«скріпта» материкових виступів — «узголов'їв», що має численні аналогії в південноруських поховальних пам'ятках XII—XV ст.

Вхідні отвори абсолютної більшості печерних камер були обладнані особливими пазами для кріplення якісно загород; над деякими з них зафіковані залишки написів-графітів поминального характеру, а також ділянки розкresленої під написи поверхні стін. Дослідженнями встановлено, що поховання, які знаходилися у розкритих приміщеннях, пограбовані, а кісткові залишки та інвентар виявлено в перевідкладеному стані. При цьому усі поховальні споруди були заповнені стороннім гумусним суглинком, що відрізняється від материкового лесу, в якому вирито печери. Це, напевно, репрезентує обряд повторного поховання, відомий з практики середньовічних монастирів Афону. На підставі отриманих матеріалів у процесі формування та археологізації пам'ятки виділяються щонайменше два етапи: давній — етап безпосереднього спорудження та функціонування печер, що датується за архітектурними особливостями інтер'єрів, палеографією графіті та нечисленними знахідками — у межах XIV—XVI ст., пізній — етап реконструкції та музеєфікації пам'ятки на початку ХХ ст. Аналогічним етапам відповідають й археологічні знахідки, найдавніші з яких датуються XIII—XV ст. та представлені фрагментами гончарного посуду, залишками шкіряних виробів, чернечього побуту (взуття, пояси, «спараманди» тощо). Результати останніх досліджень

Звіринецьких печер у Києві, таким чином, дозволяють інтерпретувати дану пам'ятку як підземний некрополь XIV—XVI ст. якогось нелітописного «Звіринецького» монастиря.

Крім стаціонарних розкопок, співробітниками відділу проведено розвідки печерних пам'яток у різних районах м. Києва. В ур. Церковщина (садиба санаторію МВС України «Хутір Вільний») досліджено стародавні печери та прилягаючу територію колишньої «Гнилецької» пустині. Розвідками встановлено, що печерний лабіринт сформувався протягом кількох століть і представляє собою на ранньому етапі підземне чернецьке кладовище, аналогічне Звіринецьким печерам. У 1991 р. в печерах було досліджено залишки підземного храму архаїчного вигляду та поховання камера-«крипта» з двома погребаннями похованнями XIV—XVI ст. в окремих могильних ямах (поховання були чернецькі, про що свідчить знахідка фрагменту шкіряного «лараманду»). Достовірних залишків існування печер в давньоруський період (всупереч сподіванням) не виявлено. Крім того, на поверхні надпечерного пагорбу зафіксовано культурний шар поселення середнього етапу зарубинецької культури (досліджено близько 15 кв. м, виявлено 10 об'єктів господарського призначення).

В Печерському районі (вул. Січневого повстання) зафіксовано значну печерну споруду, яка виникла не раніше XVIII—поч. XIX ст. та виконувала, вірогідно, господарські функції при якомусь наземному культовому комплексі.

На північному схилі г. Щекавиця досліджувались залишки підземного приміщення, яке являло собою жебрацьке печерне житло XVIII—XIX ст. У цьому ж місці двома стратиграфічними шурфами, загальною площею 7 кв. м, виявлено культурний шар давньоруського поселення з матеріалами кін. XI — першої пол. XII ст. (в плані зафіксовано залишки господарської ями та планіровочну засипку невеликого рівчака цього часу).

В ур. Китаєво (вул. Китаївська) на північ від Троїцької церкви Преображенського скиту розвідками 1991 р. виявлено культурний шар давньоруського поселення з матеріалами XII ст.

Спелео-археологічні дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії Києва будуть продовжені в наступному сезоні.

Бузян Г. М., Колибенко О. В.,
Товкайлло М. Т.

РОБОТИ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Експедиція Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника в 1991 році продовжila розвідки на території Переяслав-Хмельницького району та охоронні розкопки в місті Переяславі-Хмельницькому. Як і в попередні роки, проводилося суцільне обстеження берегів рік, озер, боліт з метою складення повної археологічної карти району. Основна увага приділялась фіксації залишків стоянок та поселень, оскільки більшість курганів була обстежена раніше.

Крім відкритих в 1988—1990 рр. 175 нових пам'яток, в 1991 р. розвідано ще 43 пам'ятки, з них: 11 поселень давньоруського часу, 11 поселень черняхівської культури, 5 пам'яток слов'ян середини II половини I тисячоліття, 2 поселення скіфського часу, 13 поселень та місцезнаходжень кераміки епохи бронзи, кілька місцезнаходжень ліпної кераміки невизначененої культурної приналежності. Також зафіксовано 20 пам'яток, які датуються XV—XIX ст.

Роботи були зосереджені в таких районах: у басейні р. Гнилки (Гатки, Грудки), правої притоки р. Броварки та строківських боліт; у нижній течії р. Карапі; по течії р. Саги, правої притоки р. Супою; у верхній течії р. Броварки; береги оз. Нетечі та болота Козел.

У центральній частині Переяславщини, яка являє собою плато вододілу річок Трубежа та Супою, що перерізане р. Броваркою і розгаженою системою озер та боліт, поблизу сіл Велика Каратуль, Стрекова, Помоклі, Травневе, Виповзки, зосереджено 5 поселень та місцезнаходжень епохи бронзи (віднесені переважно до культури багатоваликової кераміки). Це, зокрема, ур. Чернече (2,5 га), Штернове (2,5 га), Завалля-Заріччя (2,5 га); гнізда поселень черняхівської культури — ур. Луки, Тогобовка, Сичі, Завалля, Заріччя, Верижине, Паралівщина — та давньоруського часу — ур. Селище (5 га), Штернове (7 га).

Обстежена течія невеликої рівнинної р. Саги в селах Сомковій Долині, Радянському, Соснові, де відкрито гнізда поселень черняхівської культури та давньоруського часу (ур. Кисилів хутір, Писаршина Левада, Хутір Чорненький, Попова гребля).

Надзвичайно насичена пам'ятками різних епох долина р. Карапі, в якій виявлено скupчення поселень різних епох, в т. ч. середньодніпровської та культури багатоваликової кераміки, два поселення скіфського часу (ур. Кути, ур. Гниле — 1,5 га), гніздо поселень давньоруського часу (ур. Гниле, Кути, Хутір).

На посаді давньоруського Переяслава обстежено стінки траншеї водопроводу, яка проходила по вул. Горського. При цьому було використано методику суцільної фіксації розрізів стінок траншеї. Довжина траншеї — 150 м. По всій довжині траншеї зафіксовано два культурні шари початку XI—XIII ст. та культурний шар XVII—XVIII ст. Місцями виявлено залишки культурного шару XIV—XVI ст.

Траншея перерізала ряд давньоруських напівземлянок і ям господарського призначення, з яких добуто масові матеріали, в тому числі: уламки гончарного посуду та скляних виробів, залишки бронзоливарного та залізоробного виробництва, вироби з каменю та кістки. Зібрано колекцію гончарних клейм, серед яких виділяється група зображеній «знаків Рюриковичів» — двозубів та тризубів.

Особливий інтерес становлять нечисленні керамічні матеріали з культурного шару XIV—XVI ст., що поєднують в собі давньоруську та пізньосередньовічну гончарні традиції.

З культурного шару XVII—XVIII ст. добуто велику колекцію гончарного посуду та кахлів місцевого виробництва. У розрізі траншеї місцями зафіксовано рештки вимостки вулиці із хмизу і тонких гілок, яка датується кінцем XVIII — поч. XIX ст.

Невеликі за обсягом рятувальні розкопки проведено на лівому березі р. Трубежа в ур. Луг. Досліджено залишки напівземлянки господарського призначення, яка датується XI—XIII ст.

Былкова В. П., Буйских С. Б.

РАЗКОПКИ ГЛУБОКОЇ ПРИСТАНИ

Городище Глубокая Пристань находится на юго-восточной границе сельской округи Ольвии классико-эллинистического времени. Оно расположено на правом берегу Днепровского лимана; в 2-х км к с.-з. от с. Софиевка Белозерского района Херсонской области. Известно с сер. XIX в. Планомерные ежегодные раскопки, в ходе которых исследовались остатки жилых и хозяйственных комплексов, оборонительных сооружений и зольников-эсхар, осуществляются с 1986 г. В 1991 г. работы на городище продолжила совместная экспедиция ХМК и Института археологии АН Украины.

Цели работ определялись необходимостью дальнейшего выяснения планировки центральной части поселения. К северному борту раскопа № 4 1990 г., где были открыты полуzemляничное жилище и серия хозяйственных ям, сделана прирезка в 160 кв. м. На этой площади открыты остатки двух углубленных жилищ (№№ 23, 24), десять хозяйственных ям и фрагмент каменной вымостки (№ 22).

От полуzemлянки № 24 сохранился небольшой участок размером 2,64x1,1 м с высотой стенок 0,45 м. Жилище № 23 — в плане неправильной прямоугольной формы — 6,1x4,7, высота стенок 0,60—0,78 м. Материковое дно имеет уклон к северу. На уровне дна выявлены фрагменты пола из плотноутрамбованной зеленоватой глины мощностью 0,06 м. У восточного борта котлована прослежены остатки материковой лежанки 3,33x0,46 м, возвышающееся над полом на 0,45 м. В с.—в. углу жилища находилась очажная ниша 0,77x0,60 м, врезанная в материковый борт. В заполнении и по краям котлована, а также в составе культурного слоя зафиксированы многочисленные фрагменты расплывшегося сырца, что свидетельствует о том, что жилище имело сырцовые наземные стены. В серозолистом заполнении обоих жилищ встречен керамический материал IV в. до н. э.

Общая протяженность вымостки № 22, открытой в восточной части раскопа, составляет 8,7 м. Лучше всего сохранился ее южный участок, шириной 3,41 м. Здесь центральная часть вымостки выложена из необработанных плит известняка средних размеров. В этом месте открыта и часть западного бордюра в виде сколотых по фасу известняковых плит, уложенных постелью. В других частях вымостка сложена местами из мелких необработанных камней, местами из известняковой крошки и обломков керамики на глинистом растворе. Подошва вымостки на 0,35 м выше уровня материка. Керамический материал позволяет отнести вымостку к концу IV — нач. III в. до н. э. Расположение объекта в створе

с прослеживаемой по рельефу древней дорогой, подымавшейся на городище со стороны лимана, вероятно, может свидетельствовать о том, что вымостка являлась ее частью.

Среди вещественного материала в раскопе № 4 преобладала керамика. На долю амфор, среди которых значительно преобладала продукция Гераклеи 2—3 четвертей IV в. до н. э., приходится 72,7 % всего керамического комплекса, на долю кружальной посуды других категорий — 6,6 % (в т. ч. сероглиняная — 3,7%; красноглиняная — 1,8%; чернолаковая аттическая — 0,8%; кухонная — 0,3%); лепная посуда составляет 20,7 %). Амфоры и чернолаковая керамика датируют слой и комплексы преимущественно IV в. до н. э., хотя в слое отмечено и присутствие некоторых материалов конца V в. до н. э. и нач. III в. до н. э., как и в прошлые годы (Буйских, 1989). Следует отметить уникальную находку в заполнении ямы № 19 — граффити на стенке серого лощеного открытого сосуда: олвіополіті [kon]¹ — подобные надписи характерны для ольвийских морских сосудов.

Небольшие доисследования проводились в северной части памятника, на внешней линии фортификационных сооружений. В юго-западной прирезке к раскопу № 1 1988 г. обнаружено продолжение кладки № 9 — однорядной, постелистой, трехслойной в вертикальном поперечном сечении, двухлицевой, длиной 3,35 м. *In situ* сохранился внутренний фасад из положенных орфостатно, слегка склонотых и грубо отесанных по фасаду плит известняка, шириной 0,4 м.

Как и предполагалось, кладка делает поворот на ю.-в., идя параллельно линии поворота обводного рва в этом месте городища. Взаиморасположение участков кладки № 9 в раскопе 1988 г. и прирезке 1991 г. и их характер позволяет высказать предположение, что кладка имела отношение к оборонительной системе городища.

В северо-западной прирезке к раскопу № 1 1988 г. продолжения кладки № 9 в с.-з. направлении не обнаружено. По фасаду бортов и следов поздних выборок нет. Возможно крепостная стена по всей трассе вала не следовала, а представляла собой отрезки куртин, возведенных в наиболее ответственных местах линии обороны городища. Такие примеры дает фортификационная практика раннеэллинистического времени (Lawrence, 1979).

Таким образом, новые материалы, полученные в отчетном году, подтверждают своеобразие черт памятника в сравнении с другими синхронными поселениями Днепро-Бугского региона. К ним относятся: наличие и характер оборонительных сооружений, большая и относительно незастроенная площадь городища (ок. 20 га), углубленные в землю жилища с наземными сырцовыми стенами, сравнительно небольшое количество вещественного материала, значительное преобладание лепной посуды над столовой и кухонной кружальной, отсутствие черепицы. Это поселение, особенно его центральная и прибрежная части, а также оборонительные сооружения требуют дальнейших исследований.

¹ Восстановлене Ю. Г. Виноградова.

РАСКОПКИ БЕЛОЗЕРСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ В 1991 ГОДУ

Белозерское поселение расположено на правом берегу притоки Днепра р. Кошевая, в южной части пос. Днепровский Белозерского района Херсонской области. В 1991 г. после снятия виноградника появилась возможность заложить раскоп в восточной части памятника, где концентрировалось большое количество подъемного материала и камней. Раскоп № 4, площадью 225 кв. м, состоял из 9 квадратов размерами 5х5 м. Культурный слой поселения переоткладывался ежегодной вспашкой и вымывался при орошении, что затрудняет его характеристику. Стратиграфия различна в разных частях раскопа, материк залегает на глубине от 0,8 до 1 м. В раскопе № 4 выявлены остатки двух углубленных в землю жилищ и четыре ямы.

Жилище 1 открыто полностью. Длина его 6,76 м, наибольшая ширина — 5,12 м, в плане имеет неправильную овальную (подпрямоугольную) форму. На большей части жилища прослежен пол из плотно утрамбованной серой глины, толщиной до 0,1 м. Дно котлована не имеет заметных понижений, но глубина стенок в материке заметно различается (от 0,5 до 0,92 м) в результате разного уровня материка в раскопе. У северного борта жилища прослежены остатки материкового выступа, возможно, частично разрушенной лежанки. В северо-западной части слабо прослеживались остатки двух ступенек.

Второе углубление в материке может быть предположительно определено как часть котлована жилища округлых очертаний, высота его стенок 0,45—0,5 м.

Ямы были круглыми или овальными в плане, цилиндрическими (или со слегка сужающимися ко дну стенками) в разрезе. Одна яма выделялась колоколовидной формой, большими размерами и структурой заполнения (тонкий пепел). Помимо фрагментов посуды здесь найдены изделия из обожженной и необожженной глины: лепешки, грузила, шарики, предметы неопределенных очертаний, а также кости животных (бык домашний, овца-коза) и рыбы.

Среди вещевого материала преобладает керамика. В керамическом комплексе, просчитанном по фрагментам (их общее количество 16 050), 80 % составляют амфоры, 4,9 % — черепица, 6,4 % лепные сосуды, 5 % — сероглиняные, 1,8 % — красноглиняные, 1,3 % — чернолаковые, 0,5 % — кухонные кружальные, 0,1 % — толстостенные. Вся черепица относится к синопскому производству, найдены два клейма I ранней группы. Керамика в массе датируется IV в. до н. э. Имеются единичные фрагменты амфор Хиоса и Фососа третьей четверти V в. до н. э., найденные вместе с более поздними. Среди амфор преобладают фрагменты хиосских с «колпачковыми» ножками. В приблизительно равном количестве найдены фрагменты амфор Фасоса (биконических, с клеймами 340—330 гг. до н. э.), Гераклеи (всех типов с преобладанием 2-го) и Менды. Синопские амфоры представлены типами второй-четвертой четвертей

IV в. В большом количестве найдены фрагменты амфор с широкими «грибовидными» венцами второй половины IV в., имеются два клейма. Гораздо меньше найдено фрагментов амфор типа Солоха 2, херсонесских (только I типа второй половины IV — первой половины III в.), косских (второй половины IV—первой половины III в.), несколько фрагментов амфор Муртиоль. Имеются и уникальные формы (рис. 1). Керамика, датирующаяся только III в., не обнаружена. Среди чернолаковых сосудов самыми ранними являются несколько фрагментов киликов и скифосов первой четверти IV в. Найдены также изделия из глины, кости, камня, металлов, обломки стеклянных бусин, многочисленные кости животных.

Веремійчик О. М.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ШУМЛАЙ БІЛЯ ЧЕРНІГОВА

Багатошарове поселення Шумлай розташоване за 11 км на північ від околиці міста Чернігова і за 1,5 км на схід від села Хмельниця. Площа поселення становить близько 15 га. Воно розташоване на невисокому підвищенні, яке з усіх боків відокремлене руслом пересохлого струмка, що впадав у р. Стриженъ. Культурний шар містить матеріали мілоградської, волинцевської, київської культур та давньоруського часу IX — XIII ст. Поселення відоме за розвідками і невеличкими розкопками Г. О. Кузнецова та О. В. Шекуна.

У 1991 р. проведені дослідження в зоні реконструкції дороги Чернігів — Гомель, тому розкоп (10—12x200 м) був витягнутий вздовж дороги. Тут досліджено 72 ями та 11 будівель. Господарські ями та будівлі були розташовані на північному та південному схилах підвищення. Центральна частина розкопу була вільна від забудови. З 11 будівель 6 — житлові. Всі вони представляли собою напівземлянки стовбової чи зрубової конструкції, орієнтовані кутами чи боками на сторони світу. Площа жител становила 8—20 кв. м. В них досліджені опалювальні споруди у вигляді печей каркасно-плетневої конструкції.

Значний інтерес викликає споруда, яка розташована посередині досліджені ділянки, майже на найвищому місці над рівнем русла струмка. Ця споруда була овалоподібною, з розмірами на рівні материка 4,20x4,60 м. В цій будові, на глибині 3 м, знайдені залишки колодязя кінця X — XI ст.

Поряд із залишками ліпної кераміки мілоградської та київської культур були виявлені численні знахідки давньоруського часу — кераміка IX—XIII ст., ножі, пряслиця з шиферу, ключі, серпи, фрагменти скляних та срібних браслетів і т. д.

Відейко М. Ю.

РОЗВІДКИ КАГАРЛИЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 1991 р. Кагарлицькою експедицією Інституту археології АН України здійснювалися розвідки на території Кагарлицького району Київської області з метою складення охоронної документації. Роботи проводилися в околицях сіл Черняхів та Стайки, Гребені, смт. Ржищів.

Біля сіл Черняхів, Леонівка, Новосілки, Стайки картографовано 29 курганів, розташованих вздовж вододілу. Виявлено як окремі насипи, так і залишки могильників, що налічували по 6—8 могил. Навколо с. Черняхів перевірено залишки пам'яток черняхівської культури — 9 поселень та два могильники, в тому числі два поселення (ур. Горобців Яр- 2, 3) виявлені вперше. Останні складають комплекс з пам'яткою Горобців Яр-1, відкритою Є. Л. Гороховським у 1973 р. На території с. Черняхів, крім того, обстежено залишки фортеці XVII ст.

У районі с. Гребені виявлено нові пам'ятки: у лісі Янча, на схилі,— давньоруського часу, площею близько 1 га. Вище, на узлісці, знайдено ліпний посуд зарубинецького типу (Янча-IV), займає площу майже 2 га. Багатошарова пам'ятка (Трипілля, Київська Русь), площею близько 3 га, знайдена за 2 км на північ від с. Гребені, біля шосе, над яром, що спускається в Дніпро. На південній околиці смт. Ржищів, біля «алеї Героїв», виявлено трипільське поселення етапу С-1. На поверхні знайдено залишки наземних жител — обпалену глиняну обмазку від 9 будівель, розташованих по колу. Площа пам'ятки близько .2 га.

* Втрачено поселення в смт. Ржищів (ур. Старе містечко) давньоруського часу, курган біля с. Стретівка. Руйнуються городища біля с. Гребені, смт. Ржищів (гора Іван) — зсуваються у Дніпро, на березі якого зібрано численний матеріал. Оранкою знищуються кургани могильники в районі с. Черняхів. Всього у 1991 р. паспортизовано Кагарлицькою експедицією 3 городища, 29 поселень, 32 кургани, 1 ґрунтovий та 2 кургани (давньоруські) могильники, що загалом складає близько тридцяти відсотків відомих у цьому районі археологічних пам'яток.

Гаврилюк Н. О., Абікулова М. Й.,
Завгородній Ю. Ю.

ГОРОДИЩЕ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ смт. ВЕЛИКА ЛЕПЕТИХА

Експедицією Херсонського музею та Інституту археології АН України у сезон 1991 р. проводилися розкопки городища біля смт. В. Лепетиха Херсонської області, яке було відкрите у 1946 р.. В. Г. Скрипніченком. У працях Б. М. Гракова воно згадується як скіфське городище IV ст. до

н. с. Уточнення датування нам'ятки одна з цілей досліджень, які почалися на городищі. Городище розташоване на південно-західній околиці В. Лепетихи, на лівому березі Қаховського водосховища. Його центральна частина (розмірами 400x240 м) була закріплена валом та ровом, які не збереглися. Центральна частина майже знищена кар'єром.

Розкоп 1, площею 157 кв. м, був закладений між кар'єром та садибами селища. Культурний шар скіфського часу починався з рівня 1,20 м від центрального реперу. Його потужність 0,80—1 м. Будівельні залишки представлені рештками кам'яних стін, глинобитною підлогою, залишками вогнища та господарчими ямами.

Будову стін простежити важко — кладки не збереглися. Підлога у вигляді плями щільно утоптаної жовтої глини, розмірами 6,80x4 м, розчищена на рівні 1,80 м від репера. На підлозі розчищені розвали амфори, розтиральніки, зернотерка, а також червоноолакова чащечка, що була перекинута і з якої викотилося 5 намистин з єгипетської пасті у вигляді скарабеуса. Вогнище складали декілька камінців, що були поставлені на ребро та обмазані жовтою обпеченою глиною. Діаметр вогнища 1,20 м. Господарчі ями були вирублені в материк, який представляє собою вапнякову скелю. Помічено, що ці ями споруджені в різні часи. Господарчі ями 4 і 3 були розташовані під підлогою приміщення, 5 — під вогнищем, 1 і 2 були впущені з рівня підлоги.

На городищі представлениі всі види знахідок, які характерні для нам'яток цього часу. Характерною особливістю Великолепетихського городища є велика кількість цілих форм кераміки з господарчих ям. Ліпний посуд, наприклад, представлений 17 горщиками з горлом у вигляді розтрубу. Крім горщиків, у культурних шарах городища знайдено багато мисок зарубинецького типу та мисок з ніжками або з кришками.

Найбільша за кількістю група — фрагменти амфор. Найчастіше це вузькогорлі амфори з двоствольними або реберчатими ручками. Вони датуються II ст. до н. е. — II ст. н. е. Червоноглиняні амфори зустрічаються рідко.

Сіроглиняний посуд представлений кувшинами та мисками на кільцевому піддоні. Червоноглиняна кераміка також складається з кувшинів та мисок. Нечисленна пізньоелліністична кераміка: декілька фрагментів вінець мисок із загнутим краєм, чашка на ступінчастому піддоні, вінця кувшина з невеликою закраїною. Лак коричневий або бурий з графітовим блиском. Дата — III — II ст. до н. е.

На городищі Велика Лепетиха знайдено багато червоноолакової кераміки: фрагменти мисок, чашок, кувшинів та тарілок. Деякі з них поталанило реставрувати: миску з горизонтальним бортником, з фігурними ручками на ступінчастому піддоні, італійську миску з горизонтальним складнопрофільованим бортником на суцільному піддоні. Звертає на себе увагу фрагмент вінць миски з слідами рослинного орнаменту, що був нанесений білою фарбою. Переяважає червоноглиняний посуд пергамського та італійського виробництва.

Кам'яні вироби Великолепетихського городища представлені фрагментом верхнього каменю античної зернотерки, розтиральніками, прямотутними зернотерками.

Крім посуду, з глини були зроблені коник для вогнища, жаровня з прямими бортиками і прислице шаровидної форми.

Таким чином, з розкопками на городиці В. Лепетиха група пам'яток лізньоскіфського часу поповнилася ще одним лівобережним городищем. Культурних шарів IV ст. до н. е. не виявлено. Пам'ятка датується II ст. до н. е.—II ст. н. е.

Гавриш П. Я.

ДОСЛІДЖЕННЯ КНИШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПСЛІ

Головним об'єктом досліджень археологічної експедиції Полтавського підінституту в 1991 р. було городище VII – III ст. до н. е., розташоване в околицях с. Книшівка Гадяцького району Полтавської області. Розкош, площею 918 кв. м, закладено в північно-східній частині головного укріплення городища. Середня товщина культурного шару розкопу становить 0,55—0,8 м, але на ділянці, що прилягає до попелища (зольника), вона досягає 1,3 м, а біля насипу валу навіть перевищує 2 м.

За польовий сезон відкрито 31 археологічний комплекс: 2 житла, 5 господарських споруд, 6 льохів, 3 припічні ями, 14 господарсько- побутових ям, а також 3 жертвники і 3 відкриті вогнища.

Житло 5 мало форму прямокутника, розмірами 3,65x3,35 м, підлога його на 0,4 м опущена в ґрунт до материкового суглинку. В житлі біля західної стінки знаходилася глиняна піч зі склепінням. Перед піччю була викопана яма зі східцем, глибиною 0,75 м. Передня частина печі спиралася на дерев'яний настил над краєм припічної ями. Заповнення ями житла зверху було нерекрите щільним шаром із шматків глиняної обмазки, що осипалась зі стелі і стін. В заповненні виявлено уламки ліпних горщиків, кістки тварин і бронзовий тригранний наконечник стріли IV – III ст. до н. е.

Житло 6 мало близьку до прямокутної форму основи, але значно більші розміри – 5,9x5 м. Підлога житла на 0,5 м опущена в материк. В центральній частині знаходилось відкрите вогнище і яма для засипання попелу. У житлі вздовж стін були розташовані вирізані в материковій глині «лава» і «крісло». В заповненні ями житла виявлено близько тисячі різноманітних знахідок. Серед них є уламки ліпного посуду, керамічні прясла, біля вогнища знайдені глиняний культовий «коржик», інші речі.

Всі відкриті на Книшівському городищі будівлі були наземними, за винятком однієї архаїчної напівземлянки, споруджені зрубним способом, нижня частина їх опущена в ґрунт. Цікавою є будівля прямокутної форми, розмірами 3,7x2,9 м, в якій знаходився складної форми льох, глибиною 1,6 м.

В колекції знахідок більшість становлять вироби з кераміки. Найбільше знайдено уламків ліпного посуду, але слід відзначити кілька вцілілих посудин: великий горщик і горнятко, 2 чашки, одна з яких має вигляд рюмки. Виявлено близько трьох десятків виробів, пов'язаних з релігійними віруваннями. Це мініатюрні посудинки, «хлібці» і

«коржикки», антропоморфні і зооморфні фігурки. З технічної кераміки знайдено 72 прясла, кілька з них мають прокреслений орнамент або малюнок, 33 вироби — у вигляді конусів, висотою від 7,5 до 8,8 см.

Досить багатою за асортиментом є група заливних знарядь (Мал. 2). До неї входять: 6 ножів, 6 шил, 3 шпильки, 2 цілих стовпчикових серпи та один фрагмент серпа, 2 гачки типу гарпуна, стамеска, ціла проушна сокира, втулка списа, браслет, вудила, псалій, 2 деталі захисного обладунку, арбалетоподібна фібула черняхівського типу. Бронзові вироби презентовані 9 наконечниками стріл, 2 браслетами, шпилькою з розклепаним стержнем і голівкою у вигляді маленької ложечки. Із кам'яних знарядь маемо 12 розтиральників, фрагменти трьох зернотерок, 3 осілки, 7 точил, 2 круглих коржикоподібних виробів. Серед виробів із кістки можна назвати 6 шпильок або проколок, заготовка ручки для ножа, лощило, деталь кінської зброй. Привізні речі античного походження найширше презентовані уламками амфор, у тому числі двома неповними розвалами. В колекції античних виробів є 3 фрагменти чорнолакового посуду, фігурна горловина для зливу, намистина із склопасті синього кольору, 2 трубчаті намистини, розмальовані візерунком типу «зебра» білою фарбою, уламок скляної посудини з канелюрами, розмальованої красивим візерунком. Найціннішою є знахідка бронзової монети (вага 7,69 г) із зображенням на аверсі профілю молодого воїна, а на реверсі — вершника в профіль та нечіткий напис під ним. Вірогідно, що ця монета карбувалась в м. Філіппи (Македонія) за часів правління Олександра Македонського (336—323 рр. до н. е.).

Горончаровский В. А.

О ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ИЛУРАТСКОГО ОТРЯДА БОСПОРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИИМК РАН

Экспедицией исследовалось городище и некрополь Илурата боспорского города-крепости I — III в. н. э. (в 18 км к юго-западу от Керчи). На городище были продолжены раскопки участка жилой застройки за пределами передовой северо-западной оборонительной линии (участок За). Здесь вскрыты два помещения в доме № 2 III в. н. э., одно из которых — угловое — было предназначено для содержания скота, на что указывает наличие вымостки и загородки из каменных плит, служившей кормушкой.

На территории «верхнего» некрополя донисследовались 6 погребений I — II в. н. э. в рядовых могилах типа каменных ящиков, частично разрушенных грабительскими раскопками.

Кроме того, силами Илуратского отряда проводились дальнейшие исследования на поселении Героевка I — VI — I в. до н. э., в 2,5 км к югу от пос. Эльтыген, ведущиеся с 1986 года. Раскоп расширен в южном направлении. Вскрывались, главным образом, слои VI — IV в. до н. э. Обнаружены остатки сырцово-каменной постройки конца VI —

начала V в. до н. э., землянка 2-й четв. V в. до н. э. и примыкающие к ней 5 хозяйственных ям (V в. до н. э.), в одной из которых найдены архаическая терракотовая статуэтка сидящей богини и обломок фигурного лекифа в форме миндалевого ореха, остатки очага из сырцовых кирпичей. В слое 1-й пол. IV в. до н. э. выявлено продолжение ранее открытой внешней стены (толщина до 1,4 м) усадьбы этого строительного периода, общая длина вскрытого отрезка составляет около 37 м. В западной части двора усадьбы, на площади 120 кв. м, обнаружены остатки вымостки, две ямки от столбов, очевидно, поддерживавших навес с шириной 3,5 м вдоль этой стороны двора, и две ямы 1-й пол. IV в. до н. э., в одной из которых найден обломок скифоса с граффити АТА ОК. Этот слой прорезали 3 ямы конца III — начала II в. до н. э. Находок, имеющих историческую или художественную ценность, нет. Материал находится на обработке в фондах ИИМК.

Законсервирован один из шурfov на трассе подземного хода на северо-восточном склоне Илуратского городища и остатки построек конца V в. до н. э. и конца IV — нач. III в. до н. э. на поселении Героевка 1.

Горбов В. Н., Усачук А. Н.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРИАЗОВЬЕ

В 1991 г. были продолжены раскопки поселения Безыменное-2. Памятник расположен в 1,5 км к северо-востоку от с. Безыменное (Новоазовский район Донецкой области), на берегу балки, впадающей в Азовское море, по обеим сторонам ее левого отвержка. Исследования ведутся с 1987 г. В 1 км к юго-востоку расположено поселение Безыменное-1, на котором в 1989 и 1990 гг. проводились небольшие раскопки (исследованная площадь составляет 832 кв. м). На основании нескольких случаев прямой стратиграфии на обоих поселениях и сопоставимости полученных на них материалов выделена единая стратиграфическая колонка. Она охватывает период от срубной архаики до срубных комплексов белозерского времени.

В минувшем сезоне на северном участке Безыменного-2 доисследовано жилище 25, частично вскрытое в 1990 г. Недалеко от него найден обломок негатива для отливки наконечника копья позднесабатиновского времени. Интересный комплекс жилищ раскопан на западном участке поселения. Хорошо сохранилась каменная облицовка котлована жилища 13, которая была сложена по орфостатной системе. В северо-западной части жилища сохранился входной коридор, облицованный крупными орфостатными плитами. К жилищу 13 примыкали две пристройки хозяйственного назначения. Угол одной из них перерезает помещение 24-а, примыкающее с востока к помещению 24. Судя по полученному керамическому материалу, указанные комплексы синхронны позднесабатиновским. Стратиграфически более поздним по отношению к жилищу 13 является помещение 26, в котором найден обломок бронзового однолезвийного ножа с загнутым вверх концом. Нож, вероятно, относится к белозерскому времени.

К концу сезона 1991 г. общая исследованная площадь на Безыменном-2 составила 6676 кв. м. Раскопано в общей сложности 33 помещения разной степени сохранности, представлявшие собой полуzemлянки, часть которых имела каменную облицовку котлованов.

Гусев С. О.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ВОРОШИЛІВКА

Геомагнітною розвідкою на південній та східній околицях середньотрипільського поселення Ворошилівка виявлено залишки п'яти невеликих наземних споруд. В 1991 р. одну з них піддано розкопкам.

Майданчик № 9 (Рис. 3) знаходився на косогорі східного краю поселенського мису, неподалік від широкої заплави П. Бугу. Залишки наземної будови у вигляді шматків обпаленої, а подекуди й перепаленої глиняної обмазки компактно залягали на площі 3,26x2,55 м. Обмазка містила домішки піску, невелику кількість полови і дресви. Фрагменти, товщиною 15—18 см, з обох боків були загладжені та отиньковані 5-міліметровим шаром глини з піском. Тиньк мав салатовий колір.

Глиняні плахи залягали плашом по всій площі в один шар. З окремих уламків вдалося скласти частину вертикальної стіни на висоту до 70-ти см. Тут не виявлено жодного фрагменту з відбитками деревини. Разом з тим в ході розборки завалу іноді траплялись поодинокі аморфні шматки валькового типу (серед домішок переважали полови і січка) з відбитками кругляків невеликого діаметру та колотих дерев'яних плах. Таким чином, при побудові деревина використовувалась в обмеженій кількості.

Під шаром обмазки чітко зафіксовано підлогу споруди. Оскільки косогір, на якому вона була зведена, мав великий нахил, земляна долівка частково нівелювалася і місцями підмазувалася глиною з піском. Контури глиняної підмазки встановити не вдалося. Під нею знаходилося невелике заглиблення округлої форми, діаметром до 1 м, глибиною 0,8 м. В його заповненні виявлено лише кілька фрагментів кераміки. Дане заглиблення, очевидно, пов'язане з початковими етапами існування споруди. Потім воно було засипане, а зверху на нього нанесено тонкий (близько 3-х см) шар глини. Не виключений і його культовий характер, оскільки на Ворошилівському поселенні такі заглиблени під обмазкою, але з «біноклями» та кубками зустрінуті не вперше (площадки № 3, 4).

Неподалік від дерев'яної площасти розташовувалася велика (6x4 м) неглибока (до 1 м від трипільської поверхні) яма із стінками, що полого сходять до dna. В її заповненні знайдено невелику кількість кераміки, 30 одиниць кремню, 2 антропоморфні та зооморфні статуетки, фрагмент «бінокля» і пентадеру. Слід підкреслити повну відсутність кісток тварин як в ямі, так і на площасти.

Бідність знахідок помітно виділяє описані об'єкти з ряду аналогічних, досліджених на даному пам'ятнику. На площасти серед обмазки знаходилася невелика кількість кераміки поганої збереженості, два

крем'яні відбійники в ямці під краєм площинки, які розшарувалися в результаті термопливу, та фрагмент спрацьованої зернотерки (11x7x6 см).

За цими ознаками, а також враховуючи розміри та місце знаходження на поселенні, площа № 9 трактується нами як залишок невеликої споруди господарського призначення, зведені практично без допомоги дерев'яного каркасу. Особливості конструкції та інтер'єр дозволяють віднести її до окремого типу наземних споруд, які функціонували на Ворошиловському поселенні.

Дашевская О. Д.

О РАБОТЕ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

Донузлавской экспедицией велись работы близ с. Знаменское Черноморского района нынешней Крымской АР. Находки, согласно договору, ежегодно передаются в ЕКМ.

Донузлавская экспедиция продолжала многолетние раскопки греко-скифского городища Беляус. Работы велись в южной, западной и восточной частях поселения. Вскрыто 150 кв. м новой площади и на 300 кв. м произведено доисследование. Местами глубина достигала 3,50 м.

На южном краю поселения закончено исследование греческой подпорной стены IV в. до н. э. При этом раскрыт ее восточный конец длиной 5 м.

На восточном краю возобновлено исследование позднескифских оборонительных сооружений I в. до н. э.— вала и рва, обложенных камнем. Они раскрыты еще на 5 м в северном направлении.

На западном участке раскрыт ряд позднескифских помещений (70—77), а также две хозяйственные ямы. В одной из ям, насыщенной обломками керамики, рубежа н. э., обнаружено впущенное в засыпь погребение с инвентарем гуннского времени (конец IV — начало V в. н. э.).

Силами экспедиции на городище были проведены значительные консервационные работы. ТERRитория памятника поддерживается в порядке. Проводятся многочисленные экскурсии.

Наблюдается опасное для сохранности городища сокращение береговой полосы в результате массовой добычи песка строительными организациями (Морфлот и др.) у оз. Донузлав.

Дзембас А. В.

РАБОТЫ ОТРЯДА АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ УЖГОРОДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В 1991 г. перед отрядом стояла задача выяснить культурно-хронологическую принадлежность городища у с. Билки и детально изучить

фортификационные сооружения вышеназванного памятника и городище у с. Арданово и на горе Будулив близ г. Иршава. Эти памятники расположены в Иршавском районе Закарпатской области.

Билковское городище занимает край высокого (70 метров от уровня подножья) северо-восточного отрога вершины «Городище». В плане оно имеет форму вытянутого с северо-востока на юго-запад овала. Размеры городища — 43x29 м. Площадь — 0,12 га. С северо-восточной и северо-западной сторон городище укреплено валом и расположенным с внешней стороны рвом.

Через всю площадь городища по линии СЗ — ЮВ была заложена шурповочная траншея, которая разрезала ров и вал. Ширина рва — 6 м, глубина — 1,3 м. Стеники покатые, дно плоское. В основании вала, от гребня к внутренней половине, обнаружены следы перекладной деревянной конструкции. Штабель был возведен из бревен диаметром в 30—40 см, затем обмазан большим количеством глины. Глина во время пожара или специального обжига приобрела кирпично-красный цвет, а местами отшлаковалась. Ширина древесно-глиняной конструкции составляет 2,1 м. Современная высота — 1,4 м. Нижние, проложенные перпендикулярно направлению вала, балки, благодаря тому, что они были утоплены в грунтовую подсыпку, хорошо сохранились. Современная толщина балок 5—10 см. Толщина грунтовой подсыпки — 0,4 м.

В подсыпке, насыпи вала и непосредственно под завалом древесно-глиняной конструкции было найдено 11 фрагментов мелкобитой керамики: Керамика невыразительная. В тесте — примесь мелкого шамота. Часть фрагментов со следами черного лощения. Посуда, подобная найденному бою, характерна для носителей культуры Гава. Каких-либо других культурных наслоений не обнаружено.

Ардановское городище расположено на вершине «Богослов». Оно имеет форму неправильного овала, вытянутого в направлении с севера на юг. Длина городища — 750 м, ширина — около 200 м. С севера, востока и юга городище укреплено оплывшими валами, с запада оно защищено естественными каменистыми обрывами.

Памятник ранее исследовался (Бернякович К. В., Смирнова Г. И.) и был отнесен к последней фазе фракийского галыштата (культура Гава).

В менее изученной северной части городища был заложен раскоп, разрезающий вал. Длина раскопа — 30 м, ширина — 3,5 м.

В центре разреза ширина вала составляла 16 м, высота — 2,4 м. Площадь сечения насыпи 23 кв. м. Насыпь вала сформована из грунта верхних слоев со значительным содержанием керамики культуры Гава. С внутренней стороны вала прослежен сплошной пласт андезитового камня средних и мелких размеров. Камень, по всей видимости, был призван укрепить внутреннюю стенку вала от сползания. Вдоль гребня вала обнаружены три столбовые ямы диаметром 35—45 см. Глубина — 1,05 м. В заполнении — вкрапление мелкого древесного угля.

Расстояние между краями ям — 45—60 см. Проследить вероятное дальнейшее продвижение ям вдоль гребня вала не представляется возможным, так как по краям раскопа росли крупные деревья.

Городище на горе Будулив известно с 1981 г. (Пеняк С. И.). Оно занимает относительно ровную площадку размерами 65x65 м с северо-

восточного края подковообразной вершины. Автор открытия выделил три культурно-хронологических горизонта. Первый — дакийский III — II в. до н. э., второй, наиболее выразительный — древнерусский X — XI в., третий, синхронизирующийся с каменной стенкой, продатирован XIII — XIV в.

В результате проведенных в 1991 г. работ на юго-восточном склоне горы Будулив были обнаружены два дополнительных, следующих друг за другом, вала. Они были перерезаны шурфовочной траншеей. Длина шурфа — 18,5 м, ширина — 2 м. Разрез показал, что насыпь вала состоит преимущественно из грунта нижних слоев, представленного красноземом буроватого оттенка. Забор грунта проводился сразу ниже по склону, за каждым из валов, что увеличивало их крутизну. Современная высота верхнего вала — 2 м, ширина — 6 м. У нижнего вала высота — 1,8 м, ширина — 6 м. В насыпи валов не обнаружено ни одного фрагмента керамики, лишь под самой насыпью верхнего вала, у его внутренней кромки, найдено несколько фрагментов керамики от горшка, относящегося к древнерусскому периоду X — XI в. По условиям залегания данная керамика не может служить для датировки вала, а только свидетельствует о том, что последний не мог быть сооружен ранее указанного периода. Следов деревянных конструкций не прослежено.

Добролюбский А. О.

О РАСКОПКАХ ЭКСПЕДИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КОМИТЕТА ЮНЕСКО «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ» НА ГОРОДИЩЕ ЧУФУТ-КАЛЕ В 1991 ГОДУ

В отчетном году для исследования был избран участок жилого квартала Старого города, находящийся к северу от кенасс. Он представлял собой обрамленную скальными улицами и разрушенными каменными стенами поверхность, густо заросшую кустарником и деревьями. Этот участок представлял собой остатки жилой усадьбы — дома и двора, общими размерами приблизительно 20x20 м.

Жилые постройки на Чуфут-кале, в отличие от оборонительных сооружений и общественных зданий, ранее археологически не изучались. Целью работ являлось последовательное изучение строительных горизонтов и характера разрушений, а также поиск информации для достоверной реконструкции всего жилого комплекса с его последующей музееификацией. Работы были направлены на полное открытие всей площадки верхнего строительного горизонта, а также на выявление предшествующих напластований с установлением их хронологии.

В результате работ в отчетном году оказались вскрытыми фундаменты жилого дома, погибшего в пожаре, а также площадка двора, обрамленного каменным забором. Раскопки велись поквадратно (квадраты 3x3 м) с тщательным соблюдением трехмерной методики. В отдельных участках разных квадратов двора и дома каменные завалы и другие остатки слоев

там, где это позволяла методическая ситуация, были разобраны до материка — каменной поверхности. Это позволило определить общую мощность культурного слоя — от 1 м в доме до 1,5 — во дворе. На разных участках удалось выделить до 4-х строительных периодов. Слои состоят в основном из обрушившихся каменных блоков, плит и бута, перемежающихся светлоглиняными прослойками. Строительный материал ранних периодов часто использовался для возведения последующих построек. Хорошая сохранность напластований и их мощность противоречат принятому мнению о тонкости и разрушенности культурного слоя Чуфут-кале (Герцен, Махнева, 1989, с. 31).

Основное внимание было удалено изучению самого верхнего строительного горизонта по всей площади усадьбы. Установлено, что каменный дом в ее западной части, имевший в плане форму вытянутого с севера на юг прямоугольника, погиб в пожаре. Судя по малочисленности и фрагментарности вещевых находок, пожар произошел после того, как усадьба была покинута жителями. Сохранились остатки битой глиняной посуды XVIII — XIX в.— тарелок, мисок, кумганов, железные скобы, гвозди, петли, костили. Отметим две серебряные подвески и бронзовую пулелейку, цветковидную пуговицу. В этом горизонте найдено 8 монет и одну свинцовую печать-пломбу (пока не определены).

Работы внутри дома верхнего строительного горизонта позволяют утверждать, что он был двухэтажный — первый этаж каменный, а второй — сырцовый. На обгоревшем дощатом полу лежало рухнувшее в пожаре деревянное межэтажное перекрытие, которое было в изобилии завалено обожженной черепицей крыши. На этот завал постепенно сползли оставшиеся глинобитные стены второго этажа в виде фрагментов турлука и желтоглиняных затеков, которые потом оказались закрытыми завалившимися каменными плитами и блоками со стен первого этажа. Сохранившаяся нижняя часть стен выложена из каменных плит и блоков — кладка с внутренней стороны постелистая, ложково-тычковая, лежит на иррегулярной бутовой кладке предшествующего строительного периода. Камни скреплены глиняным раствором. Глиняная штукатурка покрыта известковой побелкой. Время пожара указывает найденная у входа непосредственно на слое разрушения копейка 1840 г. Это соответствует периоду покидания города жителями.

Изучение стены дома со стороны двора показало, что второй этаж выступал вовнутрь усадьбы в виде продольного деревянного балкона, опиравшегося на деревянные опоры (прослежены по базовым колоннам и отверстиям в вымостке). На этот балкон вела деревянная лестница. Сам вход находился в северной части — стена в этом месте была глинобитная, дверь деревянная. Перед дверью, на небольшой крытой веранде находился выдолбленный в каменном блоке водосборник с остатками керамических водопроводных труб. За дверью находился небольшой глинобитный чулан и яма для хранения продуктов. Судя по характеру разрушений, пожар был только внутри дома — крыша рухнула вовнутрь, а оставшиеся стены разрушались постепенно.

Внешние стены дома глухие. Высота каменного забора, окружавшего двор, была не менее 2 м.

Из индивидуальных находок отметим две каменные плиты-полуфабрикаты — одна с насечками под раствор, другая — с надписями и отдельными буквами на иврите, исполненными в различной манере шрифтов. Не исключено, что открыты остатки мастерской или школы. В забутовке двора второго (сверху) строительного периода найден фрагмент каменного надгробия с арабоязычной надписью. Он датируется примыкающей к нему монетой (пока не определена). Всего второй строительный период датируется 5-ю монетами. По облику керамического и другого вещевого материала он относится к XVI — XVIII в. В предшествующих строительных горизонтах на открытых участках монетные находки пока не обнаружены. Пока лишь установлено, что второй строительный период, как позднее и самый верхний, погиб в пожаре.

Жаров Г. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ В БАСЕЙНІ Р. СНОВ

В цілях виявлення пам'яток раннього залізного віку (виявлення пограниччя милоградських та юхнівських культур) проведене суцільне обстеження ділянки р. Снов, обмеженої селами Сміяч, Заріччя, Займище та Нові Млинни.

Обстежувалася заплава та перші надзаплавні тераси на площі 2000 га.

Виявлено 13 поселень, більшість багатошарових.

Неолітична кераміка знайдена на двох поселеннях. Матеріали середньодніпровської культури зустрічаються на 5 поселеннях, сосницької — на 3, лебединської — на 2.

Кераміка епохи раннього залізного віку (милоградської та юхнівської культур) представлена на 5 поселеннях. Ця кераміка схожа за профіліровкою та орнаментацією, що ускладнює віднесення її до милоградської або юхновської культури. Лише в одному випадку, на поселенні Мостище-1, біля с. Нові Млинни знайдено кераміку, прикрашену «перлинним» орнаментом, що характерно для раннього етапу милоградської культури.

Продовжені охоронні розкопки поселення «Зарванцина» («Стрелкі») с. Дібрівне Городнянського району.

Шістьма розкопами досліджено 25 кв. м.

Культурний шар (0,2—0,4 м) — світло-сіра шарувата супісі, стратиграфічно не розчленяється. В ньому знайдена кераміка середньодніпровської, сосницької, лебединської, милоградської та зарубинецької культур.

В розкопі 5 досліджена господарська будова, пошкоджена піщаним кар'єром. В ній знайдені фрагменти горщика баночної форми, прикрашеного вдавленнями (дніпрорудинська культура) та фрагменти двох пряслиць-грузиків. Досліджені дві наземні будови.

Будова 2 (житло) чотирикутної форми (4x3—3,5 м), заглиблена в материк на 0,1—0,15 м. В заповненні знайдена кераміка милоградської культури. Будова 3 (житло) підквадратної форми (4x4,5 м), з централь-

одним стовпом, заглиблена в материк на 0,1—0,2 м. В заповненні знайдені розвали трьох горщиків зарубинецької культури, фрагменти ллячки, два пряслиця (грузика), фрагменти глиняних грузил, намистина з жовтого скла.

Загоруйко В. Т., Лотоцька Т. В.

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ҚУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ПИСАРІВКА ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

У 1991 р. Подільською археологічною експедицією Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури при УФК були проведені охоронні розкопки курганного могильника в зоні зрошуваальної системи біля с. Писарівка Ямпільського району Вінницької області.

Могильник розташований в 2 км на захід від села, на високому плато правого берега р. Русави. Він складається з 13 курганів, розташованих групами по лінії південь-північ.

Досліджено 6 курганів. П'ять розорювались, один (к. № 6) частково розорювався, частково задернований і засаджений деревами лісоструги. Насипи висотою від 0,6 м до 2,20 м. Конструктивні особливості насипів прослідковані в двох (к. № 6 та к. № 3) курганах. Насип кургану № 6 складався з шматків дерну, який був перекритий товстим шаром сіроzemу, в к. № 3 прослідковані три досипки на первинному насипі, що було зв'язано з наступними похованнями.

В к. № 1 досліджена спеціально підготовлена площастика діаметром 12 м, заглиблена на 0,5 м з древньої поверхні, засипана трипільським культурним шаром по попереднього рівня. По центру площастика викопана поховальна камера. Викид викладено на вказаній площастиці.

Три кургани являли собою суцільні сіроzemні насипи.

Досліджено 18 поховань. Із них 6 — основних, 12 — впускних; 3 — дитячих, 13 — дорослих, 2 — не визначені; 9 — супроводжувались речами. Положення на спині з підгнутими ногами — 2, витягнутих на спині — 3 (сарматські поховання), 6 — не визначені.

Слід виділити характерні риси основних поховань (крім к. № 2). Це кільцеподібний викид, розімкнутий на схід (в к. № 4 — на захід, форма та розміри ям, повздовжне дерев'яне перекриття, орієнтація поховань головою на захід та положення кістяка, наявність ямок для стовпчиків по кутах та по центру довгих сторін ям, наявність вохри, в двох випадках (к. № 5 та к. № 6) зафіксовані залишки воғнищ на схід від викиду і в одному випадку на перекритті (к. № 3).

Прослідковуються певні закономірності і для впускних поховань. Це положення кістяка, орієнтація поховання (в 4-х випадках на північний захід, в одному — на північний схід), наявність вохри та дерев'яного перекриття.

Вперше на території області зафіксовано побілку могильних ям (в к. № 3, пох. 3, к. № 6, пох. 2) та залишки візка: чотирьох коліс, боковин та основи.

Інвентар представлений керамічним посудом (ліпні горщики) та крем'яними відшепами. В к. № 5, пох. 1 знаходилися срібні підвіски в 1 та 1,5 оберти. В к. № 3, пох. 2 — амулет-оберіг у вигляді зубів собаки (вовка).

Із впускних три поховання сарматські. Знайдено два гончарних глеки, агатові намистини, бісер із пастри. За супроводжувальним інвентарем попередньо датуються I — II ст. н. е.

Сукупність приведених ознак свідчить, що курганий могильник залишений носіями ямної культури рубежу III — II ст. до н. е. Розкопки будуть продовжені.

Заєць І. І., Гусєв С. О.

МОДЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА З ВОРОШИЛІВКИ

В 1990-91 роках, в ході вивчення трипільського поселення Ворошилівка (Тиврівський район Вінницької області), віднесенного до етапу В П за Т. С. Пассек, поряд з площеадкою № 8 виявлено модель житла (мал. 4).

Вона знаходилася у розбитому вигляді в невеликому овальному заглибленні, розміром 1,6x0,9 м, глибиною 0,45 м від трипільської поверхні, стінки і дно якого добре фіксували 19 уламків моделі. Тут же виявлені фрагменти кераміки, антропоморфна та зооморфна статуетки. Цікаво, що одна з ніжок була знайдена за 7 м від заглиблення, на дні господарчої ями (глибина 1,25 м від давньої поверхні).

Ворошилівська знахідка — модель житла закритого типу, без внутрішнього інтер'єру. Вона виготовлена з добре відмуленої глини, до якої додано пісок, шамот і невелику кількість подрібненого каміння. Добрий випал надав виробу жвогтарячого кольору.

Одноповерховий будиночок розміщувався на прямокутній платформі із заокругленими вуглами, розміром 35x31x3 см, яка мала четверо ніжок, висотою 18 см, діаметром в середній опуклій частині до 6 см. Висота будиночка досягала 20 см, довжина 21 см, ширина — 27 см, товщина стінок 0,8 см. Таким чином загальні розміри моделі становлять по довжині — 35 см, по ширині — 31 см, по висоті — 40 см. У центрі фасадної стіні є двірій отвір (9x9,5 см), перед яким розміщено невелику площаадку. Протилежна, тильна стіна, мала округле віконце діаметром 2,5 см. Особливо цікаві бокові стіни, висотою 6,5 см від платформи. Три вертикальні наліпи-стовпці досить реалістично передають конструктивні особливості трипільського будинку. Їх верхні кінці мали невеликі виступи, імітуючи рогатину, в яку вкладалися два нижні поздовжні сволоки. Верхні два сволоки розділяли дах на три частини: крайні — двосхилі, а середня — округла, дещо відмінна від гребінцевого типу. Над фасадною і тильною стінами розміщувалися роги тварини (бика?), ніби продовжуючи крокви. Сволоки і крокви мали невеликого діаметра (до 4-х мм) отвори, які могли використовуватися для додаткового оздоблення моделі гіллячками або соломою, що надавало будиночку виключно реалістичного вигляду.

Стіні моделі були покриті чорнофарбовим розписом з обводкою білою фарбою. Найкраще зберігся малюнок на бокових стінках у вигляді петлі (схема поширенна на посуді Ворошиловського поселення). Навколо дверей та віконця фарби збереглися гірше.

Ворошиловська модель не має прямих аналогій не тільки в трипільській культурі, а й в усьому ранньоземлеробському ареалі, де такі вироби відомі. окремими деталями (округлий двосхилий дах, наліпи-стовпці, «ріжки») вона наближається до моделі з Розсухуватки (Археологія УРСР, 1971). Масивні піжки подібні до Володимирівської моделі (Пассек Т. С., 1938). Невелика конструктивна схожість помітна з фрагментами із Сушківки (Мовша Т. Г., 1964), Коломийщини II (Пассек Т. С., Безвентгінський Б., 1939), Гребенів (Бибиков С. Н., Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г., Цвек Е. В., 1960—62).

В цілому ж знахідка оригінальна і містить чимало інформації як про конструкцію трипільського житла, так і про духовний світ стародавнього населення. Слід відмітити яскраво виражений зооморфний контекст зображення (роги). окремі дослідники пов'язують трипільські моделі з культовими спорудами (1974, Попова Т. А., 1983). У зв'язку з цим, знахідка моделі в заглибленні поряд із площадкою № 8 дозволяє трактувати споруду як культову, пов'язану з поклонінням тварині (бику).

Золотарев М. И., Ушаков С. В.

РАСКОПКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА В 1991 ГОДУ

Завершив работы по исследованию примыкающих с северо-запада к Главной улице Херсонеса городских кварталов, Херсонесский заповедник приступил к исследованию северо-восточной части этого района города. В 1991 году были продолжены работы в квартале XCVI, с целью завершения начатых еще в 1888 году и не завершенных до сего времени помещений этого квартала.

Было исследовано пять помещений, расположенных в южном углу квартала, у пересечения второй поперечной со второй продольной улиц. Помещения оказались со значительными по глубине подвалами средневековых жилых построек, заполненных камнем от рухнувших стен, перемешанного с разложившимся известково-грязевым связующим раствором. В трех подвалах полностью сохранились каменные лестницы, ведущие на продольную улицу. На полах лежали раздавленные амфоры, кухонная и столовая посуда, в том числе и поливная, многочисленные монеты.

В помещении № 2 обнаружен редкий, а для средневекового Херсонеса просто уникальный экземпляр белоглинянной поливной чаши (или крышки сосуда?) с подглазурным рельефным изображением трех сидящих фигур, бронзовый крест с рельефным распятием на нем. В помещении № 3, у его северо-западной стены, были найдены кресты-энколпионы прекрасной сохранности, костяные обкладки шкатулки, полностью собирающаяся из обломков икона, изготовленная из тонкого бронзового листа с ликами трех святых. Общая датировка находок не выходит за рамки XII — XIII веков.

В одном из помещений хорошо сохранилась рухнувшая черепичная крыша, которую удалось полностью графически зафиксировать.

Крыша состояла из 5—6 типов черепиц, на некоторых из них были штаки. На сохранившемся глинобитном полу помещения прослежен слой земляка второй половины X века. Из находок доминируют обломки кувшинов с плоскими ручками, фрагменты кухонной и столовой посуды. В северном углу помещения под камнем на полу найден клад бронзовых херсоно-византийских монет в количестве 547 штук. Датировка монет в кладе (вторая половина X века) позволяет относить время его сокрытия в осаде Корсуня Киевским князем Владимиром в 988 году.

Под скальными полами двух угловых помещений выявлена прямоугольная вырубленная в скале цистерна, размерами $3 \times 3,25$ м и глубиной 1,5 м. Цистерна была заполнена сильно слежавшимся грунтом, перезвычайно насыщенным крупными обломками керамики. В заполнении найдены обломки херсонесских и синопских амфор, в том числе и клемменных, аттическая чернолаковая посуда с росписью поверх лака жидкой глиной, многочисленные фрагменты столовых кувшинов различных форм, но все херсонесского производства и т. д. В целом материал засыпи цистерны весьма достоверно датируется в пределах второй трети конца III века до н. э.

Исследования в северо-восточном районе Херсонеса в дальнейшем будут продолжены.

Івакін Г. Ю., Сергєєва М. С.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЖИТЛОВОМУ МАСИВІ ТЕРЕМКИ-2 (м. КІЇВ)

В 1991 р. на житловому масиві Теремки-2 (Московський район м. Києва), внаслідок робіт землерийної техніки було знайдене невідоме поселення доби Київської Русі. У серпні-вересні тут здійснено рятувальні дослідження.

Поселення розташоване у верхів'ї р. Нивки, на її правому березі. На території близько 1000 кв. м виявлено кераміку XI — XII ст. і місцями плями обпаленої глини. Відсутність залишків укріплень та розташування поселення на рівному плато на відстані 50—80 м від водоймища дозволяють характеризувати його як відкрите селище.

На дослідженні ділянці відкрито три будівлі.

Будівля № 1, стовпової конструкції, заглиблена в ґрунт на 0,6 м, мала сіни з долівкою на 0,3 м вище, ніж в основному приміщенні. Збереглися сліди дерев'яної підлоги у вигляді горілого прошарку. Піч розташовувалася у ближчому до входу лівому куті, глинобитна, округла у плані, з плоским верхом (мал. 5,5). Діаметр печі внизу — 1,47 м, висота 0,56 м, ширина челястей — 0,45 м внизу та 1,03 м вгорі. Піч мала два рівні череня, кожен з яких був вимощений керамікою. Вдалося зібрати декілька посудин (мал. 5,1—4). За керамікою будівля датується XI ст.

Будівля № 2 частково перекривала будівлю № 1. Потужність її заповнення в ґрунті 0,25 м. В західному куті зафіксовані відбитки замка

зрубу. Довжина північно-західної стіни складає майже 4 м. Матеріал: кераміка, прикраса (фрагменти) з бронзового дроту, астрагал, поверхня якого розкреслена сіткою, фрагмент плінфи, точило. Будівля датується першою половиною XII ст.

Будівля № 3 розташована на захід від будівлі № 1. Заглиблена в материковий пісок на 0,2 м, з піччю у північному куті. Підлога мала своєрідну конструкцію: в пісок, на глибину 7—10 см, були забиті численні кілочки діаметром 3—4 см, безпосередньо на них лежали дошки підлоги, від яких зберігся горілий шар завтовшки 3—5 см. Матеріал: кераміка, залізний ніж. Будівля датується кінцем XI ст.

Знахідки з верхнього шару поселення: кераміка з манжетоподібними та валикоподібними вінцями, фрагмент керамічної плитки завтовшки 17 мм, два скляні браслети темно-оливкового скла.

Поселення датується XI — XII ст. Воно входило до кола поселень, що складали південно-західну околицю стародавнього Києва.

У зв'язку з інтенсивним руйнуванням культурного шару селище вимагає якнайшвидших стаціонарних досліджень.

Захар'єв В. А.

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ НА ТЕРИТОРІЇ ДУНАЄВЕЧЧИНИ

Під час польового сезону 1991 року сектор археології відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницького обласного краєзнавчого музею продовжував роботу над доповненням археологічної карти Хмельниччини. Зокрема, проведено комплексне дослідження території Дунаєвецького району, як складової частини південно-західного Поділля. До вже відомих пам'яток додано близько двох десятків нових.

Пізньотрипільське поселення виявлене на лівому березі р. Студениці, навпроти центру села Пільний Мукарів. Зібрано типову кераміку на площі близько 2 гектарів. За 1,5 км західніше села, в ур. Зелена Криничка простежено залишки черняхівського поселення, яке лежало на схилах пологої долини смугою, довжиною близько 200 метрів.

Нижче за течією р. Студениці, в селі Голозубинці (ур. Соснівка) виявлене трипільське поселення середнього етапу розвитку. Воно займає правий схил долини. Площа близько 3 га.

Ще одне трипільське поселення розвідкою досліджене за 1 км південно-західніше с. Рахнівка, де, за народними переказами, знаходилося знищеннє татаро-монголами с. Почапинці. Площа поселення близько 4 га. Поряд з керамікою кінця середнього етапу розвитку Трипілля знайдено дві ритуальні вапнякові сокирки та фрагмент бойової сокири з граніту. Кілометром вище (по течії р. Гниловодка) виявлене давньоруське селище, яке лежало по обидва боки річки. Фрагменти кераміки XIII ст. дозволяють стверджувати, що його площа була близько 5 га. За 0,5—0,7 км північно-східніше давньоруського поселення, на правому схилі долини,— поселення ранньослов'янського часу. Уточнено площу трипільських поселень поблизу сіл Кривчик (ур. Панський парк), Морозів

(ур. Ферма), Мушкутинці (ур. Курятник), Лисогірка (ур. Корчунок), Сприсівка (ур. Ферма), Міцівці (ур. Шовковиця), яка становила 3—5 га.

Нововиявлені трипільські пам'ятки середнього етапу розвитку — Маліївці (ур. Скотомогильник), Сокілець (за 1 км західніше села), Яцьківці (ур. Ринва 1, ур. Клуб), Слобідка Іванковецька (південна околиця села), Миньківці (ур. Бельмонт).

Поселення скіфського часу виявлено біля с. Велика Кужелева (ур. Глибокий яр), на схилі долини за 1,5 км північно-західніше с. Великий Жванчик, на схилі долини за 3 км західніше с. Лисець, за 1 км східніше с. Гута Яцьковецька. Їх перекривають черняхівські поселення.

Суто скіфські поселення знайдені за 1 км східніше с. Яцьківці, в ур. Панська криничка, за 2 км південніше с. Сокілець.

Встановлено, що городище поблизу с. Млаки-Ксаверівські засновано у ранньослов'янський час. Тогочасне поселення виявлене на березі ставка в с. Заставля.

Картину розселення давніх жителів Поділля у черняхівський час доповнює поселення на межі колгоспів с. Горчична і Підлісний Мукарів площею близько 4 га.

Козак Д. Н.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГОРОДКУ НА ВОЛИНІ У 1991 РОЦІ

Волинська археологічна експедиція продовжувала дослідження багатошарового поселення в с. Городок Луцького району Волинської області. Відкрито західну частину поселення площею 1600 кв. м.

Досліджено 2 житла, 2 господарські споруди, 12 ям-погребів зрубницької культури (І — II ст. н. е.) та 2 житла, 8 господарських споруд і 10 ям-погребів вельбарської культури (друга половина III — IV ст. н. е.).

Житлами зрубницької культури були півземлянки підпрямокутної форми, орієнтовані стінами за сторонами світу. Площа жител складає 8—10 кв. м, висота землянок стін 0,4—0,5 м. Долівка глинняна, міцна, материкові стіни прямовисні. Житло № 4 мало сіни у вигляді виступу у стіні та сходинки, котрі визначали вхід у приміщення. В одному з кутів знаходилась підвална яма. Залишки вогнища у вигляді густих вкраплень вугліків та попелу у долівці розміщалися навпроти входу, приблизно у центрі житла. У другому житлі вогнище мало глинистну основу.

Господарські споруди заглиблювались у материк на 0,3—0,6 м і мали площу 9 кв. м. Форма овальна або близька до округлої. В середині знаходилися материкові прилавки та підвальні ями.

Ями-погреби мали здебільшого округлу та овальну форму діаметром 1,2—2,4 м та глибину від 0,4 до 1,8 м. Стіни прямовисні, дно плоске або лінзовидне.

У заповненні об'єктів виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду, кістяні проколки, залізний ніж та залізну бритву.

Керамічний матеріал представлений горщиками середніх розмірів біконічної та конічної форм, мисками есовидного профілю. Краї вінець одного горщика були прикрашені косими насічками.

Два житла вельбарської культури різняться між собою. Одне з них (житло № 5) — півземлянка, близька до овальної у плані, орієнтована стінами за сторонами світу. Розміри житла $4 \times 5,2$ м, висота земляних стін 0,6 м. Стіни прямовисні, підлога міцно утрамбована. Посередині житла знаходиться вогнище округлої форми діаметром 1,4 м. Плями випаленої глини сягали 1 см. У всіх кутах житла були материкові останці, що правили за основу прилавків або сходинок. Друге житло (№ 7) мало прямоокутну форму розмірами $2,8 \times 4,2$ м та висоту земляних стін 0,3 м. Споруда була орієнтована кутами за сторонами світу. Один з кутів зайнятий материково-им останцем-лежанкою. Слідів вогнища не зафіковано.

Господарські споруди різноманітні за формою: округлі, овальні, видовжено-прямоокутні тощо. Їх площа сягає від 8 до 16 кв. м, висота земляних стін — від 0,3 до 0,8 м. Всередині кількох споруд знаходилися материкові останці-прилавки.

Ями-погреби округлі або овальні. Стіни прямовисні або звужені до дна. Одна яма мала випалені стіни та дно. Діаметр ям 0,6—2,4 м до дна, глибина 0,4—1,8 м.

Кераміка, зібрана в об'єктах, представлена у переважній більшості грубими округлобокими горщиками з загнутими до середини або ледь розхиленими краями та округлими мисками. Серед гончарної кераміки є кілька горщиків та мисок з типовими для черняхівської культури формами. Інші знахідки представлені кістяними проколками, бронзовими та залізними наконечниками дротиків, глиняним пташкоподібним світильником, великою кількістю глиняних тягарців до ткацького верстата, глиняними пряслами.

Дослідження пам'ятки широкою площею дозволило визначити характер його забудови в різні періоди існування.

Об'єкти вельбарської культури розташовані групами на відстані 10—25 м одна від одної. На краю такої споруди розміщалося житло, а поряд з ним — господарські споруди та ями-погреби. Це були, ймовірно, окремі господарства-двори. Всього на поселенні вельбарської культури виявлено три таких комплекси.

Поселення зубрицької культури мало інше планування. Житла розміщалися однією лінією вздовж протилежної від річки частини тераси на відстані 20—30 м одна від одного. Господарські споруди розташовані на південь від них, більче до річки, компактною групою.

Різниця в розташуванні об'єктів двох культур є відображенням різного ступеня соціального розвитку двох общин: архаїчного — у слов'ян-венедів і більш прогресивного — у германців-готів.

Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А.,
Герасімов Д. М., Чекановський А. А., Чміль Л. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО ВУЛ. САГАЙДАЧНОГО В КИЄВІ У 1991 РОЦІ

На місці будівництва кінотеатру «Буревісник» було проведено археологічні дослідження на площі 465 кв. м до глибини 3,5—4 м. Через специфіку будівельних робіт вдалося опуститися лише до культурних шарів XII ст. Стратиграфія — типова для Подолу із чергуванням шарів та численними перекопами верхніх горизонтів. Виявлено 8 будівель, з яких 3 відносяться до XII—XIII ст., три — до XIV—XVI ст. і одна — до XVII—XVIII ст. Одна з будівель господарського призначення у заповненні практично не мала визначального матеріалу. Також виявлено 5 господарських ям (одна — XII ст., дві — XV—XVI ст., дві ями — XVIII—XIX ст.). Зафіковано давньоруський провулок шириною 4,5 м, який проходив між двома садибами (XII ст.), що були обмежені парканом.

Під час досліджень зібрано значну колекцію археологічного матеріалу XII—XVIII ст. Серед давньоруського матеріалу — прясла, фрагменти скляного посуду, скляні браслети, намистин, смальти, вироби з металу (замки, ножі, цвяхи та ін.). Серед індивідуальних знахідок слід визначити затільній хрестик кінця XII — початку XIII ст., прикрашений емалями, а також кам'яний хрестик із сірого стеатиту, прикрашений різьбленим у вигляді плетінки. Його знайдено в заповненні будівлі XIV—XV ст., де серед знахідок були присутні і деякі давньоруські речі. У заповненні будівлі XII—XIII ст. виявлено фрагмент маленької пряжки.

Давньоруська кераміка здебільшого представлена горщиками з вінчиками з ovalним валиком і неглибокою борозною по внутрішньому краю, що датуються XII ст. У заповненні однієї з давньоруських будівель знайдено двоярусний світильник.

Колекція середньовічної кераміки представлена різноманітним набором форм, значна частина яких добре збереглася (горщики, миски, келихи, фляги).

Багато посуду вкритого поливою зеленого і жовтого кольору. В будівлі XVII ст. знайдено кахлі з рослинно-геометричним орнаментом. Горщики XIV—XVI ст. поділяються на дві значні групи. Перша група має великий товстий валик з великою борозною з внутрішньої сторони та плавним зотовленням валика без закрайки. Друга група відрізняється рельєфними зівшими із зашипами на зовнішньому краї. Схожа орнаментація зустрічається в XVII ст., проте вона виконана тонше, та, як правило, розміщена нижче завершення вінця. Невеликий відсоток кераміки XIV—XV ст. має ромбовидний в розрізі вінчик. Знайдено також кілька фрагментів імпортної кераміки. (Мал. 6).

В шарі XV ст. виявлено празький гріш Вацлава IV (1378—1419).

Серед металевих виробів знайдено ключ від замка XIII—XIV ст., зворотний наконечник стріли із загостреними внутрішніми краями та ромбовидний наконечник, цілій та фрагментовані ножі.

Проведені дослідження показали, що життя на цій ділянці практично не переривалося від XII ст. до ХХ ст.

Ігнатенко І. М., Коваленко В. П.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВЕРХНЬОМУ ЗАМКУ В ЧЕРНІГОВІ

В ході археологічних досліджень 1991 року були продовжені роботи на західному схилі цитаделі (Верхнього Замку), що займає південно-східну частину чернігівського дитинця (розкрито 108 кв. м). Роботи показали, що всупереч нашим уявленням тут збереглися рештки укріплень середньовічного часу, які при спорудженні в XVII ст. цитаделі були не знищені, а лише засипані товщою культурного шару.

Найдавніший горизонт цих укріплень на досліджуваній ділянці презентовані рештками заглиблених в материк зрубних конструкцій типу клітей, що складали основу тіла валу. За ними з внутрішнього боку знаходився рів (ширина 3,0 м, глибина в материкові 1,5 м), ґрунт з якого був взятий на спорудження валу. Уламки ранньокругової кераміки, вістря стрілі та ключ дозволяють датувати цей горизонт другою половиною IX — початком X ст. Матеріали попередніх епох (I тис. до н. е. та VII — VIII ст.) представлені тут лише поодинокими уламками посудин.

В XI ст. була проведена реконструкція оборонних споруд, внаслідок якої рів та котловани клітей були засипані, а підошва нового валу розширилася на 3 м. Його основу також складали кліті зрубної конструкції (ширина майже 5 м, відстань між клітими — 1 м). В XII ст. відбувається нове розширення валу: з внутрішнього боку до старих стін прибудовано 3 ряди невеличних клітей з сторонами 1,4—1,8 м, на даху яких влаштовано бойову площину для оборонців (піщана підсипка вимощена уламками кераміки). Наприкінці XII — на початку XIII ст. на їх місці споруджена велика дерев'яна будівля, підлога якої спиралася на стовпи з уламків плінфи. Два з них ($0,8 \times 1,1$ м та $1,0 \times 1,0$ м) збереглися майже не пошкодженими (відповідно на 2 та 8 рядів кладки), ще 2 чи 3 — у вигляді чималих розвалів плінфи з глиною. Стовпи були складені з уламків вторинно використаної червоної плінфи $4—5 \times 17,5—20 \times 26—28$ см (кількісно переважають уламки товщиною 4,5 см) на глинняному розчині. За своїм характером знахідки, що зібрані у шарі, пов'язаному з будівлею (понад 320 скляних браслетів у фрагментах, 25 скляних, 2 бронзових, 1 бурштиновий та 1 золотий персні, 21 намистина, уламки кількох десятків скляних посудин, в тому числі візантійського та близькосхідного походження, половинка бронзового дзеркальця, фігурка шахового короля, що сидить на троні, вирізьблена із слонової кістки та ін.) (Мал. 7), можна розглядати як колишній терем однієї з найзначніших феодальних родин Чернігова. Досліджено також рештки невеликої медуші (шар глини з напівсферичними виїмками в ньому, встеленими берестою) під долівкою терему та піч, цілком складену з уламків плінфи (ширина 18—20 см, товщина 4—4,5 см, при помітній кількісній перевазі уламків товщиною 5,0—5,5 см) на глинняному розчині, за його західною стіною.

Після погрому в середині XIII ст., під час якого, ймовірно, і загинув досліджуваний терем, укріплення чернігівського дитинця неодноразово

поновлювалися аж до середини XVIII ст. Одна з таких реконструкцій відбулася, вірогідно, в середині чи другій половині XV ст., про що свідчить знайдений у верхній частині насыпу валу (на глибині близько 1 м) невеличкий скарб, до складу якого входили 26 срібних празьких грошів (1 — Карла I, 23 — Вацлава IV та 2 «сліпі»), загальною вагою 67, 52 г, понад 230 круглих скляних прозорих намистин, 4 бронзові пронизки, литий бронзовий наконечник ременя, кремінь та уламок белеїніту.

Траншеєю 20×6 м прорізано південно-східний схил Верхнього Замку, що дозволило встановити присутність решток укріплень давньоруського часу і тут. Конструкція їх та етапи побудови в цілому відповідають вищеписаним. Зафіксовано також рештки проїзду на Верхній Замок з боку дитинця, який захищався, ймовірно, дерев'яними бойовими баштами. Таким чином, спорудження Верхнього Замку в Чернігові слід відносити до періоду не пізніше другої половини IX ст. (а, можливо, і VII — VIII ст.), а не XVII ст., як вважалося раніше. В пізньосередньовічний час укріплення тут були лише поновлені та дещо розширені (особливо рів), але в цілому розміри та загальна конфігурація Верхнього Замку залишилися незмінними.

Іллінський В. Е., Пустовалов С. Ж.

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОЇ ФОРТЕЦІ НА ОСТРОВІ МАЛА ХОРТИЦЯ

В 1991 році експедиція Хортицького історико-культурного заповідника продовжила пошукові роботи на острові Мала Хортиця (Байда, скеля Канцеровська та ін.). Головна увага приділялась високій скелястій частині острова, де було розбито два розкопи — № 1, 3 — загальною площею більше як 100 кв. м.

Перші оборонні споруди на острові, виявлені під час розкопок, відносяться до катакомбної спільноти. Вони складалися з двох кам'яних стін, валу та рова. До головної стіни з внутрішньої сторони були прибудовані продовгуваті прямокутні житла.

Зовнішня стіна, так само як і решта, споруджені з гранітних брил, що видобувалися на східному березі острова. Північніше зовнішньої стіни знаходиться рів, який на рівні давнього горизонту мав ширину 1,3 м та глибину до 1,0 м. За ровом, далі на північ, був виявлений основний оборонний пояс. Він складався з піщаного валу загальною шириною 4,5 м та висотою з напольного боку 2,3 м (разом з ровом 3,3 м). З зовнішнього боку вал був обкладений каменем. На верхівці валу стояла стіна, що згодом звалилася у рів. Можливо, її висота з деяких міркувань не перевищувала 2—2,5 м. З півночі до валу було прибудовано житло, частково заглиблене в ґрунт (розміри котловану $6,5 \times 2,7$ —3, 1 м). Ще північніше розчищений завал каміння, який, вірогідно, залишився від північної стіни житла.

Під завалами, в рові, при розчистці стін та під ними виявлений численний керамічний матеріал, який відноситься до донецької катакомбної культури. Часто траплялись фрагменти посуду харківсько-

воронезького, маничського та інгульського типів. Простежуються значні впливи середньодніпровської культури.

Крім кераміки, знайдені металеві знаряддя, кам'яні пест тощо. Серед завалів каменю на валу та в рові знайдено 5 наконечників дротиків та стріл трикутної форми (шнурковий тип) та декілька каменів від метавки.

З верхніх горизонтів походить також кераміка пізньої та фінальної бронзи, але в кількісному відношенні вона становить незначний відсоток.

Серед об'єктів пізнього середньовіччя на розкопі № 1 відкриті залишки дерев'яної прямокутної конструкції, що згоріла. Вона була властивана між двома стінами катакомбного часу. В засипці городні знайдені 5 залишків наконечників стріл та фрагмент кулястого предмету із заліза. Стріли двох типів: дві плоскі, ромбоподібні, з упором; другий тип — гранчасті, бронебійні, з потовщенням вістрям.

На розкопі № 3 відкрито зрубну будівлю квадратної форми із стороною 3,5 м. Збереглися нижні обпалені дубові колоди. В північно-західному куті знайдено кам'яне ковадло, залишний чекан, дві бронзові пластини для захисного обладунку, бронзові та зализні цвяхи, заклепки, дужки... В центрі приміщення знайдено кільце від кольчуги, фрагменти залишних предметів, уламки посуду...

У північно-східному кутку знайдено скучення уламків вапняку, залишки від трьох ножів, фрагменти бронзових інкрустованих пряжок, срібна монета (полугром). На аверсі зображене профіль чоловіка (права частина обличчя). Напис по колу: *Sigis. I Rex. Po. Do. Toci. PRUSS:* Реверс у центрі має орла з розкритими крилами. По колу написано: *Grosscomu. TERA. PRUSS. 1529.* (Сігізмунд I, король Польщі та Пруссії. Великий командор землі Пруссії. 1529 р.). У південно-східному кутку виявлено ніж, гострий з обох боків, заклепки, кістяні вироби, заготовки, фрагменти мідного дроту.

За всім комплексом знайдених матеріалів розкопана будівля, вірогідно, майстерня, датується не пізніше як серединою XVI ст. н. е.

Проведені під час розкопок розвідки з допомогою щупа показали, що знайдені оборонні споруди, особливо доби бронзи, йдуть по периметру скелястої частини острова.

Таким чином, крім добре відомого укріплення XVIII ст. (Запорізька корабельня), на острові Мала Хортиця виявлено ще дві фортеці: кінця III — початку II тис. до н. е. та середини XVI ст. н. е. Враховуючи те, що тут знайдені найдавніші пам'ятки козацького часу та перша справжня фортеця доби бронзи, ця пам'ятка становить великий інтерес і вимагає ретельного вивчення, консервації та музеїфікації.

Калашник Ю. П.

ХЕРСОНЕССКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА В 1991 ГОДУ

В задачу сезона 1991 г. входило продолжение исследования культурных наложений, лежащих ниже уровня пола помещений средневекового дома в 20 квартале Херсонеса. В 1989—1990 гг. была

раскопана до скалы площадь ниже пола помещения 3 и двора (помещение 4), где открыты обширный подвал, остатки стены 18 и вымостки дворика эллинистической эпохи.

В отчетном сезоне работа сосредоточилась на помещении 9, расчищенным в 1988 г. до глинобитного пола XIII в. Выяснилось, что под ним располагался более ранний пол, также глинобитный. Ниже шел культурный слой, представлявший собой средневековую насыпь, в верхней части которой преобладал материал XII — XIII в. В нижней части слоя значительное присутствие, наряду с материалом IX — X в. керамики I — III в. н. э. В юго-западной части помещения открыта нижняя часть стены IX — X в., фундаментом которой служила более ранняя стена, совпадающая по направлению со стеной 17, открытой раскопками 1988 г. на соседнем квадрате. Есть основания предполагать, что эта стена относится к первым векам н. э. Фундамент юго-восточной стены помещения 9, отделяющей его от 2 продольной улицы, основан на более ранней кладке, существовавшей с перестройками эллинистической эпохи.

При зачистке скалы в северо-восточной части помещения 9 обнаружен подвал, края которого уходят под стены 15 и 16, возведенные на средневековой насыпи. Материал из слоя, лежащего на скале и перекрывающего подвал, — перемешанный; в нем, наряду с керамикой римского времени, встречаются обломки эллинистических амфор и черный лак, довольно велико количество эллинистической черепицы (херсонесской и синопской).

Окончуренный подвал законсервирован до будущего года. Помимо этого в предстоящем сезоне предполагается работа на соседних квадратах с целью исследования слоя вплоть до подвала, открытого в 1990 г., и проследить возможную взаимосвязь строительных остатков эллинистической эпохи на всем участке.

Кирилко В. П., Мыц В. Л.

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ФУНА: ЗАМОК, ПОСЕЛЕНИЕ, НЕКРОПОЛЬ

Работами полевого сезона 1991 г. Горно-Крымская археологическая экспедиция ИА АН Украины продолжила изучение укрепления XIV — XV в. близ с. Лучистого Алуштинского района. Исследован западный участок северной линии обороны. Площадь раскопа — около 120 кв. м. Толщина культурного слоя — 1,1—1,4 м. Выявлены новые звенья первоначальной фортификационной структуры замка: почти полностью разрушенная куртина к западу от квадратной башни и примыкающий к ней с юга небольшой отрезок крепостной стены западного оборонительного рубежа. Ее толщина — 1,6—1,85 м. Кладки сохранились на высоту до 0,8 м. Они выполнены из равномерного, преимущественно крупного, необработанного камня на известковом растворе. Внутрикрепостное пространство вдоль стен на данном участке застроено не было. Отсутствие выраженного слоя пожара и наличие расположенных по обводу куртин шести ям с вкопанными пифосами позволяют предположить здесь открытый хозяйственный двор.

Его размеры: длина — 16 м, ширина — 4,5 м. Поверхность двора снивелирована подсыпкой плотным глинистым грунтом толщиной до 0,3 м. Выравнивающий слой содержит материал XIII — XV в. При реконструкции укрепления в 1459 г. западная крепостная стена, видимо, в связи с ее надстройкой, была утолщена с внешней стороны на 0,9 м. Разрушение исследованных сооружений происходит в период с последней четверти XV по XVIII в.

Наряду с основными раскопками были проведены охранные работы на поселении, расположенном в 1,35 км к востоку от замка у юго-западного подножья г. Южн. Демерджи. Часть его сооружений была разрушена при прокладке грунтовой дороги. Полностью исследована одна из построек кон. IX — нач. X в. в южной части селения. Она представляет собой уникальный симбиоз полуземлянки и каменного дома-пятистенки. Здание поставлено в специально открытый в материковой глине склону котлован глубиной 0,4—2,25 м. Строение в плане трапециевидное, размером 6,5—8,5×8,0 м. Состоит из двух, расположенных на его продольной оси, помещений. Их размеры — 5,4—6,2×2,1 и 6,35—7,2×3,6 м. Между собой помещения связаны проходом шириной 1,53 м. Северо-западная часть большого помещения занимает двуступенчатая лежанка шириной 1,15 м и высотой 1,65 м. Здание сложено из разномерного бута, наухо, «в елку». Кладки опущены ниже отметки пола в специально открытые траншеи глубиной около 0,2 м и образуют фундаменты. Толщина стен: внешних — около 0,7 м, внутренних — 0,55—0,6 м, обкладки лежанки — 0,4 м. Строение было покрыто черепицей. Находки из слоя пожара образуют закрытый комплекс первой половины X в. Он включает разнообразный материал, датируемый VIII — X в.: амфору константинопольского типа; несколько вариантов амфор причерноморского типа; гладкостенные, яйцевидной формы пифосы с плоским дном и массивным треугольным в сечении венчиком; фрагмент верхней части большого чернолощеного кувшина, украшенного вертикальными и горизонтальными пролощенными линиями; фрагменты высокогорлого кувшина с плоской ручкой; правленные на гончарном круге лепные горшки со сливом; красноглиняный пестик с граненой проложенной поверхностью, декорированной ленточными вдавлениями острием ножа; разнообразные по форме и декору пряслица; конусовидные со скругленной вершиной красноглиняные грузы для вертикального ткацкого станка, другие изделия. Керамиды и калиптеры, используемые для кровли, могут быть датированы втор. пол. IX — нач. X в.

Охранные раскопки были проведены также и на некрополе, расположенном на небольшом возвышении к северу от замка. Здесь на юго-восточном склоне исследованы два грунтовых склепа, один из которых — многослойный. Дата его захоронений определяется находками бронзовой пряжки типа «Коринф» 2 подтипа времени не ранее вт. пол. VIII в. (I ярус), бронзовых серег салтовского типа VIII — X в. (II ярус), III и IV ярусы безинвентарные. В заполнении дромоса найдены фрагменты амфор причерноморского типа VIII — X в. Ориентация захоронений северная и южная, верхний ярус (IV) имеет западную, определенную видимо христианизацией населения и изменением погребального обряда. Раскопки склепов позволили уточнить топографию некрополя этого времени и включить в его границы новый участок — юго-восточный склон.

РАБОТЫ БУГСКОГО ОТРЯДА

Бугским отрядом Николаевской экспедиции Института археологии АН Украины продолжались раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Бугское Арбузинского района Николаевской области, начатые в 1989 году. Раскопками вскрыто 3000 кв. м. (Рис. 8).

В результате раскопок открыты многокамерные комплексы и отдельно стоящие помещения, наземные и углубленные. На поселении зафиксированы участки (кварталы), отделенные от других помещений уличками или проходами. Основу строительных комплексов составляет одно большое помещение, площадью свыше 30 кв. м. Основание стен помещений сложено из плит, преобладает техника нерегулярной постелистой кладки, высотой до 1—1,3 м, реже — больше. Выделяются помещения жилого, хозяйственного и производственного назначения. Особого внимания заслуживают на поселении специализированные участки: 1) (бронзоволитейный), мастерская, где обнаружены два очага, наковальня, набор каменных орудий, литейные формы; клад бронзовых изделий, подготовленных для переплавки и пр.); 2) кожевенный (проколки, шилья, развертки, тупики, прядильце, утюжок, разминатель для кожи); 3) камнеобрабатывающий (топоры, куранты, песты, болы, абразивы, терочники и пр.). Отмечается концентрация производственных орудий в помещениях.

Глиняная лепная посуда имеет различное функциональное назначение: кухонная (банки, горшки, жаровни), столовая (кубки, двуручные вазы, черпаки, миски, кружки), тара (пифосы, корчаги).

Каменные орудия имеют различную форму — прямоугольную, круглую, овальную — изготовлены из местных пород. Часть орудий связана с обработкой зерна (зернотерки, растиральники), металлообработкой, обработкой кожи и изделий из нее. Выделяются различные группы орудий — топоры, терочники для краски, утюжки. Орудия концентрируются по помещениям, что может свидетельствовать об их специализации.

Особый интерес представляют литейные формы для отливки шпилек-заколок, ножей, вильчатых орудий, кинжалов, копьев, серпов. Впервые для памятников сабатиновской культуры Северного Причерноморья найдена группа литейных форм, изготовленных не из традиционного материала — талька, а из мергеля.

Найдены костяные лопаточки, шилья, проколки, лощила, разминатели для кожаных ремней, игральные кости. Концентрация орудий из камня, кости, бронзы, керамики и анализ их функционального назначения свидетельствует о существовании на поселении специализированных комплексов — мастерских (кварталов): по обработке бронзы (восточный раскоп), обработка кожи и шитью одежды (западный раскоп). И на других памятниках Гранитно-Степного Побужья известны специализированные участки (кварталы): Виноградный Сад (обработка зерна, кости и рога, камня), Ташлык I, Щуцкое I, Ташлык IV, Кременчуг и др.

Важное значение для определения места поселения среди других сабатиновских памятников имеют материалы клада — 13 предметов: обломок кольта, кинжала, копья, серпов. Прослеживается связь: Дичевский очаг — Красномаяцкий — Южнобугский — Ингульский. Материалы клада находят аналогии среди других кладов: Румынии (Дражна де Жос, Ойнак, Николае Бэлческу, Гура Доброджей, Констанца), Болгарии (Тыкач, Дибич, Суворово I и II, Исперих), Юго-Запада бывшего СССР (Красномаяцкий, Ингульский, Курлозский, Ореховский).

Поселение «Южный Буг» синхронно поселениям Ташлык I, Виноградный Сад, Сабатиновка и др.

Материалы поселения находят аналогии среди памятников Поднепровья (Новокиевка, Чикаловка, Ушкалка 1), Северо-Западного Причерноморья (Вороновка, Черевичное, Новоселицкий зольник), в культурах Балкан и Подунавья (Ноа, Кослоджени). Среди западных элементов выделяются черты на лепной керамике раннего фракийского гальштата.

Ковалевская Л. А.

О РАСПОЛОСКАХ УСАДЬБЫ НАДЕЛА 341

Усадьба надела 341 расположена на господствующей высоте северного склона Юхариной балки к западу от пос. Кальфа, на территории севастопольского городского кладбища.

О чрезмерной насыщенности памятниками археологии северного склона Верхне-Юхаринской балки упоминается еще у Палласа. В 1927 году древние сооружения данного района вошли в зону разведок Севастопольского музея краеведения и Государственного Херсонесского музея под руководством П. Н. Бабенчикова и К. Э. Гриневича. Исследованный нами памятник был описан и нанесен на карту Гераклейского полуострова под № 1 в 1932 г. Н. М. Янышевым. Работы по описанию и фиксации были продолжены в 1949—55 гг. С. Ф. Стржелецким и в 1973—75 гг. Г. М. Николаенко.

Систематические археологические исследования постройки начались в 1987 году в связи с расширением территории городского кладбища.

В результате проведенных работ за 1987—91 гг. выявлены и исследованы: центральное сооружение постройки — башня, состоящая из 2-х помещений с колодцем в южном углу; большой двор с вымосткой; ряд помещений, наиболее информативным из которых является помещение 1, погибшее от сильного пожара. Общая площадь раскопа — 675 м².

Постройка надела 341 является многослойным памятником, существовавшим в античность и средневековье. Точная дата основания пока не ясна, требует уточнения, дополнительных сведений весь ранний период жизнедеятельности сооружения. Пока с уверенностью можна утверждать, что в эллинистическое время функционировала башня, образованная внутренними рядами кладки стен, состоящая из 2-х помещений. В южном углу помещения 6 находится колодец, помещение 5 служило для хранения пифосов. К эллинистическому времени относится и внешняя юго-западная стена постройки.

Наиболее полную информацию раскопки дали по римскому периоду. В это время башня обносится с четырех сторон мощным противотаранным землем, все сооружение переживает значительную перестройку. Постройка получает в результате сильного пожара в середине III в. н. э. Важную информацию дает комплекс римской керамики, обнаруженной в горелом своде помещений 1 и 9.

Возрождается постройка в средневековье. На этот период относится и «круглое» помещение с прилегающим участком. Уникальной находкой является «клад», насчитывающий 70 монет II — VII в., обнаруженный на участке помещений 2 и 7.

Для более полной археологической характеристики в ходе исследования широко использовался архивный материал, были проведены фотография и обмеры, сделаны чертежи сохранившихся строительных остатков, памятник обозначен на топооснове данной местности, обработан керамический материал.

Исследуемый нами памятник значителен в хронологическом и конструктивном плане, имеет бесспорную историческую ценность для реконструкции социально-экономической жизни сельскохозяйственной округи Херсонеса Таврического.

Колесников А. Г.

РАСКОПКИ В БЕРНАШЕВКЕ

В 1991 г. продолжались исследования трипольского поселения Петренской группы этапа ВП-С1 у с. Бернашевка Могилев-Подольского района Винницкой области. Шурфовой и стационарными раскопками исследовалась западная часть поселения — второе кольцо жилищ, практически у берегового среза р. Днестр (в общей сложности исследовано около 300 кв. м, в том числе раскоп IV — 240 кв. м на глубину до двух метров).

Трипольское жилище длиной около 12 м и шириной около 6 м (общая площадь около 70 кв. м). Ориентация по длинной оси ЮЗЗ-СВВ (т. е. радиальная относительно условного центра поселения). Глубина залегания остатков жилища составляла 0,7—1,1 м. Северо-западный угол постройки был частично разрушен объектом черняховского времени.

Конструктивно жилище № 6 представляло собой однокамерную постройку без функционального разделения его частей. Основная часть постройки — центральная и восточная, представляли собой плотный слой фрагментов упавшей обожжённой обмазки желтых и розовых тонов с растительной примесью от чердачного перекрытия и обмазки стен. Пол жилища прослеживается слабо, фрагментарно, представляя собой тонкий 0,02—0,03 м слой обожжённой глины желтого цвета, опесоченный, намазанный непосредственно на землю. На нем и среди обмазки зафиксировано и взято значительное количество целых и фрагментированных форм керамики — миски, шлемовидные крышки, горшки, биконические сосуды и пр.; антропоморфная и зооморфная пластика, орудия труда из кремня, кости (ножи, скребки, растиральники, зернотерки, проколки

и т. д.). По периметру постройки фиксировался рваный камень, позволяющий предполагать наличие фундамента.

В конструктивном плане наибольший интерес представляла собой западная часть постройки, где располагалось три функциональных элемента: каменная плита, две вымостки и печь. Печь четырехугольной формы размерами $1,5 \times 1,5$ м располагалась в юго-западном углу жилища и представляла завал из ошлакованной обмазки серого цвета, местами остекленной от стенок и свода печи. Завал прикрывал подовую часть — три слоя глины последовательно нанесенные друг на друга, каждый из которых был толщиной около 0,03 м. Как для пода, так и для стенок использовалась обмазка с растительными примесями. Толщина печи достигала 0,05 м. К северу от остатков печи, в 0,5 м располагалась каменная плита размерами $2,2 \times 1,1$ м, ориентированная длинной осью по линии север-юг, подовальной формы. Верхняя поскость плиты в целом горизонтальна и залегает на уровне 0,6 м от дневной поверхности. Толщина плиты составляет 0,8—0,9 м. Плита была использована трипольцами без передвижений в качестве функционального возвышения, может быть связанного с культово-магической сферой. В подтверждение данного предположения могут выступать два возвышения из обожженной глины, вплотную примыкающие к плите с запада и востока.

Возвышения выполнены в Днестровской традиции, хорошо прослеживаемой во всех жилищах Бернашевки. Западное возвышение высотой 0,08 м фиксировалось на площади 1 кв. м. Оно частично разрушено и представляло собой глиняный слой опесоченной обмазки, накрывающей основу из небольших плитчатых камешков и плотно уложенных фрагментов керамики. С южной его стороны зафиксирован округлый, заглаженный бортик. Восточное возвышение высотой 0,15 м занимало площадь около 2 кв. м. Заглаженный бортик (наклонный) прослежен по южной и частично восточной его сторонам, западная часть вплотную примыкала к длинной восточной стороне плиты. В разрезе восточное возвышение показало два строительных горизонта: 1 — слой керамики, накрытый слоем опесоченной обожженной глины красноватого цвета; 2 — снова слой керамики, накрытый подобным слоем глины. Каждый из слоев имел толщину 0,07—0,08 м.

Колотухин В. А.

О РАСКОПКАХ В СТЕПНОМ КРЫМУ В 1991 ГОДУ

В 1991 г. лабораторией по изучению истории народов Крыма Симферопольского госуниверситета проведены охранные раскопки трех курганов на землях совхоза «Приморье» Нижнегорского района, а также начаты охранные раскопки поселения эпохи бронзы Бай-Кият, расположенного у с. Владимировка Черноморского района Крымской области.

Курганы находились в зоне орошения. Насыпи расплаканы, их высота 1,5 м (№ 1), 0,4 м (№ 2) и 0,7 м (№ 3). Всего выявлено 33 могилы, в том числе 1 ямная, 7 катакомбных, 1 КМК, 3 срубных, 8 эпохи бронзы, 1 пред斯基фского времени, 1 скифская, 1 средневековая кочевническая, 5 позднесредневековых, 4 могилы не датированы. Инвентарь беден. Это 5 сосудов эпохи бронзы и 3 раннего железного века, костяная пряжка КМК, каменный оселок и амфора.

На разрушенных участках поселения Бай-Кият заложено два раскопа: № 1 — примерно в центре поселения, № 2 в прибрежной полосе. Размер раскопа № 1 300 кв. м (12 квадратов размером 5×5 м каждый), его стратиграфия в общем виде следующая. Сверху идет слой темного гумированного песка эолового происхождения (0,2—0,45 м), ниже — светлосерый золистый песок с развалами кладок и культурными остатками (0,5—0,8 м), его подстилает стерильный желтоватый песок. На северной периферии раскопа выявлена часть помещения с каменным основанием, основная его площадь осталась не раскрыта, на южной — аналогичное помещение размером 7,5×6,5 м; защищена только его внутренняя часть. На остальной площади раскрыты обрывки кладок.

Размер раскопа № 2 — 200 кв. м. Здесь выявлены развалины каменных стен со следами перестроек. Стратиграфия раскопа № 2 аналогична стратиграфии раскопа № 1. Находки — лепная керамика эпохи поздней бронзы и немногочисленные обломки античных амфор. Из единичных находок — каменная ступка, фрагмент каменного «утюшка», бронзовый браслет и булавка со свернутой в петлю головкой.

Поскольку на помещения удалось выйти только в конце полевого сезона, о характере поселения и его дате сказать пока ничего нельзя, кроме того, что возникло оно в эпоху поздней бронзы и существовало длительное время. Стратиграфия северного борта раскопа № 1 и южного раскопа № 2 свидетельствует о наличии как минимум двух хронологических разрывов, т. е. трех строительных горизонтов.

Колтухов С. Г.

О РАБОТАХ СЕВЕРО-КРЫМСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

В отчетном году экспедицией осуществлялись работы на 3-й очереди строящегося Северо-Крымского канала, на реконструкциях орошаемых площадей, и проводились разведки на землях, отходящих под орошение, по проектам 3 и 4 очередей. Они велись по открытому листу № 143/125, выданному ИА АН Украины начальнику экспедиции, младшему научному сотруднику отдела археологии Крыма ИА АН Украины Колтухову С. Г. Финансирование исследований проводилось в соответствии с хозяйственными договорами на суммы 62 058 руб., 6948 руб. и 4618 руб., заключенными Институтом с Объединенной дирекцией по строительству Северо-Крымского канала.

Всего в степном Крыму раскопано на снос 26 курганов, в которых было обнаружено 185 погребений эпохи бронзы, раннего железа и средневекового времени. 7 курганов (у сел Филатовка, Трудолюбовка, Ореховка, Медведово, Раздольное) расположены в различных районах равнинного Присивашья. Для этой территории характерно преобладание ямных могил, большое количество катакомбных захоронений при сравнительно небольшом числе погребений более позднего времени. На территории Центрально-Крымской степной равнины раскопано 19 курганов, расположенных по отдельности или небольшими группами у сел Дальнее, Краснознаменка, Котельниково, Луговое, ст. Краснопартизанская. Здесь

ямные погребения единичны, катакомбных погребений несколько больше, основная масса могил относится к позднесрубному и скифскому времени. Не столь редки, как в Присивашье, погребения поздних кочевников.

Наибольший интерес представляли две компактные группы курганов. Одна из них, состоявшая из 8 курганов, находилась в с. Дальнее Первомайского района. В двух курганах основные погребения относились к ямному времени, остальные к срубному или скифскому. Для скифских курганов характерны крупные каменные гробницы, возведенные на древнем горизонте, не имеющие дромоса, захоронения в которых совершились через верх. Вторая группа из 7 курганов находилась у с. Луговое Сакского района. Большинство основных и впускных могил представляли собой погребения позднесрубного времени в каменных ящиках. Под «длинными» насыпями курганов, на древнем горизонте были сооружены каменные ограды, представляющие собой либо две параллельные стены, либо замкнутые прямоугольники. Курган 4—5, с двумя вершинами, представлял собой две катакомбные насыпи, соединенные в срубное время грунтовой перемычкой с каменными крепидами и досыпанные. В кургане 6, над основной срубной могилой, лежала антропоморфная стела с чашевидными углублениями.

На границе степи и предгорья, в Белгородском районе у с. Меловое, были проведены работы в основном разведочного характера: составлен глазомерный план городища на г. Монтанай (Коныч), на городище Меловле заложен небольшой раскоп площадью 100 кв. м, позволивший изучить характер культурных напластований и уточнить время существования этого небольшого укрепления — III — II в. до н. э.— I в. н. э.

Косаківський В. А.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛА НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ЧЕЧЕЛЬНИК

В 1990—1991 роках проводились дослідження залишків одного житла. Було закладено розкоп 17×9 м загальною площею 142 кв. м. В розкопі досліджено залишки трипільської площаці 16×6 м, площею близько 86 кв. м.

В північно-східній частині розкопу площацка зруйнована оранкою, а через її південну частину пройшла телефонна траншея. Житло згоріло від великої пожежі. Обмазка в деяких місцях сильно перегоріла, поплавилася і навіть потекла. В південно-східній частині площацки простежено залишки верхньої частини стіни (ділянка розміром $1,6 \times 1,5$ м). Лоза, товщиною 1,5—2 см, була переплетена на 4-х горизонтальних плахах. Було зафіксовано верхні кінці лози. Ця ж обмазка була оштукатурена із зовнішнього боку.

На деяких шматках обмазки видно сліди багаточисельних ремонтів (штукатурок та підмазок-побілок). Частіше всього штукатурка наносила-ся шаром 4—6 або 1—2 мм, вона мала жовтуватий колір. На одному шматку обмазкі нараховано 14 шарів підмазки (побілки) жовтувато-коричневих відтінків, а на другому шматку — 11 шарів штукатурки.

Виходячи з досліджуваного матеріалу, можна допустити, що житло було двокамерним. В меншій камері було невелике підвищення, приблизно 90×80 см, товщиною до 5 см. Підвищення виготовлене з якісної глини, в яку додано пісок. Тут же, поряд, — добре оштукатурене місце невизначеної форми, на якому знаходилися розвали двох кубків та один розтиральник. Біля підвищення розчищено 21 відтяжку від вертикального ткацького верстата. В одному кутку камери виявлено нагромадження кераміки — розвали горщиків, хоча більшість кераміки розкидана без порядку. В цій же камері, мабуть, була і піч. Фіксувати її можливо по нагромадженню обмазки фіолетового кольору.

В більшій камері зафіковано підвищення, яке, очевидно, було трохи підняте над землею. Під ним було кілька розвалів горщиків. Біля підвищення знаходились слідуючі предмети: кілька кубків, велика зооморфна миска, фрагмент здвоєного горщиця та фрагмент біноклевидної посудини.

В цій же камері добре локалізуються і розвали великих широкогорлих горщиків-зерновиків. Всі вони знаходились в одному місці.

За межами житла визначено одне «робоче місце». Біля каменя — розвал горщиця, а поряд — розбиті на дрібні шматочки кістки. Між ними зустрічаються кремінні відщепи та фрагменти конічних мисок.

Знаряддя праці нечисельні (4 з кременю) — 2 шкрабки, вкладиш до серпа; 2 кістяні проколки, фрагмент кістяної мотики, 2 зернотерки, розтиральник та 21 глиняна відтяжка. Також знайдена одна кістяна підвіска.

Було розчищено велику кількість фрагментів кераміки, які належали до 120 різних горщиків. Майже всі горщики покриті монохромним розписом: чорною або темно-коричневою фарбою. Біохромний розпис зафіковано на кількох фрагментах. На двох грушевидних горщиках і одній біноклевидній посудині розпис чорною фарбою поєднується з заглибленим орнаментом. На окремих горщиках розпис зберігся частково.

Форми посуду — різноманітні: миски (конічні, сфероконічні, зооморфні), кубки, вузькогорлі біконічні горщики, біконічні широкогорлі «горщики-зерновики», кратери, амфори, грушевидні горщики, покришки, кухонні горщики та біноклеподібні посудини (Мал. 9, 1—14).

Антropоморфна пластика: три фрагменти жіночих статуеток.

Особливий інтерес викликає невеличкий горщик (Мал. 9,9), на якому фіксується значна кількість відбитків зернівок. Г. О. Пащекевич установив, що вони належать слідуючим рослинам: пшениця двозернянка, пшениця м'яка, ячмінь плівчастий голозерний, просо, вика ервілія та бур'яни (просо куряче та в'юнок польовий).

Весь вищеперелік матеріал, як і відомий раніше, дає можливість віднести поселення Чечельник до початку пізнього Трипілля (СІ за Т. С. Пассек). Найближчими аналогами є сусідні поселення Білий камінь, урочище Вишенька та пам'ятки басейну р. Кодма (Черкасів Сад II та Кирилівка).

Котова Н. С., Михайлов Б. Д.,
Тубольцев О. В.

МНОГОСЛОЙНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ СЕМЕНОВКА У г. МЕЛИТОПОЛЯ

В 1990–1991 гг. проводились исследования поселения Семеновка, открытого Б. Д. Михайловым в 3 км от с. Семеновка у г. Мелитополя. Памятник, площадью около 500 кв. м, располагался на первой надпойменной террасе правого берега р. Молочной. Основная часть поселения была разрушена при снятии почвенного слоя и вывоза его на дачные участки. Слои раннего железного века и эпохи бронзы уничтожены полностью. Слои эпохи неолита и энеолита были сдвинуты и перемешаны. На нетронутом участке памятника прослежены слои: среднестоговский — на глубине от 80—90 до 100—110 см, II периода поздней азово-днепровской культуры (от 100—115 до 140—175 см) и сурской (глубже 140—175). На разрушенном участке зафиксированы материалы ранней азово-днепровской культуры.

Наиболее насыщенным был сурский слой. Его керамика (рис. 10,4, 5,7) имела гладкую внутреннюю поверхность и примесь раковины, иногда в сочетании с растительными волокнами или песком. Найдены фрагменты прямостенных банок с округлым венчиком. Они орнаментированы вертикальной лентой с вдавлениями, прочерченными линиями, образующими «елочку» и криволинейные композиции, обрамленные иногда ямками или наколами. Фрагменты сосудов имели округлое туловище и закрытый верх с утонченным венчиком (рис. 10,6). Орудия сурской культуры изготовлены преимущественно из коричневого прозрачного кремня. Использовались средние микропластины, скальвавшиеся с призматических нуклеусов, а также маленькие и средние отщепы. Среди пластин есть с ретушью на брюшке и микролитические с притупленной спинкой (рис. 10,14). Наиболее многочисленная группа орудий — скребки, большинство которых сделано на отщепах. Среди последних в равной степени распространены концевые, стрельчатые, овальные и округлые (рис. 10,3, 8,9). Их диаметр и ширина редко превышают 2 см. Встречены также боковые, концебоковые двусторонние, сегментовидные и ногтевидные скребки на отщепах (рис. 10,17). Среди скребков на пластинках преобладают концевые на укороченных средних пластинках с ретушью на боковых сторонах (рис. 10,16,18). Подобные скребки есть и на микропластинах. К сурскому слою относится сверло на отщепе, два резца на углу сломанных пластин и три низкие трапеции (рис. 10,1,2). Довольно многочисленную группу орудий составляют долотца — стамески, сделанные на нуклевидных обломках или массивных отщепах, высотой до 4 см (рис. 10,12, 19). У двух экземпляров лезвие оформлено поперечными сколами, у остальных — заготовки имели суженный край.

Следующий хронологический горизонт памятника представлен наиболее ранними и до сих пор неизвестными материалами I периода

азово-днепровской культуры. Керамика с примесью раковины и гладкой внутренней поверхностью включает плоскодонные открытые банки с ребром на тулове и без него, горшки с S-видным профилем или с коротким вертикальным венчиком (рис. 10,10) сосуды без воротничков, их венчики косо срезаны и утолщены или равны по толщине стенкам. Керамика орнаментирована длинными и короткими гребенчатыми штампами, в том числе «шагающей гребенкой», образующими горизонтальные и вертикальные ряды, разделенные и обрамленные гребенчатыми зигзагами. На одном сосуде сочетаются линии овальных наколов с рядами «шагающей гребенки». Возможно, с этой керамикой соотносятся высокие трапеции со струганный спинкой (рис. 10,11).

Выше, видимо, залегал слой с материалами I периода азово-днепровской культуры, уже известными по надпорожским (Собачки, Вовчок) и приазовским (Каменная Могила, Чапаевка) памятникам. Его керамика имела воротничковые венчики, примесь песка, гребенчатую и ленточную орнаментации (рис. 10,13, 15).

Следующий этап заселения памятника представлен слоем 2 периода азово-днепровской культуры с плоскодонными горшками и банками, имеющими воротничковый венчик, примесь песка, иногда в сочетании с раковиной, прочерченную и накольчатую орнаментацию в виде елочки, волны и угловых композиций (рис. 10,20). Орудия изготовлены из коричневого и серокоричневого кремня. Среди пластин преобладают средние, есть концевые скребки на отщепах с ретушированными боковыми сторонами. Найдены также обломок топора из зеленого камня и два фрагмента, похожие на столовую посуду типа Болград-Алдени II.

В слое среднестоговской культуры была керамика с примесью раковины, орнаментированная овальными наколами, прочерченными линиями и их сочетаниями в виде геометрических композиций. Встречаются горизонтальные насечки, в том числе и по срезу венчика. Посуда представлена горшками с невысоким венчиком и обломком кубка, украшенного перевитым шнуром (рис. 10,21-23). Изделия из коричневого, желтого и зеленоватого кремня включают концевые скребки на пластинах, провертку и обломок двусторонне обработанного наконечника. Аналогией этим материалам является среднестоговский слой Стрильчей Скели.

Красильников К. И., Тельнова Л. И. ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКОВ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ

В 1990—1991 гг. на территории земель колхоза «Победа», что в Новоайдарском районе Луганской области, проводились спасательные раскопки пяти курганов двух могильников в 3,7—4 км на С-В от с. Смольяниново. Расстояние между могильниками около 500—550 м.

Итоги работ на могильнике I.

Курган I. Это насыпь из-за планировки кургана неправильной овальной формы, вытянута по линии В-З, длина — 60 м, ширина — 36 м, высота — 1,8 м. Стратиграфия состоит из шести насыпей, преобладает чернозем и темный суглинок, видны горизонты золистости, суглинка. Грунт для отсыпки взят здесь же, т. к. и теперь с Ю, ЮЗ. З сторон

сохранилась широкая западина. Центр кургана разрушен ямой-воронкой, диаметр ее до 25 м, глубина до 4 м, видимо, поэтому обнаружены только 3 сохранившихся захоронения.

Погребение № 1. Основное, срубного типа, в яме прямоугольной формы 1,35x0,70 м, ориентированное по линии ЮЗ-СВ, поза скелета скорченная, на левом боку, головой на юго-запад, лицо к С, руки согнуты и скрещены. Инвентаря нет, но у ног — жертвенник (баранина). Выше, над ямой со стороны головы, еще один жертвенник (череп и две конечности лошади). Насыпь над захоронением около 1,3 м, диаметр 23—24 м.

Погребение № 2. Впускное, срубное с бревенчатой конструкцией (см. рис.). Яма воронкообразная, квадратная, верх 4x4 м, книзу сужается до 2,9x3,05 м, стены ямы промазаны слоем (3—4 см) светлой глины. Внизу, на глубине — 2,4 м r^0 обнаружен массивный сруб. Заполнение ямы разнохарактерное: 0,3—1,5 м — чернозем, 1,5—1,9 м — золистый чернозем, зола, пичина, 1,9—2,3 м — интенсивная зола с обилием фрагментов и развалов (сбросов) крупных горшков баночной формы срубной культуры, 2,3—2,4 м — камни мергеля. Сруб присыпан слоем (3—4 см) глины. Форма сруба почти квадратная, размерами: наружный — 2,5x2,1 м, внутренний — 1,6x1,2 м, высота — 27—35 см, углы — 90° . Дно ямы на отметке — 2,8—2,9 м r^0 . Сруб сооружен из обработанных стволов дуба, толщиной 30-40 см. Сверху сруб плотно перекрыт плахами. На бревнах отчетливо видны подтеска топором с шириной лезвия до 7 см, пиловидные срезы, зарубки длястыковки бревен.

Сохранность скелета плохая, он лежит на меловой подсыпке, скорчен на левом боку, головой к С, кисти рук у колен. Перед лицом — горшочек баночной формы, у головы — горшок в виде высокой миски с зубчато-гусеничным орнаментом. Найден бронзовый листовидный нож длиной 21 см, шириной 4 см. Между черенком и лезвием (13,5⁷ см) небольшое перекрытие. У южной стенки сруба — жертвенник (баранина). Создается впечатление захоронения гончара, датируется XIV—XIII в. до н. э.

Погребение № 3. Впускное, раннегородского века, яма квадратная 1,25x1,2 м, скелет не сохранился, в северной стороне — слой 10—12 см металлургического шлака с обилием черного металла. Здесь же обломки кувшина светло-желтого цвета.

Курган 2. Насыпь срезана, раскрыто одно погребение в прямоугольной яме 0,8x0,3 м. Скелет ребенка, поза скорченная на левом боку, западная ориентировка, инвентаря нет.

Курган 3. Спланирован, диаметр 35 м, высота 0,9 м, раскрыто два погребения. Основное — срубной культуры, яма прямоугольная 1,9x1 м, вытянута по линии В-З, перекрыта пятью плахами, но без сруба и заплечиков. Скелет скорчен, лежит на левом боку на меловой подсыпке, головой на З. Инвентарь отсутствует. Второе погребение — впускное, срубное, яма 1,4x1,7 м, вытянута по линии С-Ю. Скелет в скорченной позе, головой к С. Найдены костяная пряжка и украшение из раковины ИПО.

Могильник 2 — из двух курганов на расстоянии 140 м.

Курган 1. Диаметр — 24 м, высота — 0,6 м. Раскрыто два погребения. Погребение № 1. Впускное, срубной культуры, в прямоугольной яме 3,3x1,9 м, ориентировано по линии СВ — ЮЗ. Скелет также ориентирован по этой линии. У черепа — развал горшка и бронзовое шильце длиной

6,5 см. Захоронение перекрыто тремя плахами длиной 1,5—2,5 м, шириной 35—45 см, толщиной до 35 см.

Погребение № 2. Основное, срубной культуры, в прямоугольной яме, длиной 1,9 м, шириной 1,1 м, по линии В-З. В заполнении стоял горшок баночной формы. Скелет разрушен.

Курган 2. Диаметр 28 м, высота 0,8 м, сложен из чернозема, состоит из трех насыпей и трех захоронений.

Погребение № 1. Впускное, срубного времени. Яма прямоугольная, 2,3x1 м, по линии ЮЗЗ-СВВ. Дно устлано корой. Скелет скорчен, головой на запад, у левой руки остатки сожженного дерева, горшок баночной формы высотой 18 см и диаметром 28,5 см.

Погребение № 2. Впускное, срубное. Яма прямоугольная, 1,3x0,6 м, по линии СЗ-ЮВ. Скелет разрушен. Горшок баночной формы.

Погребение № 3. Основное, срубное с плахами. Яма прямоугольная, 2,25x0,9—1,1 м, по линии СВВ-ЮЗВ. Скелет скорчен, ориентирован на СВ, у головы — горшок.

Итак, оба могильника относятся к срубной культуре и датируются около XIV—XI в. до н. э.

Круг В. О., Рижов С. М.

РОЗКОПКИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ТАЛЬЯНКИ

В 1991 році Тальянківський загін Трипільської експедиції продовжував розкопки пізньотрипільського поселення біля с. Тальянки (Тальнівський район, Черкаської області). Загалом за десять років було досліджено більше 30 площадок, 20 з яких розкопано повністю. Геомагнітною розвідкою було встановлено планування поселення. Наземні глиниобитні житла розміщувалися по концентричних колах, а центр (північна частина поселення) забудовувався у вигляді радіальних рядів-«вулиць». Розкопки 1991 року проводились у місті (північно-східна частина поселення), де від внутрішнього овалу в напрямку центру проходив один із прямих рядів — «вулиця». Дві площадки з цього ряду розкопувались у 1988 році (пл. № 15, 16). Ці площадки, як і ті, що виявлені геомагнітною зйомкою, розміщувались у ряді довгими сторонами паралельно одна до одної на відстані 2—4 м. Розкопані цього року площадки № 20 а (остання досліджена частково) мали в плані прямокутну форму і були орієнтовані по лінії південний схід — північний захід. Розміри площадки № 20 — 14x6,5 м. Друга площадка має менші розміри. Залишки жител являли собою скучення обпаленої глини, що залягалася двома шарами. Поверхня шару обмазки була загладжена, а в нижній частині вона мала відбитки плах, паль, жердин, які були направлені перпендикулярно довгій вісі житла. В центральній частині площадки № 20, на нижньому шарі обмазки знаходились вимостка прямокутної форми (1,2—1 м) та залишки довгої лави під західною стіною. Слідів печі або вогнища не виявлено. В південній частині знайдені були фрагменти штукатурки внутрішньої сторони стіни, що була пофарбована в жовто-гарячий колір. Житло мало земляну підлогу і тільки в північній частині долівка була підмазана тонким шаром глини. Залягання обмазки з відбитками дерева — у два шари,

знахідки між ними дозволяють реконструювати площадку, як залишки наземної глинобитної двоповерхової будівлі, що мала земляну підлогу першого поверху та дерев'яно-глиняне перекриття другого. В одному метрі на південний-схід від житла № 20 була знайдена округла вимостка (діам. 0,8 м.), намазана в три шари глини безпосередньо на ґрунт. Біля неї розчищені цілі посудини та розвали. На першому поверсі, в центрі житла, знайдено кілька кам'яних зернотерок, розвали посуду, відтяжки до ткацького верстата. На рівні другого поверху серед знахідок переважала столова та кухонна кераміка.

Досліджене житло майже не відрізняється від вже розкопаних площадок поселення ні розмірами, ні конструкцією.

В південній частині розкопу, майже між площадками, впритул до житла № 20 вдалося дослідити землянку (мал. № 11). В плані вона була овальної форми і орієнтована по лінії північний схід—південний захід. Її розміри — 4,4x3,5 м. Землянка в плані складалася з двох частин — одна, більш глибока (1,9 м від денної поверхні), мала невеликі розміри та лінзоподібне дно, друга, з рівним дном, більша за розмірами, а глибина її — 1 м. Ці частини розділені перемичкою у вигляді невеликого, вирізаного з ґрунту валу. На дні другої частини знайдені залишки відкритого вогнища, виліплених із валків глини без домішок. Біля вогнища знаходився цілий кубок та розвали розписних конічних мисок і горщиків. В розрізі меншої частини, біля самого дна, зафіковано два шари попелу. Заповнення землянки складали розвали посудин, окремі фрагменти кераміки, уламки та цілі антропоморфні та зооморфні статуетки, спрацьовані знаряддя праці, кістки тварин, дрібні камінці. Попередній аналіз свідчить, що матеріал з площадок та землянки однотипний.

Вважаємо, що спочатку невелика частина (з огляду на розміри) мешканців жила в землянці і тільки після побудови наземних жител землянка використовувалася як яма для сміття. Можливо, деякий час площадка № 20 та землянка були зайняті одночасно, а вже потім, після зведення житла № 20а, що частково перекриває землянку, остання була засипана.

Стратиграфічні спостереження, що виявили два будівельні горизонти, допоможуть більш чітко встановити процес розростання великого поселення біля с. Тальянки.

Криганов А. В.

РАСКОПКИ В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ НЕТАЙЛОВСКОГО И ПЕСКОРАДЬКОВСКОГО МОГИЛЬНИКОВ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Благодаря удачным результатам проведения широких археологических разведок, летом 1991 г. отрядом Новостроечной экспедиции Харьковского госуниверситета были начаты раскопки двух ямных, видимо, праболгарских некрополей второй половины VIII—середины X в.

Нетайловский могильник расположен в Волчанском районе, на левом берегу Печенежского водохранилища, как раз напротив хорошо известного Верхнесалтовского памятника. Впервые он раскапывался Новостроечной экспедицией Института археологии Украины под руководством Д. Т. Березовца в 1959–1961 гг., перед затоплением поймы реки Северский Донец сооружающимся водохранилищем. Было установлено, что площадь могильника составляет около 14 га, а количество захоронений достигает 5,5 тыс. После появления в начале 1960-х г.г. огромного, шириной до 3 км, Печенежского водохранилища установилось мнение о том, что Нетайловский могильник уже затоплен. И лишь специальные разведки 1990–1991 гг. показали, что он полностью сохранился.

В 1991 г. было вскрыто 24 ямные погребения и 4 так называемые тризны. Все ямы на дне — прямоугольные, длинной осью сориентированные по линии запад—восток с очень небольшими отклонениями. С захоронениями взрослых они глубокие, от уровня современной поверхности до 2,9 м, размерами дна 40–90x170–325 см. Сверху они имеют иные, более крупные овальные очертания, что, быть может, свидетельствует о их разграблении или осквернении погребенных. Детские захоронения гораздо меньше как по высоте (0,6–0,8 м), так и по размерам дна. В западном торцевом подбое одного ямного погребения было обнаружено захоронение коня, заваленного на левый бок. Ни в одной могиле полностью не сохранился в анатомическом порядке костяк погребенного; иногда полностью отсутствовали даже их отдельные остатки.

Можно только указать, что умершие всегда укладывались головой на восток, на спине с вытянутыми руками и ногами. В нескольких ямах имелись деревянные гробы из досок. Отдельные из них, судя по хорошо сохранившимся находкам, сверху были перекрыты органикой в виде тканей и войлока. Обнаружено достаточно большое количество и других разнообразных находок. Прежде всего, это различные украшения, представленные стеклянными и сердоликовыми бусами, мелким стеклянным бисером, бронзовыми и серебряными серьгами (рис. 12,1), перстнями, браслетами, подвесками. Особо интересна находка бронзового нашейного украшения — так называемой гривны (рис. 12,6), а также несколько бронзовых с железными иглами фибул (рис. 12,5). К поясным гарнитурам относятся бронзовые и серебряные пряжки, бляшки и наконечники (рис. 12,8,7). Практически во всех погребениях имелись глиняные одноручные кувшины (рис. 12,2), в одном — кубышка (рис. 12,3). В конскую сбрую входят железные удила, стремена, пряжки, кольца, один бронзовый блок (рис. 12,4). В трех могилах найдены весьма редкие и интересные монеты — всего 6 серебряных арабских так называемых дирхемов второй половины VIII в.

Предполагаемые тризны представляют собой на глубине 65–85 см от уровня современной поверхности находки целых или фрагментарных горшков, либо развалы амфор. Найдены также отдельные кости животных и четырехчастная стеклянная бусина.

Пескорадьевский могильник обнаружен в 1991 г. Он находится на первой боровой террасе, на самом краю левого берега Краснооскольковского водохранилища, приблизительно в 5 км к ЮЗ от с. Пески

Радьковские Боровского района. Значительная часть его уже уничтожена и остатки размываются указанным водохранилищем. Пока найдено и вскрыто два погребения. Ямы прямоугольные, неглубокие (0,9—1,1 м от уровня современной поверхности), с хорошо сохранившимися костяками погребенных, уложенных на спине, с вытянутыми руками и ногами, и найдены отдельные кости животного. Погребальный инвентарь отсутствует.

Кузицин В. И.

ИССЛЕДОВАНИЯ ХЕРСОНЕССКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ МГУ

Раскопки и исследования этого сезона проводились по четырем направлениям: 1) необходимо было доисследовать открывшуюся в прошлом году стену (29), которая с севера замыкала усадьбу; 2) необходимо было доисследовать огромную цистерну К-1 во дворе К, которая была раскопана только до глубины 2,6 м; 3) к югу от усадьбы (виллы) было начато в прошлом году зондирование открытых выровненных площадей, которые, предполагалось, были искусственно созданы террасами; 4) исследование структуры оградительных стен приусадебного надела (площадь 2,2 га).

Все поставленные задачи были выполнены. Была исследована стена (29), с которой оказались сопряженными поперечные стены (30) и (31), о которых раньше мы не предполагали. Таким образом, удалось обнаружить и исследовать целое северное крыло виллы, включающее новое помещение VIII (размеры 5,2x6,5 м), которое соединялось с продолжением двора (размеры обнаруженной части двора 5,2x7,0 м). Северное крыло логично завершало архитектурный облик всей усадьбы. Очень трудные работы по удалению больших камней и грунта завершены в цистерне К-1 и здесь раскопки доведены до дна цистерны.

К югу от помещений виллы исследованы 3 террасированных подпорными стенами площади (около 250 кв. м), которые могли использоваться как хозяйственный и скотный дворы. Открытие и исследование этих террас позволило объяснить ряд темных мест, которые возникали в прошлые годы, и понять характер хозяйства данного надела и усадьбы. Были исследованы (разбиты 7 шурфов от 8x3 до 4x2 м) стены, ограждающие приусадебный участок (площадь 2,2 га), который, вероятнее всего, использовался как виноградник или питомник для виноградника.

Таким образом, в этом сезоне были закончены раскопками все помещения усадьбы (виллы) № 132 или виллы с камнетесной мастерской, примыкающие с юга террасы, составляющие органическую часть виллы (явление новое для херсонесских усадеб) и приусадебный полевой участок, т. е. полевое ядро всего поместья. Иначе говоря, исследование данного объекта закончено полностью и он может быть подготовлен к публикации.

Поскольку работы велись по глубокой периферии усадьбы, керамического материала немного, он маловыразителен, но в целом он датируется IV—II в. до н. э., то есть хорошо согласуется со стратиграфией, установленной в прошлые годы.

Кульбака В. К., Гнатко И. И.

ИССЛЕДОВАНИЯ МАРИУПОЛЬСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 1991 г. Отдел археологии Донбасса Республиканской лаборатории хранения и исследований памятников археологии, истории и культуры Украинского фонда культуры проводил исследования разрушающихся курганов на территории Луганской и Донецкой областей.

Курган у г. Приволье Луганской области был частично разрушен действующим карьером. Его высота составляла 2,45 м, диаметр — 50 м. Первичная насыпь была сооружена над основным погребением П. 1. Камной культуры. Выкид скального грунта из него лежал на уровне ДГ. На этом же уровне яма была перекрыта каменной плитой и антропоморфной стрелой из известняка. Погребенный лежал скорченно на спине, головой на юг, инвентарь отсутствовал. Все остальные погребения (4 катакомбных и 2 КМК) были впускными. Шахты катакомбных погребений были вырыты в насыпи, камеры немного углублялись в скальный грунт. В погребениях обнаружены жаровня, 2 сосуда, бронзовый нож, шило и проколка. В погребении КМК, сооруженном на уровне скального грунта, находились две костяные пряжки — круглая с одним отверстием и фигурная.

Особый интерес представляет бронзовый шлем, найденный в насыпи кургана среди камней, использованных для строительства блиндажа времен ВОВ.

Бронзовый шлем латенского типа. Изготовлен методом ковки. На самой макушке имеется грибовидное навершие. Спереди у шлема неширокий козырек, опущенный вниз. В центре козырька и сзади у шлема по одной сквозной дырочке диаметром 0,5 см. Слева и справа у шлема также имеется по две таких же дырочки. Выше козырька по всему диаметру, шлем украшен тремя параллельными линиями; между линиями редкие косые, короткие насечки в виде «елочки». Навершие также было украшено вертикальными насечками. Орнаментальные линии выполнены посредством насечения острым предметом типа долота с шириной лезвия 2,5 см. Поверхность шлема неровная от многочисленных мелких вмятин. Высота шлема — 19,9 см; высота навершия — 3 см; диаметр шлема — 23 см; ширина козырька — 2,5 см, толщина бронзового листа — 0,2 см.

У с. Орловское Тельмановского района Донецкой области был исследован курган, попадающий в зону строительства оросительной системы. Курган входил в состав курганной группы, расположенной на водораздельном плато правого берега реки Кальмиус.

Курган имел удлиненную форму и состоял из двух разновременных насыпей, слившихся впоследствии в одну. Наибольшая высота его —

2,3 м, длина по оси — 60 м. Основными погребениями в нем были катакомбные и срубные. Всего в кургане открыто 3 катакомбных погребения, семь срубных и одно кочевническое.

Катакомбные погребения представлены двумя типами: глубокое — с прямоугольной шахтой и скорченным на правом боку костяком, с круглой шахтой и вытянутым на спине погребением. Инвентарь в погребениях отсутствовал. Срубные погребения также представлены двумя вариантами: в каменных ящиках, сооруженных в насыпи кургана, и в прямоугольных ямах, вырытых в материке. Каменные ящики состояли из плит разных размеров, поставленных вертикально. В двух из них прослежено трупосожжение, в одном — трупоположение. Погребения, совершенные в ямах, были опущены в материк. Все костяки в срубных погребениях лежали скорчено на левом боку, головой на СВ и в каждом из них находился сосуд.

Последним в данный курган было впущено погребение кочевника. Погребальное сооружение представляло собой длинную узкую яму, вырытую в насыпи. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой на ЮЗ, под ним прослежен растительный тлен. Рядом с ним находились кости ног и череп лошади с железными односоставными удилами. Здесь же найдены два железных кольца, две пряжки, нож и берестяной колчан с четырьмя железными наконечниками стрел. Берестяной колчан полуцилиндрической формы с расширением у дна. Дно деревянное, полукруглой формы, к нему с помощью железной фигурной оковки крепился берестяной корпус. По бокам колчан также был закреплен прямыми фигурными оковками. К стенке колчана была прикреплена железная фигурная петля для его крепления. Верхняя часть колчана (устье) также закреплена по краю железной дугообразной оковкой.

Кульбака В. К., Никитин В. И

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ НА ЮГЕ ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В полевой сезон 1991 г. Отдел археологии Юга Украины Республикаской лаборатории охранных исследований памятников археологии, истории и культуры Украинского фонда культуры проводил исследования курганныго могильника у с. Андреевка Скадовского района Херсонской области на землях совхоза «Заповит Ильича».

Курганская группа состояла из 7 насыпей, вытянутых цепочкой по линии ССВ-ЮЮЗ. Все курганы распахивались и имели высоту от 0,4 до 0,95 м. В курганах обнаружено 7 погребений эпохи бронзы, 10 скифских (7 из них были ограблены). Грабительские хода представляли собой большие ямы подквадратной формы, размерами около 4x3 м, вырытые в центре курганов.

Срубные погребения однотипны — прямоугольные ямы, вырытые в материке и предматерике. Погребенные в них лежали скорчено на левом боку, головой на СВ. Одно из погребений было перекрыто толстыми

плахами, в нем обнаружены кальцинированные кости. Во всех срубных погребениях находились сосуды баночной формы.

Скифские погребения представляли собой катакомбу, в которой длинная узкая шахта параллельно сопряжена с камерой. Вдоль длинной стороны шахты проходит ступенька, ведущая в камеру. Погребения отличались лишь размерами и глубиной. Состав инвентаря в неограбленных погребениях почти одинаков. Железный нож с костяной ручкой, лежащий рядом с костями животного; трехлопастные бронзовые наконечники стрел с внутренней втулкой; свинцовая или бронзовая ворврорка в форме усеченного конуса со сквозным отверстием. В трех погребениях встречены фрагменты железных наконечников копий, в двух — песчаниковые бруски, в одном — прядлице и сосуд, и еще в двух — серебряные, пастовые и «глазчатые» бусы.

Значительный интерес среди исследований памятников представляет ограбленное скифское погребение I в кургане 7. Шахта овальной, вытянутой формы, размерами 2,7x1,0 м, длинной осью она ориентирована по линии З-В. Камера вырыта под длинной южной стенкой шахты, в нее ведет ступенька высотой 0,45 м. Размеры грабительской ямы, разрушившей камеру, составляют 4,10x2,30 м. В заполнении ямы встречались фрагменты костей человека и кусочки железа. Под восточной стенкой ямы находились части каменной «бабы» и ее основание.

Каменное изваяние, выполненное из ракушечника, относится к числу плоских скульптур, достаточно реалистично передающих натуру. Изображена стоящая фигура, очевидно, мужчины, ноги ниже колен отсутствуют. Отбиты также части рук, изображающие предплечья. Скульптурность изваяния подчеркнута сквозными отверстиями у бедер, предплечий и между левым бедром и горитом. Верхняя часть горита отбита. Длина сохранившейся его части — 85 см, ширина — 25 см. Голова округлой формы размерами 36x33 см. Общая высота сохранившейся части изваяния 1,9 м, ширина в плечах 0,85 м, в нижней части — 0,75 м. Шея не выражена, на груди двумя прочерченными линиями изображена гривна. Кисть правой руки находится на животе, кисть левой, очевидно, находилась на рукояти меча или кинжала, слабо обозначенного на бедре левой ноги.

Каменное основание изваяния представляет собой плиту из ракушечника размерами 1,8x1,1 м, толщиной 0,3 м. В центре плиты имеется овальное отверстие размерами 0,58x0,4 м, служащее для установки изваяния.

Кутаисов В. А., Уженцев В. Б.

РАСКОПКИ КАЛОС ЛИМЕНА В 1991 ГОДУ

В 1991 году Западно-Крымская экспедиция ИА АН Украины проводила четвертый полевой сезон по изучению античного города Калос Лимена, расположенного в пгт. Черноморское Республики Крым. Работы выполнялись на трех участках памятника: на берегу Ак-Мечетской бухты,

в юго-западном и северо-западном углах городища и на его восточной, обращенной к степи, окраине.

На первом из названных участков, площадью около 1250 кв. м, раскрывалась позднескифская застройка I в. до н. э.—начала II в. н. э. Она очень напоминает планировку аналогичных ярусов городища «Чайка» и Танаиса: небольшие, криволинейные по очертаниям квартали разделены узкими изгибающимися улочками, вымощенными плоскими плитами. К югу от одного из таких переулков, шириной 1,0-1,2 м, почти полностью раскопан один из жилых комплексов, площадью около 120 кв. м. Он состоит из прямоугольного дворика, по сторонам которого П-образно расположено 6 помещений, причем три из них являлись полуподвальными. В одном из помещений находится каменное основание лестницы, указывающее на существование второго этажа. Судя по сплошным каменным завалам, перекрывающим остатки построек, они были во всю свою высоту каменными, а их крыши — глиняными.

В нижнем горизонте описываемого раскопа продолжали выявлять северную куртину т. н. «цитадели» (площадь около 2,5 тыс. кв. м), занимающей юго-западный угол укрепления. Она была возведена в III в. до н. э. (ее более узкая датировка уточняется). Исследуемая крепостная стена, протяженностью свыше 40 м, и сейчас производит весьма впечатление: ее толщина — 2,8—3,0 м, сохранившаяся высота — от 1,6 м во внешнем, обращенном в сторону города панцире, и до 2,05 м — во внутреннем, южном. Первый из названных панцирей сложен из крупных известняковых блоков: нижний, фундаментный ряд из грубо обработанных камней, его перекрывает ряд из подтесанных известняковых блоков, в основном прямоугольной конфигурации (размеры: 1,0x0,7 м), находившиеся выше плоские плиты выравнивали горизонтально поверхность куртины для вертикально установленных орфостатов. К сожалению, ни одного из них не удалось обнаружить *in situ*, однако, судя по блокам, вторично использованных в салтовских постройках, можно определить их размеры: 0,6x0,45x0,25 м. Между собой, а также с нижележащими камнями квадры соединялись с помощью пиронов типа «ласточкин хвост». Внутренний панцирь оборонительного сооружения состоял из отесанных, хорошо выкладываемых камней, размерами: 0,32x0,6 м, при толщине около 0,3 м. С внутренней стороны к куртине вплотную примыкал ряд прямоугольных в плане помещений казарменного типа, отделенных от остальной жилой застройки параллельной ей улицей, шириной 1,6—1,8 м. К ним примыкали каменные основания лестниц, марши которых вели не только на верхние этажи данных построек, но и, по всей видимости, боевые площадки крепостных стен.

В северо-западном углу Калос Лимена заложен небольшой раскоп, площадью 120 м². Как и на остальной части памятника, выделено два общих яруса — греческий и скифский. Нижние эллинистические стены принадлежат к остаткам, по крайней мере, двух городских домов, непосредственно примыкающих к северной куртине херсонесского укрепления. К сожалению, сама оборонительная стена полностью выбрана, но ее направление без труда фиксируется по выборке крепостной кладки,

шириной 1,6 м, отчетливо просматриваемой в материковом суглинке. **Мощные сырцовые** развали с внешней стороны куртины как будто указывают на то, что верхняя часть фортификационных сооружений состояла из сырцовых кирпичей. Эта оборонительная линия прекратила функционировать около середины II в. до н. э., поскольку ее развал был **перекрыт** скифским зольником второй половины указанного выше столетия.

В центре восточной оборонительной линии Калос Лимена полностью раскрыта башня, размерами 4,75x5,55 м, выступающая с внешней стороны куртины. Стены последней имели первоначальную толщину 1,55 м, а после утолщения дополнительным поясом — 2,3 м. Башня фланкировала главные городские ворота, шириной 3,25 м, остатки которых сохранились на небольшую высоту. На вторичном пороге данного проема видны остатки колес от колес повозок. Нет сомнений, что башня являлась многоэтажным строением. Ее нижний ярус выложен в три ряда из крупных блоков, по 0,325 м высотой каждый. Судя по плотным глинистым развалам внутри постройки, ее верхняя часть состояла из сырцовых кирпичей. Над волом башни защищен сплошной керамический завал, состоящий из амфор Херсонеса, Синопы, Родоса, Хиоса. Обнаружено множество кухонных и столовых сосудов, найден гончарный светильник в виде чаши на высокой ножке. Этот участок обороны прекратил свое существование около середины II в. до н. э., однако нельзя исключать его частичное использование и в более позднее время.

Левада М. Е., Магомедов Б. В.

ОХРАННЫЕ РАБОТЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В г. ВИННИЦА

Работы проводились на участке, планируемом под городскую застройку, экспедицией Лаборатории ОАИ Министерства культуры Украины. Поселение расположено на поле в 400 м к западу от ул. Стакурского, на левом берегу р. Вишенка (правый приток Южного Буга) и разделено двумя безымянными ручьями на три части. Общие размеры поселения 900x150 м. На вскрытой площади 1574 кв. м обнаружена наземная постройка, двадцать отдельно стоящих хозяйственных очагов и пять хозяйственных ям черняховского времени. Постройка, прослеженная по скоплению обмазки, представляла собой прямоугольное сооружение, ориентированное в широтном направлении, размером 19x8,5 м, с остатками очага в восточной части, разбитого в древности, от которого сохранилось скопление пережженных камней. Из 859 находок керамики 79% составляли фрагменты кухонной посуды, 9,5% — гончарной столовой, 11,2% — лепной и 0,3% — обломки римских амфор. Среди лепной керамики имеются фрагменты, относящиеся к вельбарским типам. Часть лепной посуды из слоя принадлежит эпохе бронзы и скифскому времени. Найдены железные предметы: нож, наральник, наконечник дротика, а также оселки из песчаника, каменный растиральник и пряслице скифского времени.

Работы на городище будут продолжены в 1992 г.

О РАСКОПКАХ КОШАРСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ В 1991 ГОДУ

В 1991 г. были продолжены исследования поселения IV—III в. до н. э. у села Кошары Коминтерновского района Одесской области. Как и в предыдущие годы работы были сосредоточены в северо-восточной части поселения на площади 400 кв. м, в том числе площадь прирезки—130 кв. м. Мощность культурных напластований от 0,20 до 1,5 м, а в заполнении ям до 3 м.

Основное внимание было уделено изучению жилищно-хозяйственных комплексов IV—III в. до н. э. В процессе исследования выявлены две улицы с примыкающими к ним двумя жилыми домами; однокамерная землянка и серия хозяйственных ям. В хронологическом отношении прослежено два строительных периода: ранний — первая половина — сер. IV в. до н. э. и поздний — третья четверть IV — середина III в. до н. э.

Впервые на поселении было открыто земляничное жилище раннего периода. Землянка открыта в юго-западной части поселения под помещением конца IV — сер. III в. до н. э., на глубине 0,9—1 м. Земляничная яма в плане подпрямоугольной формы площадью около 17 кв. м, вырыта в материковой глине на глубину 1 м. Стены вертикальные, пол сохранил несколько слоев глиняной подмазки. На расст. 1,25 м от южной стены и на 2,25 м от северной, в полу землянки выявлена яма диаметром 1 м от опорного столба. Вход в землянку располагался в юго-восточной части и устроен из наклонного спуска с каменной нижней ступенькой. В северной части располагалась разрушенная сводчатая печь, рядом с которой выявлена лежанка из сырцового кирпича. Вторая лежанка расположена в западной части. В северной части выделяется и полуциркульная ниша, по-видимому отгороженная от помещения перегородкой из сырцовых кирпичей.

Находки амфорных клейм Фасоса, фрагментов краснофигурных скифо-киликов, фрагментированных амфор позволяют датировать ее первой половиной IV в. до н. э.

Ко второму строительному периоду относятся сырцово-каменные жилые дома IV и V. Так в южной части раскопа к востоку от Западной улицы продолжены исследования дома IV. В 1991 г. открыты четыре помещения площадью от 5 до 12 кв. м и мощенный камнем дворик площадью 10 кв. м. В северной части к северу от улицы с вым. 69 исследован дом V, состоящий из трех помещений площадью от 5 до 11 кв. м. В заполнении помещений найден значительный материал кон. IV — сер. III в. до н. э.— фрагменты амфор Гераклеи, Хиоса, Фасоса, Синопы, развали лепных горшков, чернолаковой, сероглиняной керамики, обломки железных и бронзовых изделий, кости животных.

Литвиненко Р. А.

ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛИННОГО КУРГАНА СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В БАССЕЙНЕ КАЛЬМИУСА

В 1991 г. новостроечной экспедицией Донецкого университета в селе Балашовка Тельмановского района Донецкой области в составе могильника срубной культуры из трех насыпей был раскопан курган -антелевидной формы длиной 120 м, шириной 20–30 м и высотой 1 м с тремя вершинами. В кургане обнаружено 15 погребений: 11 срубной культуры, 1 позднебронзового века и 3 позднекочевнических.

Древнейшим в кургане и, очевидно, во всем могильнике являлось срубное погребение взрослого человека, совершенное в глубокой материковой яме, перекрытой деревянными плахами. Умерший был положен в позе адорации головой на северо-восток и сопровождался высоким горшком, покрытым глубокими беспорядочными расчесами. В 12 м к востоку от могилы была вертикально вкопана каменная стена, на 0,75 м возвышавшаяся над древней поверхностью. Над погребением — стелой — насыпь.

Примерно в это же время в 55 м к юго-востоку-востоку от одиночного погребения стал создаваться первоначально грунтовый могильник, в котором шесть погребений срубной культуры размещались последовательно с запада на восток в одну линию. Все погребения совершены в материковых ямах с подстилкой на дне и деревянным перекрытием. Умершие были положены скорченно на левом боку с неустойчивой позицией рук и ориентированы на север и северо-северо-восток, они сопровождались острореберными, орнаментированными зубчатым штампом и баночными без орнамента сосудами. Примечательно, что в трех погребениях обнаружена идентичная по форме и орнаменту керамика. Впоследствии грунтовый могильник был перекрыт насыпью. Несколько позже в ее центральную часть были впущены два погребения срубной культуры, обрядово несколько отличающиеся от основных: восточная ориентация, острореберный и горшковидный сосуды без орнамента, бронзовая подвеска. После этого в промежутке между первичными курганами было совершено погребение срубной культуры в каменном ящике по обряду кремации на стороне, сопровождавшееся округлобоким сосудом, украшенным шнуровым поясом из ромбов. С ним связан земляной вал высотой 1 м, соединивший два первичных кургана.

В период средневековья в длинный курган были впущены три захоронения поздних кочевников. (Рис. 13).

Малеев Ю. М.

РОЗКОПКИ ЖЕРТОВНИКА НА ГОРОДИЩІ ЛИСИЧНИКИ

Дністровська експедиція Київського університету продовжила розкопки на гальштатському городищі в ур. «Під валом» біля с. Лисичники

Заліщицького району Тернопільської області. Загальна площа розкопу становила 20 кв. м. Розкоп був витягнутий з півночі на південь.

У північній частині розкопу на глибині 1,2 м досліджено велике святилище. Стратиграфічно воно перекривалось озовнем внутрішнього схилу валу. В результаті цього оловзня та оранки первісний стан жертвовника був порушенний. Від нього залишились тільки великі уламки обпаленої глинняної обмазки товщиною 5—7 см з рівною згладженою поверхнею.

Головним результатом досліджень стала велика колекція предметів зооморфної пластики, які у вигляді жертв хтонічним богам приносилися до жертвовника. Це невеликі глиняні обпалені фігурки, які зображують коней, корів, свиней, овець. Багато фігурок розбиті та збереглись у пошкоджено-му чи фрагментованому стані. (Мал. 14).

Заслуговує уваги фігурка бичка, яка зображує тварину з міцним тулем, великою головою і широким чолом, на якому модельовані розведені в боки та обернуті вперед роги (мал. 1). Від нижньої частини морди до передніх ніг рельєфно звисає позначеній зашипами підгрудок, який є видовою ознакою тварин. Ноги невисокі, масивні. Висота фігурки 3,7 см, довжина — 4,2 см. У верхній частині на шиї ще до обпалювання скульптури зроблено глибокий поперечний надріз. Таким чином фігурка бика була підготовлена до заклання ще в процесі її виготовлення. Це красномовно свідчить про культове призначення цього виду пластики.

Друга фігурка бика зображує тварину з міцним торсом, рельєфно вираженим крупом та масивною головою (мал. 5). На чолі — широко розведені роги. Під мордою — рельєфно зображені звисаючий підгрудок.

Дві скульптури коней мають видовжене тулово та струнку шию, на якій зашипами виразно передано гриву. Голова невелика з видовженою мордочкою. На обох екземплярах зображене вуха, в одному випадку — рельєфно (мал. 3), а в другому — інші контури прокреслені гострим знаряддям (мал. 4). Таким же знаряддям позначено й очі.

Фігурка кабанчика має масивне тулово з короткими ніжками, гострою мордою та вздібленою вздовж спини шерстю (мал. 2).

До культових предметів відноситься також нижня частина жіночої скрипковидної скульптури, виразно модельовані глиняні коліщата модельок повозок. Неподалік від жертвовника знаходилась також велика кількість фрагментів посуду різних форм та призначення.

Мацкевої Л. Г.

РОБОТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУTU СУСПІЛЬНИХ НАУК У 1991 РОЦІ

Головна мета експедиції — роботи по зводу пам'ятників археології Львівської області, в тому числі дослідження маловивчених об'єктів, виявлення нових, і стаціонарні, переважно охоронно-рятівні розкопки окремих, найбільш важливих у різних аспектах пам'ятників, розвідкові обстеження.

Роботи проводилися у Миколаївському, Жидачівському, Яворівському, Турківському, Самбірському та Старосамбірському районах. Спільно з екологічною експедицією «Дністер» товариства «Лева», кафедрами екології вузів Львова та іншими організаціями проведені розігідкові обстеження на берегах Дністра в Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях.

На основних польових об'єктах проведені такі дослідження:

1. Стационарні роботи.

1. Печерний комплекс Прийма. 1. Пункт знаходиться в 4-ярусному печерному комплексі карстово-суфузійного типу за 1 км на Пд.Зх. від с. Прийма Миколаївського району, в уроч. Німече, на рівні 38 м від пільвергу балки. У звітному році продовжено заглиблення на розкопі з попередніх років на площі близько 140 кв. м. Знімались XIV—XVIII століття, що від нульової точки становить 260—340 см. На більшості площин XV—XVI пластах уже було досягнуте скельне дно, але в окремих квадратах культурний шар ще продовжувався (площадка та інші площини зверхнього навису). Проведено інструментальний обмір двох верхніх печер зачистку нижнього навису.

На розкритій площині зафіксовано культурний шар доби пізнього палеоліту, в тому числі на площадці перед верхнім нависом — у перекладеному стані — і окремі матеріали інших епох (доби енеоліту, ранньої бронзи, раннього заліза та середньовіччя). Всього виявлено 5433 знахідки. Матеріали знаходяться в світло-сірому та брунатному гуттенистому піску з елементами гідроморфного похованого ґрунту. Його товщина від 25—30 до 60—70 см при глибині 280—340 см від нульової лінії. Переважає остеологічний матеріал досить добре збереженності при невеликих скупченнях. З 50 кам'яних предметів доби пізнього палеоліту — 37 гальок та іх уламків, 2 відщепи, 3 пластинчасті сколи, 5 знарядь 3 відходи. Зі знарядь відзначимо, перш за все, типовий граветтський ніж зі складом такого ножа, скобель, вістря та пластину ножевидну з ретушшю. Серед фауністичних решток — мамонт, носоріг, оліні, ведмеді тощо. Відзначимо кістяні знаряддя (5), в тому числі підвіску із зуба з прошардленим отвором. До енеоліту віднесено 5 фрагментів кераміки, до ранньої бронзи — 1, до раннього заліза — 2 фрагменти.

II. Продовжені охоронні роботи та зібрано підйомний матеріал на таких поселеннях, відкритих у попередні роки:

2. Поселення Веринь V розташоване за 2,5 км на північ від с. Веринь Миколаївського району, в уроч. Лани. На поверхні орного поля зібрано 19 кам'яних виробів доби мезоліту та 26 фрагментів посуду і кам'яni предмети, датовані добою енеоліту.

3. Поселення Крупське III — за 2,5 км на північ від с. Крупське Миколаївського району, в уроч. Багна. На орному полі знайдено скребок-скобель та 4 фрагменти горщиків, віднесені до енеолітичного часу.

4. Поселення Вороців II — за 0,2 км на Пн.-Зх. від с. Вороців Яворівського району, в уроч. Кам'янниця. Серед підйомного матеріалу — 17 кам'яних виробів доби мезоліту та 25 фрагментів посуду ранньозалізного часу.

III. Відкрито нові пам'ятки на території Львівської області:

5. Знахідка — в околицях с. Старе Село Жидачівського району — шліфованої крем'яної сокири (тесла). Знаряддя передане експедиції жителем цього села Белейчуком С. Г. без точної локалізації.

6. Поселення Тужанівці IV — в центрі с. Тужанівці Миколаївського району, в уроч. Пукове. Зібрано 49 фрагментів посуду та 5 кісток тварин, датованих першими віками н. е.

7. Поселення Турка I — за 4 км на Пн. -Зх. від м. Турка, в уроч. Свобода. Серед 6 кам'яних виробів — нуклеус, сировина та відщепи, віднесені до мезоліту.

8. Поселення Чайковичі I — за 0,5 км на Пн. -Зх. від с. Чайковичі Самбірського району, в уроч. Горб. Серед підйомного матеріалу — 44 крем'яні вироби і уламки посуду доби мезоліту, перших віків н. е. та давньоруського часу.

9. Поселення Чайковичі II — за 0,5 км на захід від с. Чайковичі Самбірського району, в уроч. Дубовець. Знайдено 8 уламків посуду доби енеоліту.

10. Поселення Самбір I — за 1 км на Пд. -Зх. від м. Самбір, в уроч. Поле. Серед підйомного матеріалу — 52 фрагменти посуду доби раннього заліза.

11. Поселення Стрілковичі — за 0,5 км на південнь від с. Стрілковичі Самбірського району, в уроч. Которове. Знайдено 9 уламків, датованих добою раннього заліза.

12. Поселення Тершів I — за 1 км на Пд. -Сх. від с. Тершів Старосамбірського району, в уроч. Береги. Зібрано 6 кам'яних виробів, віднесених до доби енеоліту.

**Михайліна Л. П., Возний І. П.,
Пивоваров С. В.**

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ЕКСПЕДИЦІЄЮ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ

У 1991 році експедиція Чернівецького держуніверситету ім. Ю. Федьковича продовжувала вивчення старожитностей на терені краю. Археологічні роботи проводилися на ряді поселень черняхівського часу та на городищах слов'янського та давньоруського періодів поблизу сіл Ревно та Чорнівка.

На території Ревнянського гнізда слов'янських поселень VIII—Х ст. досліджувалось городище Ревно-II, розташоване в уроч. Царина. На північній частині городища був закладений розкоп площею 300 кв. м. Рештки археологічних об'єктів виявлені на рівні давньої поверхні і добре читалися у вигляді темних плям на фоні жовтого материку. В ході робіт досліджено 10 напівземлянок і 9 господарських ям. Всі виявлені житлові споруди мали каркасно-стовпову конструкцію. В одному з кутів розміщувалась піч-кам'янка. Показовою в цьому плані є напівземлянка № 15. Споруда орієнтована за сторонами світу, опущена в материк на

0,6 м від давньої поверхні і мала розміри $3,2 \times 3,2$ м. В її південно-західному кутку розміщувалась піч-кам'янка розмірами $1,4 \times 1,4$ м і висотою 0,5 м. Добре зберігся черінь печі у вигляді пропеченої до червоного кольору глини товщиною 3 см. В кутах котловану виявлені стовпові ями, які прилягали до материкових стін. Долівка була з добре утрамбованої глини.

Під час дослідження споруд знайдено значну кількість предметів матеріальної культури. В основному це уламки ліпних та кружальних слов'янських горщиць, мисок, сковорідок, характерних для Луки-Райковецької культури. Виявлені також кістки домашніх та диких тварин: птахів, невиразні фрагменти залізних речей.

Виявлені ями-погреби мали циліндричну та дзвоновидну форму і були заглиблени в материк на 1,1—2,7 м. В їх заповненні знаходилось перепалене вугілля, шматки обмазки, кістки тварин та уламки слов'янської кераміки.

Цікаві матеріали виявлені під час дослідження укріпленої феодальної садиби XII—XIII ст. біля села Чорнівка. На північно-західній частині городища був закладений розкоп площею 24 кв. м. В ході робіт виявлено дві кліті головної оборонної лінії городища.

Одна з них — трапецевидної форми ($2,4 \times 4,6$ м), а друга — прямокутна. Кліті заглиблени в материк на 0,2 м. Іхня долівка добре утрамбована і підсипана жовтою глиною. Слідів опалювальних споруд в клітіх не виявлено. В клітіх знайдено значний побутовий матеріал, прикраси, предмети озброєння. Так, в кліті № 11 знайдені ковальський молоток, уламок бойової сокири, залізна пряжа, черенкові вістря стріл, мідні пластини роздавленого казана, скроневі кільця і мідна намистина, покрита зернью. В кліті № 12 виявлено ніж, цвяхи, мідний браслет, фрагменти ланцюга, пряжки, скроневі кільця.

Найбільш численний матеріал з розкопу це кераміка: горщики, миски, сільнички. Переважну більшість складає кераміка галицького типу, дещо менше кераміки загальноруського типу. Більшість кераміки прикрашено по стінках прямими та хвилястими лініями. В клітіях ще знайдено уламки амфор та багато кальцинованих кісток і перепаленого зерна.

Експедицією обстежені також черняхівські пам'ятки поблизу Рогізни, Зарожан, Чорнівки, Санківців, Бочківців, Михалкова, де проводили збір підйомного матеріалу та шурфування.

Дослідженнями черняхівського поселення Рогізна встановлено, що глибина культурного шару складає 0,2—0,6 м від сучасної поверхні. На поселенні зібрано велику колекцію гончарної та ліпної кераміки, фрагментів античних амфор, пряслиця, точильні бруски. Тут же знайдено римський денарій імператора Антоніна Пія (138—161 рр. н. е.), скляні бруси та уламок орнаментованої бронзової пластини.

На поселенні поблизу Чорнівки також отримано цінний матеріал. В ході розвідок тут знайдено гончарну кераміку, фрагменти античних амфор, глиняні пряслиця, 5 бронзових фібул, скляні та сердолікове намисто, уламки скляніх кубків, 2 римські імператорські денарія Антоніна Пія (138—161 рр.) та Марка Аврелія (161—180 рр.).

Значний матеріал отримано і під час обстеження черняхівських пам'яток в Санківцях, Бочківцях та Михалкові.

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ГРЕБЕНЮКІВ ЯР БІЛЯ с. МАЙДАНЕЦЬКОГО У 1991 РОЦІ

У 1991 році проведено охоронні археологічні дослідження на ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр, біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області. При прокладанні газопроводу тут було пошкоджено культурний шар ранньотрипільського поселення, в тому числі залишки жител, господарчі ями. Всього розкопано залишки семи ям, овальної в плані форми, заглиблених у материк на різну глибину. Розміри ям: № 1 — 3,7×3 м, гл. 1,4 м; № 2 — 3,6×3,8, гл. 0,8 м; № 3 — 2,6×2,7, гл. 0,6 м; № 4 — 6,5×3,6, гл. 0—0,3 м; № 5 — 2,8×2,5, гл. 0,8 м; № 6 — 2,2×2,3, гл. 0,4 м; № 7 — 2×1,5, гл. 0,6 м. У розрізі траншеї траплялася обмазка — обпалена глина з домішкою полови, пов'язана з залишками наземних будівель, розташованих поруч.

Заповнення ям складалося переважно з кісток тварин, черепашок, фрагментів кераміки, виробів з кременю, каменю, кістки (мал. 15—15а). В цілому колекція знахідок 1991 року складається з кількох тисяч фрагментів кухонного та столового посуду, типового для ранньотрипільських пам'яток. Форми кухонного посуду — горщики, фруктовниці, кришки, — прикрашені загладжуванням, зашипами, в тому числі в багато рядів та типу «барботин». Столовий посуд представлений горщиками, кубками, грушовидними посудинами, фруктовницями, вазами, черпаками. Орнамент виконано за допомогою прокреслених ліній, штампу (круглого та прямокутного), канелюра. Як правило, ці засоби декору поєднуються разом на більшості посудин. З керамічних виробів слід також відзначити одну цілу мініатюрну статуетку (мал. 15) та ряд фрагментів (мал. 15а). Всі вони відносяться до статуеток типу «с» (за Погожевою).

Знаряддя праці представлені крем'яними нуклеусами, пластинами, скребачками на відщепах. Є знаряддя мікролітичного вигляду (мал. 15). З каменю м'яких порід виготовлено клиноподібні знаряддя, зернотерки (мал. 15). Кістяні вироби — різноманітні проколки, в тому числі з ікла кабана. Є фрагмент робочої частини рогової мотики. З глини зроблено прясельце біконічної форми.

Знахідки з розкопок 1991 року суттєво доповнюють матеріали, отримані під час розкопок на цьому поселенні у 1981—1982, 1985, 1989 роках, що їх вела Майданецька експедиція Інституту археології АН України. На сьогоднішній день Гребенюків Яр — одне з найбільших розкопаних поселень на східному кордоні поширення цих пам'яток — тут розкопано 16 різних об'єктів, в тому числі залишки 4 наземних жител та 12 різних ям, результати нових досліджень мають значення для реконструкції давньої історії цього краю.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОКІЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 1991 році продовжувалися археологічні дослідження Старокіївської експедиції по Киянівському провулку № 4—8, у північно-східній частині Копиревого кінця, розпочаті в 1990 році. Досліджено площу 380 кв. м на глибину до 4 м.

Для дослідження культурного прошарку у садибах № 6—8 було закладено 3 розкопи. На 1 розкопі продовжувалось вивчення і дослідження давньоруського оборонного рову Х — поч. XI ст. Проведені перерізи рову довністю підтвердили попередні висновки щодо значимості оборонної споруди великих розмірів на Копиревому кінці. Як і в 1990 р. ширину рову відмічено в 12—13 м. Дно округле. Рів мав материкові стінки із нахилом 40—45° до горизонту. Глибина рову сягала 4 м. Відмічено, що рів інтенсивно засипався на початку XI ст., про що свідчить чергування прошарків глини з гумусованими прошарками, інтенсивно насыченими зу碌никами, кістками тварин, уламками кераміки. В одному місці рову на глибині 4,4—4,6 м від суч. денної поверхні виявлено ямки від дерев'яних кілочків, діаметром 10 см, заглиблених на 15—20 см. Кілки розміщені у два ряди, віддалі між ними — 30 см. Виявлено їх близько 26. Можна припустити, що вони є залишками від містка, перекинутого через рів в час його функціонування.

Після припинення функціонування рову в XI—XII ст. ця частина Копиревого кінця була відведена під міську забудову. Знайдено залишки трьох наземних і заглиблених жител. Одне з них датується XII ст., воно було двокамерним, стовповової конструкції і мало площу 14 кв. м. Житло заглиблене в материк на 1 м і орієнтоване кутами за сторонами світу. Глинобитна піч знаходилась у північному кутку. Конструктивні особливості житла дають змогу відтворити зовнішній вигляд будинку, як і багатьох інших такого типу, розкопаних у Верхньому Києві, як наземного житла із підкліттю, що складається із двох камер.

У заповненні рову, жител і культурному прошарку знайдено значний археологічний матеріал, з-поміж якого на увагу заслуговує бронзове писало, бронзовий бубонець, шиферні пряслиця.

При дослідженні на 2 розкопі (майже при самій вулиці) виявлено частина давнього водоймища, яке досить чітко прослідковується дещо на південний захід, на 3 розкопі. Тут при заглибленні було виявлено прошарки річкового піску, що чергувалися з прошарками намулу на всій досліджуваній ділянці. Очевидно, розкопками виявлено стародавнє русло літописної річки Киянки.

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ у с. ДУНАЄВІ ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розвідки проводяться у складі комплексних досліджень пам'ятки архітектури XV—XVIII ст. костелу св. Станіслава, в об'єм якого входить оборонна вежа, ямовірно з XIII—XIV ст.

Дунаїв — колишнє містечко на р. Золотій Липі, неподалік літописних Гологір. Вперше воно згадане у 1386 р., коли шляхтичеві Денгартові було надане право збирати тут мито на переправі торгового шляху через річку. З XV ст. у володінні Львівської латинської архієпископії, котрою засновано римо-католицьку парафію (1413 р.), збудовано замок, надано місту магдебурзьке право (1424 р.), збудовано костел (1485 р., відбудова 1585 р.).

У топоніміці збереглися назви: Демня (хутір на зх. околиці), Клебанщина (пн. передмістя за греблею), Завал (вулиця за оборонним напільним рубежем), Королів Горб (пд. околиця, де нібито вили з лука татарського короля). Оборонна та комунікаційна системи частково збережені в натурі і повністю — у планувальній структурі. Збереглися фрагмент обводненого колись рову, що відділяв замок від міста, повністю рів і частково вал з напільного боку. Дорога, що перетинала містечко, не змінила свого напряму. Північний в'їзд охоронявся вежею, згодом — оборонним костелом, південно-східний — церквою, очевидно, теж первісно оборонною. Стави, викопані у річкових заплавах, захищали Дунаїв майже з трьох сторін. За 2 км на пн. сх. від центру збереглась у лісі місцина, де за переказами запалає під землю церква. Обстеженням встановлено, що тут, на відгалуженні від головного гребеня пагорбу, знаходилося дворище розмірами 45×25 м, відрізане від напілля валом і ровом. Посеред нього стояла наземна житлова споруда розмірами $2,3 \times 4$ м глиноземаної конструкції. Датуючого матеріалу не виявлено.

Вежа при костелі за усними традиціями є первинною. Натурні обстеження підтверджують це. Вежа має 1 підземний та 4 наземні яруси, два з яких перекриті склепіннями. У верхньому обрізі стіни збереглись наскрізні гнізда дерев'яних балок, що вказують на існування колись ще дерев'яного п'ятого ярусу з «пліссябіттям». Висота вежі близько 19 м, розміри $9,2 \times 8,5$ м, товщина мурів у нижньому ярусі 2,5 м, у третьому — 1,6 м. На сх.-під. і сх.-пн. наріжниках збереглися потужні контрфорси, два інші розібрани під час добудови костелу. На західному фасаді збереглось кілька дуже вивітрених білокам'яних кронштейнів з зооморфною різьбою.

Закладений біля південно-східного наріжника шурф показав, що стратиграфія порушена похованнями і ямою з будівельним сміттям. Материк залягає на глибині 2,5 м від сучасної поверхні. Фундамент опускається до відмітки — 2,2 м (первісно — 1,6 м). Має неймовірно високий винос від обрізу стіни (1,78 м). Нижню верству кладено на глині

без жодної системи. Вище кладка верствами висотою 15—25 см на запіяно-піщаному розчині, має проміжний уступ завширшки 20—25 см зсередині висоти. Верхня полиця фундаментного уступу служила, очевидно, і відмосткою. Фундамент має поворот по напрямку втраченого контрфорса. У перевідкладеному при похованнях ґрунті знайдено дрібні фрагменти кераміки XI—XIII ст.

Хоч дослідження незавершенні, можна стверджувати наступне: на території костяльу у Дунаєві є давньоруський культурний шар; вежа при костяльі, ймовірно, належить до т. зв. «волинських» веж і могла бути збудована у XIII—XIV ст. для охорони торгового шляху.

**Мозолевський Б. М., Білоzір В. П.,
Василенко В. А.**

ДОСЛІДЖЕННЯ СОБОЛЕВОЇ МОГИЛИ

У 1990—1991 роках Орджонікідзевською експедицією ІА АН України поряд з розкопками інших пам'яток здійснено охоронні дослідження великого скіфського кургану Соболева Могила, розташованого поблизу с. Гірняцьке, в околицях м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині — за 3 км на північ від Товстої Могили, поруч із Першою Завадською. На кургані містилося сучасне кладовище, внаслідок перенесення якого майже весь насип було зруйновано кар'єром. На його вершині вдалося зафіксувати залишки половецького святилища із кам'яною бабою посередині.

Насип оточено ровом, що мав перерви на сході та заході. Обабіч від західної перерви у заповненні рову виявлено залишки тризни. Напроти неї, в неглибокій ямі містилося поховання хлопчика-вістового, на південні від нього — юнака-виночерпія, могилу якого на стародавній поверхні перекривали уламки амфор.

Як і більшість курганів скіфської знаті, Соболева Могила являла собою родинну усипальницю. Спершу під нею у двокамерній катакомбі здогадно було поховано жінку (старшу дружину?). Внаслідок подвійного пограбування від її поховального інвентаря майже нічого не залишилося. Так само ретельно пограбовано і жіночу гробницю (молодшої дружини?), спущену в східну полу насипу. Проте у ній недоторканою лишилася влаштована у підлозі дромосу криївка, в якій купкою лежали срібні вуздечкові оздоби (четири комплекти) та кілік. Зазнала пограбування і порівняно невелика чоловіча гробниця, влаштована під північною половою кургану. Судячи з її розмірів та решток інвентаря, небіжчик доводився сином або молодшим родичем голови родини.

Гробницю останньою впущено в південну полу кургану. Поруч з нею містилося поховання коня, загнuzданого вуздечкою із срібними оздобами. Катакомба мала глибину 8,9 м від схилу насипу, з якого її було прокопано. Вона спрямовувалася до центру кургану. В дромосі, що без будь-яких розширень плавно переходив у поховальну камеру, вздовж східної стінки стояло три амфори та казан з кістками вівці, поруч на велику дерев'яну

тацю, було покладено вирізку бика (?) з чотирма залізними ножами, спорядженими кістяними руків'ями. Під протилежною стінкою дромосу, на великій плямі сірого тліну, виявлено купку порубаних кісток (залишки страви?), розсип срібного намиста та набірне кістяне веретено.

Небіжчик лежав у кінці підземелля на гратчастих дерев'яних нарах, пофарбованих білою фарбою, у випростаному стані, головою за захід. На ший у нього була масивна золота гривня на два оберти з фігурками левів на кінцях, на зап'ястках — спіральні золоті браслети, також опоряджені фігурками левів, біля скроні — дротяна сережка, на пальцях правиці — два персні, на голівках — бронзові кнеміди.

Біля ліктя лівиці лежала скручена золота стрічка від руків'я нагая, між рукою та стегном — однолезовий акінак з окутим золотою платівкою руків'ям. Золотою стрічкою за допомогою ворварки піхви меча (збереглися лише їх металеві деталі) кріпилися до горита, виявленого нижче. Від горита вціліло лише набірне золоте окуття, що складалося із трьох довгих рельєфних кантів та ажурних платівок і стрічок переважно з рослинними та звіринними мотивами. Лише центральна за композицією платівка містила зображення антропоморфного божества. На дні горита купкою лежали бронзові вістря до стріл. Під платівку із зображенням божества частково заходила згорнута трубкою золота платівка від руків'я лука.

Праворуч від голови небіжчика був розташований культовий срібний посуд — ритон, кубок та кілік. Поруч з ними виявлено обривки золотої стрічки, вірогідно, окуття дерев'яної посудинки. Ріг опоряджений витонченим золотим наконечником у вигляді голови барана. На фризі кубка — вкриті позолотою високохудожні рельєфні сцени терзання пантерою та левом коня і гірського козла.

Під дальньою стіною катакомби виявлено розсип нашивних золотих платівок від вбраних, що, ймовірно, висіло на стіні. За головою небіжчика, вздовж західної стіни склепу, лежали два списи та два дротики із залізними клюгами та підтоками, за ними — п'ять сагайдаків із бронзовими вістрями до стріл, прикрашених золотим та срібним намистом і ворварками.

Разом з могилою голови родини в кургані уникли пограбування і два впускних дитячих поховання. Одне із них (дівчинки?) супроводжувалося дрібними срібними прикрасами, друге (хлопчика?) — золотими сережками і гривнею, срібним кубком, амфорою та дрібними уламками золотої фольги, якою був розшитий одяг небіжчика.

Матеріали кургану свідчать про належність його родині, пов'язаній із відправленнями жречеських функцій, можливо, представниками касти енареїв.

Молодцов Б. А.

КЛАД БРОНЗОВЫХ ИЗДЕЛИЙ ВОСТОЧНО-ТШИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В музее г. Монастырище (Черкасская область) хранится клад бронзовых изделий, впервые идентифицированный сотрудниками Черкас-

ской экспедиции НПК «Археолог» в 1991 году (Рис. 16).

В состав клада входят кельт и тесло (инв. №. 2001 и 2000 соответственно), обнаруженные жителями с. Бачкурине Монастырищенского района при строительных работах. Село расположено в 6 км к юго-востоку от районного центра.

Кельт двухшковый, его обушковая часть повреждена при обнаружении. Его длина 125 мм, ширина лезвия 44 мм, ширина обушка 36 мм; втулка овальная с максимальным диаметром 30 мм. Длина прямого, слабо расширяющегося книзу лезвия — 84 мм. Оно шестигранное в сечении. Обушковая часть украшена тремя параллельно расположенными валиками, пространство между ними заполнено косыми валиками (рис. 1). По всем признакам кельт может быть отнесен к Лобойковскому очагу.

Тесло имеет длину 162 мм, ширина обушка — 30 мм, ширина нижней части лезвия — 42 мм (рис. 2).

Подобное тесло найдено на поселении Сандраки, в слое, отнесенном С. С. Березанской к восточно-тишинецкой культуре.

Аналоги ему известны и в западно-тишинецкой культуре, в составе клада, найденного у с. Смоголице, на территории Польши, отнесенный к типу Гужовице. Клад датируется временем А₂—В₁. Такое же тесло найдено на поселении западно-тишинецкой культуры и культуры Отомань в с. Ясла (Кроснинское воеводство).

Таким образом, кельт и тесло из Монастырищенского музея могут быть с уверенностью отнесены к восточно-тишинецкой культуре. Этот клад является наиболее южной находкой подобных изделий этой культуры.

Молев Е. А.

РАБОТЫ КИТЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1987—1991 ГОДАХ

В течении нескольких лет Китейская экспедиция Белгородского единститута и Керченского музея-заповедника продолжали исследование береговой черты городища Китея, а также участка у городских ворот. Работы велись на 5 раскопах, а в 1987—1988 гг. и на некрополе.

На раскопе 1 исследовался квадрат 21 площадью 70 кв. м. Здесь прослежено три слоя, мощностью до 2,9 м. В слое середины IV — I в. до н. э. открыты остатки помещения «З» площадью около 14 кв. м. Южная его часть разрушена обвалом берега. Прослойка золы и сажи на уровне пола свидетельствует о гибели помещения в пожаре около середины I в. до н. э. Второй период его существования I в. до н. э.—II в. н. э. После чего оно опять было перестроено и просуществовало до середины IV в., когда оно погибло в результате землетрясения. Наиболее интересная находка здесь — фигурная костяная ручка.

На раскопе 2 вскрыты квадраты 8—12 общей площадью 120 кв. м. Прослежено 4 слоя общей мощностью до 7,5 м. В слое конца V — начала III в. до н. э. открыты фависса, остатки храма первой половины IV в. до н. э. и 3 ямы. Состав находок обычен для зольника. Преобладают фрагменты амфор. Наиболее интересная находка здесь — керамический

тессер. В слоє элліністического времени открыто несколько небольших жертвеников, похожих по форме на очаги. Архитектурных остатков здесь нет. В слое I — II в. н. э. открыто помещение «А» площадью 10 кв. м, сооруженное в начале I в. н. э. В III в. н. э. оно было перестроено и просуществовало до середины IV в. н. э.

На раскопе 3 работы велись на 4-х квадратах общей площадью 115 кв. м. Здесь открыт воротный проход в толще крепостной стены и часть фланкирующей его с запада башни. Ширина прохода — 4,5 м. Судя по находкам, стена построена в конце IV в. до н. э. и перестраивалась в конце II — нач. I в. до н. э.

На раскопе 4, на семи квадратах линии В, открыты остатки двух комплексов. Первый из них в южной части раскопа состоял из жилого помещения «Д» и двух хозяйственных помещений «В» и «Г». Последнее в V — середине VI в. представляло собой домашнюю винодельню. Здесь найден тарапан, склад амфор раннесредневекового времени и золотой солид Юстиниана I (527—538 гг.). С севера к этому комплексу примыкал другой, с более значительными по площади помещениями. Судя по находкам 5 алтарей разной формы и 4 ям под ними, здесь находился какой-то значительный культовый комплекс. Он примыкал к линии крепостной стены, выходящей к порту. Из находок здесь стоит отметить ножку амфоры с клеймом на пятке в виде стилизованного семисвечника.

На раскопе 5 вскрыто 6 квадратов общей площадью 150 кв. м. Здесь прослежены 2 слоя, датирующиеся римским временем. Архитектурных остатков нет. Находок керамики мало.

На некрополе исследовано 16 грунтовых могил, 4 плитовые гробницы и 2 разрушенных больших склепа. Одно из погребений (№ 80), по-видимому, сарматское, судя по захоронению коней рядом с ним и набору инвентаря. Среди находок особенно интересны расколотая стела фиаситов, использованная вторично в покрытии могилы и золотая подвеска в виде амфоры, украшенной вставками из сердолика и бирюзы. Погребения датируются от IV в. до н. э. до IV в. н. э.

Моця А. П., Готун І. А., Коваленко В. П.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКОГО СЕЛА

Поліським загоном Дніпровської давньоруської експедиції продовжені роботи по вивченню давньоруського поселення площею 3—5 га поблизу с. Автунічи Городнянського району Чернігівської області, на схилах невеликої впадини пологої лівого берега р. Верпч (притока р. Тетерева, басейн р. Снов) в урочищі Космовка.

Пам'ятка відома з 1984 р., досліджується з 1987 р. За цей час розкрито понад 15 тис. кв. м, вивчено 558 крупних об'єктів. В 1991 р. роботи велись в північній — північно-західній частині поселення на площі близько 3 тис. кв. м. Культурний шар і поверхня материка пошкоджені оранкою. Досліджувались заглиблені котловани об'єктів. До них відносяться 85 будівель, 63 ями, 27 канавок від огорож (мал. 17).

Значний інтерес представляють споруди для лісохімічного промислу. Смолокурень і дьогтярень в цьому році досліджено 7. В їх заповненні — березова кора, посудини для збору продукту, керамічні фільтри. Деякі були оточені навісами чи каркасно-плетеними конструкціями, про що свідчать ями від стовпчиків навколо виробничих споруд. Нові свідоцтва розвитку гончарства на селі — кар'єри для добування глини. Їх виявлено 3. Найбільший з них — буд. 213, об'єм якого майже 50 м куб., звідки було добуто близько 30 м³ глею, що легко піддається ліпленню і досить міцний після опалення. Звертають на себе увагу споруда для просушки снопів типу овина, системи ямок від стовпчиків, що могли бути повітками, возівнями, огородами, навісами, загонами для худоби. Іх число перевершує 15. Поряд із спорудами виробничо-господарського призначення виділяються 4 споруди, які могли бути підпіллями наземних жител, що побутують в регіоні. Робити подібні ототожнення дозволяє наявність в їх заповненні комплексу побутових речей, шматків черіння, розвалів печей чи масивів печин; не протирічать цьому і форма та розміри будівель.

Дослідження дозволили зрозуміти динаміку розвитку поселення. Ритм життя і господарської діяльності на пам'ятці ілюструються розташуванням вивчених об'єктів у вигляді 5 груп, що існували протягом 5 будівельних періодів — з рубежа X — XI до поч. XIII ст. Досліджені канавки від огорож вказують на садибу забудову поселення, а їх численні ремонти — на тривалість існування садиб.

Найчисленніші знахідки — це уламки керамічного посуду (інвентарний опис налічує понад 2 тис. одиниць). Варти уваги численні фрагменти амфор і глечики, за профілюванням аналогічні синхронним із РП та західних областей країни. Серед індивідуальних знахідок — голка та футляр для них, деталі збрui, в т. ч. стремено, численні ножі, жорна, точильні бруски, деталі прикрас, саморобна плінфа.

Мыц В. Л.

О РАБОТАХ ГОРНО-КРЫМСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АН УКРАИНЫ В 1991 ГОДУ

В 1991 году Горно-Крымская экспедиция ИА АН Украины провела исследования нескольких средневековых памятников, расположенных в зоне г. Алушта (крепость Алустон, средневековая Фуна), Симферопольском районе (мечеть у с. Пионерское) и в г. Бахчисарае (дюрбе Хаджи-Гирея и Мухаммад-Шах-Бея).

1. На территории крепости Алустон раскопки велись на двух участках: в цитадели крепости (раскоп 9) и в раскопе 12, который расположен между цитаделью и генуэзской оборонительной стеной. Проведенные на памятнике исследования дали дополнительные данные об исторической топографии средневековой Алушты и хронологии открытых архитектурно-археологических остатков. Среди находок 1991 г. особый интерес представляет группа поливных чаш и тарелок с монограммами «Мх» и «В», которые

ранее на памятнике не встречались, но были известны из раскопок Кафы, Сугдеи, Белгорода-Днестровского и др. средневековых городов Причерноморья. Следует также отметить уникальную для Горного Крыма находку перпера никейского императора Иоанна III Дуки Вататси (1222—1254 гг.), которая подтверждает предложенную ранее дату разрушения Алустона монголо-татарами во второй половине XIII в. (50—70-е гг.). Эта монета передана на хранение в фонды ИА АН Украины. Впервые на территории крепости также обнаружена целая красноглиняная поливная чаша с росписью кобальтом, которая была изготовлена в Турции (г. Изник) около середины XV в.

В целом на территории крепости Алустон в 1991 г. исследована территория площадью 300 кв. м при глубине 1,5—3,0 м. Выявленные культурные напластования датируются IX—XV в., хотя в верхнем, сильно перемешанном слое, встречались отдельные находки XVII—XX в.

2. При раскопках укрепления Фуна получен новый материал, существенно дополняющий информацию о его первоначальной фортификационной структуре и внутрикрепостной застройке. Результативными стали охранные раскопки на поселении и в некрополе, которые позволили не только сохранить памятники от разрушения, но также существенно уточнить топографию средневековой Фуны. Проведенными исследованиями выявлен и локализован новый памятник салтово-маяцкой культуры на Южнобережье, а также получен представляющий несомненный интерес, хорошо датируемый архитектурный и археологический материал, в т. ч. закрытый комплекс первой половины X в. В контексте с поселением можно рассматривать результаты исследования некрополя и, прежде всего, многослойного склепа К2. Время его захоронений определяется находками бронзовой пряжки типа «Коринф» 2-го подтипа не ранее второй половины VIII в. н. э. (I ярус), бронзовых серег салтовского типа VIII—X в. (II ярус), а также фрагментами сосудов VIII—X в. в засыпи входной ямы и захоронений III яруса. Существенно также изменение ориентации захоронений верхнего, IV яруса с северной и южной на западную, обусловленную, видимо, христианизацией населения и изменением погребального обряда. Раскопки склепов К1 и К2 позволили также уточнить топографию некрополя VIII—X в. и включить в его границы новый участок — юго-восточный склон.

3. Представrационными раскопками мечети в с. Пионерское было практически полностью открыто все здание. Мощность культурного слоя составляла 0,8—1,5 м, но он оказался в основном насыщенным строительным мусором, скопившимся в ходе разрушения мечети и попытки ее реставрации в 1969 г.; в то же время полностью был уничтожен культурный слой с внешней стороны постройки. Целостность глиняного пола оказалась сильно нарушенной многими перекопами. Полученный при раскопках материал полностью датируется XVII—XX в., хотя ранее мечеть датировали XV в. К 80-м гг. XIV в. можно отнести одну сильно стертую монету, а к XV—XVII в. — граффити у входа в мечеть и в минарет, где изображены парусные корабли и гиреевская тамга.

4. Работы на дюрбе Хаджи Гирея и Мухаммад-Шах-Бея ограничились шурфовкой порталной части (Мухаммад-Шах-Бея) и зачисткой южной

стены до глубины залегания фундамента (Хаджи-Гирея). На этих памятниках получен материал, который условно можно отнести к концу XV—XVIII в. Исследование памятников мусульманской архитектуры позволило подготовить предварительный материал реставрационных работ.

Некрасова Г. М.

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. БОРОМЛІ

У 1991 році завершені багаторічні охоронні розкопки на поселенні та могильнику черняхівської культури, що на південно-західній околиці с. Боромлі Тростянецького району Сумської області.

Поселення має три хронологічні горизонти (див. Археологічні дослідження на Україні у 1990 р., ст. 1—2,41). У 1991 р. тут розкопано 320 кв. м. Досліджено одну напівземлянку та напільне вогнище, що відносяться до першого горизонту (друга половина III ст.) та містять ліпну кераміку київської культури і гончарну черняхівську, а також одну напівземлянку та дві господарські ями третього горизонту (другої половини IV ст.) з виключно гончарними комплексами.

На могильнику в 1991 році розкопано 570 кв. м, досліджено 8 поховань (в цілому розкрито 2200 кв. м., досліджено 47 трупопокладень і одне зруйноване трупоспалення). Основна площа могильника 80×40 кв. м, але окрім поховання зустрічаються на відстані до 150 м від центру. Пам'ятка частково зруйнована глибокою оранкою, траншеями та дорогою, які знищили певну (мабуть, до 10—20%) кількість поховань, здебільшого розташованих у гумусованому шарі трупоспалень.

Трупопокладання мали північну (31 пох.), або західну (16 пох.) орієнтацію. В обох випадках іноді виявлені ритуальні порушення кістяків (5 пох.). Трупопокладання західної орієнтації не містили посуду, іх похованальні ями здебільшого мали в центрі вузьке овальне заглиблення (15—35 см від дна) для кістяка.

Більшість трупопокладень північної орієнтації (23 пох.) супроводжувалися посудом (виключно гончарним), рідко — жертвенним м'ясом (5 пох.), а також речами індивідуального вжитку: фібулами, поясними пряжками, гребінцями, намистом, пряслами, ножами (15 пох.). Поховання цієї групи мали прості овальні в плані похованальні ями. Виключення становлять 2 трупопокладення (№ 33 та 46) в ямах з підбоями. Ці два поховання містять по одній підв'язній фібулі (Б²), що є найбільш типологічно ранніми для Боромлянського могильника (десь середини IV ст.). Датуючі речі з інших поховань (див. мал. 18) відносяться до другої половини IV — початку V ст. Це дозволяє синхронізувати функціонування Боромлянського могильника з останнім етапом існування черняхівської культури.

РОЗКОПКИ СКІФСЬКОГО КУРГАНУ НА ІНГУЛІ

На південно-західній околиці с. Кам'яне Новобузького району Миколаївської області, на правій стороні р. Інгул, розташована курганна група з чотирьох насипів. Зокрема, експедицією Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури Українського фонду культури розкопано скіфський курган з кам'яним насипом. Останній складався з двох частин: кромлеха діаметром 20 м та кам'яного панцира діаметром 7,6 м. Між кромлехом та панцирем — розрив завширшки 1 м. З зовнішньої сторони кромлех обкладений величими брилами, поставленими на ребро, деякі з них збереглися. Курган мав висоту 1,6 м.

Поховальна споруда складалась з камери розміром 3,3×2,6 м та двох входних ям з півдня та півночі. Та поховання виявилося пограбованим крізь південну входну яму.

На глибині 3,45 м в камері лежали кістки чотирьох небіжчиків, один біля одного, орієнтовані на захід. За головами похованих та в ритуальній ямі виявлено напутна їжа у вигляді залишків кісток бика та вівці, серед яких знайдено п'ять залізних ножів з кістяною та дерев'яною ручками.

Інший інвентар становлять 29 бронзових тригранних наконечників стріл з внутрішньою втулкою, кам'яний брусоочок, два кістяні гудзики (?), уламки давньогрецької чернолакової чашки, уламки деяких залізних виробів та 23 глиняні, скляні та пастові намистини.

Особливу увагу слід звернути на два ліпніх горщики, знайдених серед каміння насипу у центрі під самим поверхом кургану.

Зі сторони півночі в насипі виявлено поховання підлітка сарматського часу з ліпною чашечкою та 32 пастовими намистинками.

В цілому поховальна споруда з груповим похованням за інвентарем відноситься до IV ст. до н. е.

Слід зауважити, що на прохання замовника (Новобузький райвідділ культури), кам'яну споруду збережено як пам'ятку історико-туристичного значення.

Ніколова А. В.

КУРГАН ЕПОХИ ЭНЕОЛИТА-БРОНЗЫ У Г. ОРДЖОНИКИДЗЕ

Орджоникидзевская экспедиция ИА АН Украины в 1991 году закончила исследование группы Завадских Могил у г. Орджоникидзе Днепропетровской области. Среди раскопанных курганов выделяется курган 9, содержащий 41 погребение: 7 — позднеэнеолитических, 19 — позднеямных, 3 — раннекатакомбных, 9 — позднекатакомбных, 2 — культуры многоваликовой керамики. Высота кургана — 6,5 м, диаметр — 58 м.

Древнейшая насыпь, окруженная каменным кромлехом, сооружена над двумя позднеэнеолитическими захоронениями, одно из них находилось в центре, второе — у края восточной полы. Первое — парное (взрослого и ребенка) — ориентировано на северо-восток. Скелет взрослого лежал скорчено на левом боку, ребенок — вытянуто. В мощный каменный заклад входили две гранитные плиты антропоморфного вида и стела, окрашенная охрой. В другом погребении скелет лежал скорчено на левом боку, ориентированный на север. В первичную насыпь впущено еще два аналогичных захоронения. Одно из них, окруженное кромлехом, имело уступ, покрытый слоем жидкой охры, в закладе присутствовала стела. Скелет лежал скорчено на правом боку, ориентированный на восток. В другом погребении лежали два костяка, один из которых (более взрослый) — на спине, второй — вытянуто.

За пределами обоих насыпей найдено еще три аналогичных детских погребения, которые, очевидно, имели собственную насыпь, впоследствии разрушенную, окруженную небольшим каменным кромлехом. Захоронения ориентированы на северо-восток, они находились впритык друг к другу. Одно захоронение парное. Два скелета лежали скорчено на левом боку, один — вытянуто, один — на спине. Все могилы имели небольшую глубину, овальную форму и каменные перекрытия. Практически все скелеты окрашены охрой. В ряде погребений найдены «хлебцы» из охры, один из которых орнаментирован. Инвентарь представлен двумя сосудами, костяными прямоугольными фигурными пронизками с треугольными вырезами, медным браслетом в 1,5 оборота, сделанным из спирально накрученной на кожаный шнурок проволоки, медным шилом и несколькими ракушками.

Особо следует отметить сосуды, обнаруженные в одном из погребений. Один из них вылеплен из хорошо отмученной глины, имеет шаровидную форму, узкое цилиндрическое горло. Он украшен по плечикам монхромной росписью в виде незамкнутых треугольников, а возле дна — двойными тонкими врезными линиями. Аналогии ему имеются в памятниках животиловского типа Присамарья (Ковалева, 1978), связанных с позднетрипольской городско-касперовской группой (Мовша, 1984). Второй горшок, с примесью толченной ракушки в тесте, с высоким цилиндрическим горлом и шаровидным корпусом, украшенный горизонтальными отпечатками зубчатого штампа, имеет аналогии в другой культурной группе — нижнемихайловской. По основным признакам погребального обряда и инвентаря раскопанный могильник аналогичен могильнику гр. Чкаловской у г. Орджоникидзе и соотносится с поздним этапом степных энеолитических памятников Украины, синхронных позднему Триполью.

Все последующие досыпки кургана связаны с позднеямными погребениями, совершенными в ямах с уступом большой площади, перекрытыми деревом и камышом. Погребенные лежали скорчено на спине, ориентировка неустойчивая, поскольку могилы подчинены круговой планировке. Последняя досыпка перекрывала захоронения со скелетами, лежавшими на боку. Большинство погребений безинвентарны, найдено только два сосуда. Интерес представляют два раннекатаомбных захоронения,

выделяющиеся оригинальностью конструкции и очень большими размерами могильного сооружения. Входная яма одного из них имела вид прямоугольной ямы, в центре которой выыта яма меньших размеров. Устье камеры закрывала антропоморфная стела. В камере (большой площади и глубины) лежал сильно скрещенный костяк. Дно покрывала сильно обгоревшая камышовая подстилка. Захоронение сопровождалось тремя остродонными яйцевидными сосудами. Во втором погребении входная яма имела подтреугольную, с закругленными углами форму. Устье закрывали гранитные плиты. Обнаружено три скелета, сопровождавшиеся двумя яйцевидными сосудами, костяными пронизями с винтовой нарезкой и клыками-подвесками. Среди позднекатакомбных захоронений выделяется парное захоронение, в котором один из костяков был покрыт слоем глины, окрашенной охрой. Здесь же обнаружен кристалл хрустала.

Новиченкова Н. Г.

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГУРЗУФСКОМ СЕДЛЕ

В 1991 году археологическая экспедиция Ялтинского историко-литературного музея продолжала исследование античных слоев святилища у перевала Гурзуфское Седло на Главной гряде Крымских гор. Раскопки проводились на площади около 500 кв. м.

Основные усилия были сосредоточены на завершении исследований северной части памятника, где культурные слои имели толщину от 0,15 до 0,4 м. Для нее, наряду с другими периферийными участками, характерно распространение двух слоев, связанных с двумя основными этапами античной истории памятника. Нижний надматериковый слой светлой глины с непережженными костями (челюстями и зубами) жертвенных животных относится к периоду VII—I в. до н. э. В слое больше всего находок эллинистического времени, особенно фрагментов амфор — синопских, родосских и др. Найдено восемь клейм указанных центров и одно гераклейское. Немало осколов стеклянных, литых и прессованных в форму скифосов, фиал, кубков. Из ряда фрагментов подбирается сосуд зеленого цвета на кольцевом поддоне. Среди находок, обнаруженных в слое светлой глины с непережженными костями, — серебряная позолоченная пластина с изображением грифона (рис. 19), бронзовая цепь, железный стригель, серебряная туалетная ложечка, глиняный флакон, наконечник дротика и т. д.

Нижний светлый слой был перекрыт темным, насыщенным золой и пережженными костями зольником, который являлся одним из необходимых элементов структуры ритуального комплекса следующего периода. Создание комплекса было обусловлено распространением обрядов сожжения и связано с расцветом святилища. Жертвоприношения в нем совершались с конца I в. до н. э. по первые века н. э. Зольник служил для ссыпания остатков сожжений, от которых периодически очищались площадки сакрального центра, которого окружал зольник со всех сторон. В слоях зольника обнаружены фрагменты амфор (более всего светлоглиняных с двусторонними ручками), бусы, фибулы, ножи, фрагменты стекла,

деформированный серебряный стиль, измятые вместилища серебряных сосудов, фрагменты венка из золотой фольги, бронзовая пряжка от кольчана с изображением маски, серебряный браслет в виде свернувшейся змеи и другие находки.

В северо-западной части святилища, на поверхности материка было выявлено скопление мелких фрагментов охры и угольков, занимающее площадь в несколько кв. м, в котором обнаружен резец кукрекского типа. Многочисленные изделия из кремня, найденные на памятнике, позволяют предполагать, что происхождение святилища связано с эпохой неолита.

На юго-западном и юго-восточном участках, доисследовалось ограждение сакрального центра первых веков н. э., которое состояло из множества ямок с остатками жертвоприношений. Над ямками, отмеченными на поверхности необработанными камнями, наблюдаются небольшие насыпи из костей животных и золы. Так, одна из насыпей в нижней части состояла из непережженных зубов животных вместе с сорока свинцовыми рыболовными грузилами, а в верхней — из костной золы, где лежали две серебряные монеты (позднереспубликанский Рим) и фибула типа Авцисса. Неподалеку, в золе, обнаружена бронзовая фибула-брошь со вставкой из двухцветного стекла темно-фиолетового и молочно-белого цветов с изображением Виктории на колеснице. В 1990—1991 годах была проведена большая работа по приведению в порядок раскопанной территории святилища с целью придания ей внешнего вида, соответствующего рельефу дневной поверхности до начала раскопок. На площади 2200 кв. м произведена нивелировка отвалов разных лет, экспедицией установлен охранный знак.

Оленковський М. П.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ В НИЖНЬОДНІПРОВСЬКО-ПРИСИВАШСЬКОМУ РЕГІОНІ

Охоронною археологічною експедицією Херсонського відділення Українського фонду культури та облорганізації УТОПІК проводилися шурфовки пам'яток, що були відкриті в попередні роки, та розвідки з метою відкриття нових пам'яток археології. Усі роботи здійснювалися в межах Херсонської області.

На півньо-палеолітичній стоянці Вознесенка IV зачисткою обриву берега Сивашу виявлена ділянка відносно добре збереженого культурного шару. Досліджена площа близько 17 кв. м. Виявлене невелике скupчення археологічного матеріалу у жовтувато-бурому суглинку на глибині 1,7—2,0 м від поверхні. Археологічний матеріал (мал. 1—11) з зачистки та зборів у розмивах берега до 1991 року складається з нуклеусів, різців, скребків, скребка-різця, вістер, пластинок та відщепів з поперечною ретушшю або скошеним кінцем, ретушованих пластинок та відщепів, заготовок і відходів крем'яного виробництва. Нуклеуси призматичні та

торцеві. Різці тут — основна категорія знарядь праці, серед них переважають серединні. Скребки та вістря поодинокі. Мікрокомплекс відсутній. Остеологічні знахідки нечисленні (фауністичний аналіз ще не проведений). Пам'ятка культурно-індивідуальна, вона датується ранньою порою пізнього палеоліту. У зв'язку із руйнацією пам'ятки Сивашем тут заплановані рятувальні розкопки.

На двошаровій пізньопалеолітичній стоянці Солоне озеро IX, яка інтенсивно руйнується радгоспною штучною водоймою, проведена значна зачистка обриву берега подової долини. Досліджена площа до 20 кв. м. Встановлено, що верхній культурний шар представлений дуже нечисленними крем'яними знахідками, переважно пластинами без вторинної обробки. Нижній культурний шар (виявлений шурфовою в 1990 році) виявився підтопленим підйомом рівня води навесні 1991 року. Рятувальні розкопки можливі лише після пониження рівня води у ставку.

Розвідки проводилися в трьох регіонах — у північному Присиваші, на території Нижньодніпровських пісків, та по Середньому Інгульцу. Охоплені й ділянки, де археологічні розвідки раніше не проводилися.

У Присиваші розвідками обстежено до 50 км берега Сивашу в районі сіл Дружелюбівка та Вознесенка Новотроїцького району, а також Веснянка та Люблінка Генічеського району. Відкрито 5 пам'яток кам'яного віку. На пізньопалеолітичному місцезнаходженні Дружелюбівка VI знайдено до десятка сильно патинізованих крем'яніх виробів — свердло, пластинка, відщепи. Чотири пам'ятки — Веснянка IV, V, VI, Люблінка II «а» — відносяться до пізньомезолітичних стоянок кукрекської культури. На Веснянці IV зібрано близько десятка крем'яніх виробів, серед яких — двійний боковий різець на відщепі. Матеріал Веснянки V нараховує 78 крем'яніх виробів (мал. 20; 12—18) — зкол оновлення площинки нуклеуса, пластини та мікропластини з притуленим краєм, кукрекська вкладина, різець кутовий на відщепі, мікрорізець, пластини та відщепи з ретушшю, заготовки та відходи. На Веснянці VI зібрано 42 крем'яні вироби (мал. 20; 19—22) — трапецієвидне знаряддя, пластинка з притуленим краєм, долотовидне знаряддя, пластинки та відщепи з ретушшю, заготовки та відходи. Матеріал Люблінки 2 «а» теж нечисленний (74 екз.), але більш різноманітний (мал. 20; 23—30) — вторинне ядро, кінцевий скребок на відщепі, кукрекські різці на відщепах, вкладинки кукрекського типу, пластинки та мікропластинки з ретушшю, ретушовані відщепи й крайовий зкол, заготовки та відходи. У Присиваші відкриті також 2 стійбища катакомбної культури доби бронзи (Дружелюбівський виступ 6, Вознесенське поселення 5) та 4 стійбища пізнього середньовіччя (Сивашівка 3, Дружелюбівський виступ 3, 4, 5). На стійбищі Сивашівка 3 виявлений дуже насичений культурний шар при проведенні шурfovки.

На Нижньодніпровських пісках, біля с. Великі Копані Цюрупинського району відкрите стійбище білозерської культури доби пізньої бронзи.

Розвідками по Інгульцу обстежено до 35 км обох берегів у межах Високопільського району. Археологічні пам'ятки не виявлені.

НОВОЕ ГОРОДИЩЕ РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НА ЖИТОМИРЩИНЕ

Городище обнаружено в с. Корнино Попельнянского района Житомирской области. Оно расположено на левом берегу р. Ирпень (водохранилище Корнино), в урочище Монастыры, к северу от западной окраины села (конец ул. Красноармейская — рис. 21). Почти вся площадь памятника занята огородами. Края городища залесненные. С севера городище защищено глубоким оврагом, поросшим лесом. Западной стороной оно выходит на коренной берег р. Ирпень. С юга памятник ограничен более заломом и рвом — остатками оборонительных сооружений. Вал имеет высоту 3,5 м при ширине 2—4 м. Со стороны села вал разрезан грунтовой дорогой в мусорной ямой. В юго-восточной части вала обнаружена яма, вырытая для хозяйственных целей. Ее осмотр показал, что вал имеет гранитную сухую кладку, которая и составляет основу насыпи. Вторая яма обнаружена в юго-восточной части городища. При зачистке ее стенок выяснилось, что культурный слой содержит фрагменты лепной керамики и кости животных. Подъемный материал дает основания полагать, что культурный слой распространяется по всей территории городища и относится к раннему железному веку. Глубина слоя достигает 0,5 м.

В 250—300 м на северо-восток от городища в лесу был найден курган высотой 1,5 м, диаметром ок. 0,5 м.

Открытие новых памятников археологии раннего железа в Житомирской области существенно дополняет наши представления об истории этого края.

Островерхов А. С., Субботин Л. В.,
Субботин А. В.

КУРГАН ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА-БРОНЗЫ У с. ТИМКОВО

В 1991 году новостроечная экспедиция «Газопровод» ИА АН Украины вела археологические исследования в зоне строительства газопровода на севере Одесской области. Из десятка курганов, выявленных у северо-восточной окраины с. Тимково Кодымского района, в 150 м к юго-западу от перекрестка дорог Кодыма-Котовск и Тимково-Слободка, охранными раскопками был исследован наибольший — курган I. Высота его 1,1 м, диаметр — около 35 м (остальные курганы группы едва возвышаются над полем и определяются в основном по более светлому грунту распаханной насыпи).

Курган I был возведен над энеолитическим погребением 5, представлявшем собой захоронение в подовальной, чуть зауженной посередине яме размером 2×0,75 м. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой на

восток, с незначительным отклонением к северу. Весь костяк был покрыт красной охрой, особенно интенсивно — череп. На дне могилы сохранились следы растительной подстилки. Яма перекрывалась продольно уложенными жердями, вокруг нее находился скобковидный в плане материковый выкид с проходом к могиле с севера. Напротив этого прохода, в 6,5 м от погребения 5, на древней дневной поверхности отмечено округлое пятно сильного прожега грунта.

В ямное время вершина первичной насыпи была горизонтально срезана и в середину образовавшейся площадки, диаметром до 5 м, было впущено ямное погребение 4, после чего курган был дважды досыпан. Могильная яма продольно перекрывалась деревянными плахами, выкид из нее выложен в виде скобки с проходом к могиле с востока. В 4 м к северо-востоку от погребения 4, на краю склона первичной насыпи отмечено скопление угольков от находившегося здесь костища.

В окончательно сформированную досыпками насыпь кургана в ямное же время были впущены погребения 1, 2, 6, а в эпоху поздней бронзы — погребение 3 (Рис. 22).

Все погребения ямной культуры совершены в могилах прямоугольных очертаний; погребенные лежали в них скорченно на спине. Положение ног и ориентировка погребенных различная, однако, отмечено тяготение отклонений к западу. Характерными чертами являются также посыпка погребенных красной охрой и наличие под ними подстилки из коры, камыша или травы. Причем кайма циновки погребения 4 была окрашена в черный цвет. Инвентарь беден: в двух случаях это кремневые отщепы и в одном — плохо обожженный сосуд. Кроме того, в насыпи найден фрагмент верхней части сосуда, орнаментированного в ямной манере врезными линиями и отпечатками шнура.

Погребение позднебронзового века (№3) было совершено в яме овальной в плане формы. Погребенный лежал скорченно на левом боку, головой на юго-восток, руки согнуты в локтях и направлены кистями к лицу. Под подбородком находилась тонкая выгнутая бронзовая пластинка шириной до 0,7 см, напротив ног — кремневый отщеп и кости мелкого животного. На отщепе следы скобления кости (Г. В. Сапожникова).

Помимо шести погребений, в кургане выявлена крупная ($3,5 \times 1,4$ м) неопределенная прямоугольная яма, в засыпке которой встречались фрагменты костей лошади и мелкие маловыразительные осколки красноглиняной керамики (амфор?). Возможно, яма являлась ограбленной могилой сарматского времени.

Представляется, что наиболее значительным результатом исследований экспедиции явилось открытие довольно редкого для Северо-Западного Причерноморья энеолитического погребения с вытянутым костяком. Ближайшее погребение этого типа выявлено в 140 км южнее с. Тимково (Красное, 9/9), а почти прямая аналогия — в 220 км к югу (Огородное — 80, 1/12). В целом же важность раскопок кургана у с. Тимково заключается в том, что он стал одним из немногих памятников такого рода, исследованных в мало изученном междууречье Буга и Днестра. При этом обращаем внимание на тот факт, что все основные признаки выявленных погребений совершенно типичны для аналогичных днестродунайских памятников Буджакской степи.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОДАВНЬОЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

У 1990—1991 роках історико-технічною експедицією ІА АН України досліджувалися залишки чорної металургії та металообробки зарубинецького часу поблизу сіл Синиця Христинівського району Черкаської області та Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області.

Стаціонарні дослідження поблизу с. Синиця були розпочаті ще в 1988 році, коли під час шурфування знайшли яму, що призначалася для отримання або зберігання деревного вугілля. У конструкційному плані вугільна яма мала форму видовженого овала довжиною — 4 м, шириною — 0,6 м та глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Дно та стінки ями були зимашені шаром білої глини товщиною 0,05 м. Заповнення складало деревне вугілля.

У 1989 році поблизу вугільної ями були знайдені залишки декількох поглиблених металургійних горен, які містили шлаки, деревне вугілля, попіл, уламки сопел, а в 1990 році розкопані залишки двох ковальських горен. Вони являли собою округлі ями, стінки яких були обкладені спеціально сформованими глинняними «цеглинками». Заповнення цих ям складали деревне вугілля, попіл, уламки сопел, а також невеличкі аморфні шматочки оксидованого заліза. Таким чином, на наш час виробничий центр поблизу с. Синиця подано залізодобувними та ковальськими горнами, вугільною та декількома господарчими ямами. Якщо взяти до уваги те, що, за свідченнями місцевих жителів, під час спорудження ставка поблизу поселення було зруйновано ще декілька горен, а також досить велику площину цього поселення, можна вважати, що цей центр був свого часу досить потужним.

У 1991 році поблизу с. Підвисоке експедицією був досліджений т. зв. «робочий майданчик» центру екстенсивної чорної металургії, що містив залишки 32 металургійних горен, практично розташованих впритул один до одного. Дослідження цих залишок підтверджують, зокрема, те, що металургійне горно, яке використовувалося під час екстенсивного залізодобування у реконструйованому вигляді складалося з двох частин — поглиблених до 0,50 м котлована-шлакозбирача з середнім діаметром 0,35—0,40 м, вимашеного по стінках глиною, та невисокої (до 0,20 м) наземної шахти, через яку проводилося завантаження шихтою. Основний робочий об'єм горна містився в котловані, де і відбувався процес відновлення заліза. У зв'язку з тим, що горно не мало шлаковипуску, воно могло бути використане лише одноразово. Для отримання наступної кількості металу поблизу із старим влаштовували нове горно, що й призводило до утворення «робочих майданчиків» — ділянок місцевості з декількома десятками компактно розташованих металургійних горен.

За аналогією з залишками подібної металургії заліза, відкритими та дослідженими у 70-х — на початку 80-х років поблизу м. Умані, ця пам'ятка також може бути датована часом не пізніше існування племен зарубинецької культури, можливо, останнього її етапу.

Паршина Е. А., Савеля О. Я.

О РАЗВЕДКАХ В УРОЧИЩЕ ЛАСПИ

Разведки, предпринятые в августе—сентябре 1991 года Институтом археологии АН Украины совместно с Херсонесским государственным историко-археологическим заповедником в урочище Ласпи, вызваны прежде всего тем, что на данной территории идет интенсивное строительство, наносящее огромный вред как историко-археологическим памятникам, так и реликтовым объектам природного заповедника. Работы эти ведутся без всякого согласования с соответствующими инстанциями: (ХГАИЗ, отдел охраны памятников Севастопольского лесхоззага и Государственный комитет по охране природы).

О заселенности урочища Ласпи можно говорить с эпохи мезолита и неолита. Эти древние памятники на береговых террасах иногда прикрыты оползнем и позднейшими культурными отложениями на толщину 0,8—10 м. Лучше дошли до нас средневековые памятники. Весь комплекс средневековых древностей Ласпи отличается целостностью — шесть взаимосвязанных поселений на сравнительно небольшой площади, гончарные мастерские, камнерезная мастерская, железоплавильная мастерская, работавшая на местном сырье (железные конкреции, вымываемые водой, известняк) — все это группировалось вокруг монастыря на скале Ильяс-кая и, по-видимому, находилось в феодальной зависимости.

Все исследования Ласпи (1965—1967, 1976—1978 гг.), проводимые ИА АН Украины, связанны с новостройками и были направлены на выявление и фиксацию общей исторической картины урочища в целом, и поэтому работы носили преимущественно разведочный характер. Последнее было обусловлено еще одной причиной. Природные условия урочища Ласпи — оползнеопасные склоны, обилие реликтовой растительности — сделали Ласпи природным заповедником, режим которого археологи не имели права нарушать. Этим и объясняется тот факт, что почти ни один из объектов, исследуемых путем раскопок, не раскрывался полностью. Необходимо было оберегать реликты (можжевельники, терпентиновое дерево, каменный дуб и др., чаще всего растущие по углам построек); в отдельных случаях приходилось считаться с возможностью оползня при слишком широкой и глубокой подрезке склона.

К сожалению, застройка урочища, развернувшаяся в последнее время, перестала считаться со статусом этого уникального природного и историко-археологического заповедника, каким является Ласпи.

Из всего опыта археологических исследований Ласпи в целом вытекает следующее:

1. Недопустимость сплошной многоэтажной застройки, в ходе которой земинуемо уничтожаются реликтовые заросли, жизнедеятельность которых создает именно те условия целебного микроклимата, ради которого и предпринимается застройка (сравните печальный пример Артека).

2. При рассмотрении проектов будущих застроек (пока не совсем ясно) необходимо требовать и всесторонне оценивать проекты не только зданий, но и проекты организации самих работ. Последние, если они и составляются, то, как правило, не обсуждаются и не выполняются.

3. Было бы целесообразно вернуться к прежней застройке Ласпи — субъектами одно-двухэтажными коттеджами из соответствующими службами. Тем более, что приходится считаться и с ограниченными запасами воды, и с редкими естественными источниками.

4. Любая застройка на этой территории невозможна без предварительных археологических исследований. Их необходимость диктуется плотной заселенностью урочища с VI—XV в., выявленная археологическими разведками и прежними исследованиями Ласпи.

Пелещин М. А.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖИРІЧЧІ ЗАХІДНОГО БУГУ І СЯНУ

Археологічна експедиція Львівського університету продовжила розпочаті в попередні роки рятівні розкопки на основі господоговорів з підприємствами. В Яворівському районі на основі договору з ВО «Сірка» досліджувалися дві пам'ятки:

1. Поселення черняхівської культури, відкрите в 1990 році на східній околиці с. Шкло. Воно розташоване на південному пологому схилі (ур. «Косогори») правого берега р. Шкло — правої притоки р. Сян. Територія поселення почала забудовуватися. Було закладено чотири розкопи загальною площею 264 кв. м. Встановлено, що поселення було невеликим і короткотривалим. Довжина його вздовж берега становила близько 250 м, ширина — 20 м. Незначний культурний шар відкладався лише на місця будівель. Всього було відкрито шість ям, чотири з яких мали приблизно овальну форму, пологі стіни та нерівне дно. Розміри їх становили від $2 \times 1,3$ м до $2,8 \times 1,4$ м, найбільша глибина доходила до 0,8 м від сучасної поверхні. В їх заповненні знаходилися розвали печей-кам'яночок у вигляді скучень, покритих сажею кусків вапняку, грудок глиняної обмазки, попелу, окремих фрагментів кераміки. Яма 2 в розкопі III, яка мала округлу форму (діам. 1 м, глибина 0,7 м) була майже повністю заповнена розвалом печі з глиняним черінем і кам'яним куполом.

Описані ями можна розглядати як припічні, які знаходилися в наземних житлах, що тягнулися однією вуличкою вздовж схилу.

Культурні залишки представлені уламками 16-ти посудин, з яких 9 — ліпні горщики, 7 — гончарні (миски, глечик, піфос). Гончарна кераміка виготовлена лише з відмуленої глини. Крім того, знайдено два спрацьовані кам'яних бруски, залину фібулу арбалетного типу (мал. 23), два глиняні пряслиця, які дозволяють датувати час існування селища IV ст. Описане поселення дає змогу чіткіше представити особливості культури і побуту черняхівського населення на Розточчі, що є західною периферією черняхівської території.

2. Давньоруське городище біля с. Вороблячин. Воно розташоване близько 1,5 км на південний схід від села, біля колишнього хутора Ворота (Заворіття). Городище займало західний край покритої лісом гряди (ур. «Замок»), воно оточене з напільній сторони двома добре збереженими валами і ровами, висота валу в центральній частині досягає 10 м. Площа городища — близько 0,6 га. Культурного шару на дитинці немає, за винятком північної частини біля валу, де серед виходів природних валунів зустрічаються дрібні фрагменти глиняної обмазки, уламки горщиків XII—XIII ст.

Було обстежено територію колишнього хутора, в результаті чого встановлено, що приблизно в XII ст. тут існувало невелике селище. Досліджено прямокутну півземлянку розмірами $4 \times 2,4$ м, на долівці якої знаходились залишки вогнища з випаленим черінем та фрагментами кількох горщиків.

Описане городище знаходилося на шляху, що з'єднував Перемишль та інші давньоруські міста Посяння з Белзом та іншими волинськими містами. Воно згадується в Галицько-Волинському літописі під 1268 роком при описанні збройної сутички, що сталася біля нього між польським військовим загоном і військовою дружиною князя Шварна Даниловича. Дальше дослідження пам'ятки дозволить з'ясувати роль городища на пограниччі Белзького і Перемишльського князівств.

В м. Червонограді на основі договору з ВО «Укрзахідвугілля» продовжувалися охоронні розкопки лівого високого берега р. Західний Буг на ділянці між міською забудовою і с. Добрячин, на місці майбутнього мікрорайону. Встановлено, що це була північна периферія досліджуваних у 1989—1990 роках поселень ранньозалізного і давньоруського часу.

Біля с. Добрячин продовжувалися розкопки багатошарового поселення «Макарова гора» в заплаві Західного Бугу. На площі 132 кв. м виявлено окремі крем'яні знаряддя енеолітичної лендельської культури та п'ять вогнищ з невеликим речовим матеріалом, зв'язаним з поселенням західнобузької (лежницької) групи ранньозалізного часу.

РОЗКОПКИ В ГОРЯНАХ

Закарпатська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН України в польовому сезоні 1991 року продовжувала розкопки в Горянах — колишньому приміському селі, що нині входить в м. Ужгород. Історія села сягає глибокої давнини і, очевидно, зв'язана з виникненням давнього Ужгорода. Особливий інтерес до Горян зرس у 30-х роках ХХ ст., коли здійснювались спроби дослідити архітектурні пам'ятки Горян. Передусім увагу дослідників привернула Горянська ротонда та руїни кам'яної замково-палацової споруди. Про археологічні пам'ятки Горян в ті часи не йшла мова.

В результаті розвідок в околиці Горян стали відомі палеолітичні стоянки, поселення доби неоліту, бронзи, заліза, перших століть нашої ери, давнинські і давньоруські селища. Навіть при поверховому огляді місцевості, на якій розташовані ротонда та залишки кам'яної споруди, сдається у вічі її стратегічне значення та сприятливе природно-географічне середовище. Місцевість розташована на останніх відрогах Карпатських гір, звідки, як на долоні, проглядається Потиська рівнина.

У радгоспному саду, на віддалі 150 м в південному напрямку від ротонди, влітку 1989 року було закладено розкоп, який щільно прилягав до стру, утвореного колишнім потічком. Тут на площі близько 100 кв. м виявлено споруди трьох горизонтів: ранньозалізного віку VIII — VII ст. до н. е.), пізньоримського часу (II — IV ст. н. е.) та давньоруського часу XI — XIII ст.).

В польовому сезоні 1991 р. до розкопу I (1989 р.) із західного боку зроблено прирізку розміром 36 кв. м. На дослідженні площі виявлено одне підземне житло гальштатського часу, дві заглиблени споруди пізньоримського часу та скupчення кераміки давньоруського типу.

Житло в плані мало прямокутну форму розміром 4,5×4,6 м. В комплекс житла входила піч, розміщена в південно-східному кутку споруди, одна господарська яма, чотири скupчення обмазки, які виступали на 1,2—0,3 м над долівкою, а також дві стовбові ямки.

В процесі розчистки об'єкта знайдено 62 фрагменти кераміки, в тому числі 23, що походять від чорнолискованих посудин та гавських амфор. Столовий кухонний посуд мав характерні гальштатські ознаки. Переважна більшість з них належить тюльпаноподібним горщикам та мискам з ввігнутим косозрізанням або заокругленим краєм вінець. Зібраний керамічний матеріал дозволяє віднести житло до часу не пізніше Х — IX ст. до н. е.

Знахідки римського-провінційного горизонту були засвідчені на глибині 0,4—0,5 м. Вони представлені двома спорудами з фігурними контурами, які перерізали або безпосередньо стикалися з об'єктами гальштатського часу. Весь керамічний комплекс представлений ліпною і гончарною керамікою. Ліпна кераміка походить від грубих банкоподібних горщиків з домішкою в тісті жорстви і шамоту. Гончарна кераміка презентована піфосами-зерновиками, горщиками і мисками. Серед виявленої кераміки датуючими є піфоси-зерновики і сіроглинняна кераміка з штампованим орнаментом. Діапазон їх існування охоплює II — IV — поч. V ст.

Горизонт давньоруського часу (XI — XIII ст.) на відміну від результатів робіт 1989 р., коли були знайдені окремі об'єкти горизонту, виявив тільки скupчення кераміки. Всі уламки кераміки виготовлені на важкому гончарному крузі і випалені в гончарській печі. Кераміка досить чітко поділяється на два етапи: на кераміку XI та XII — XIII ст.

Південний схил відрогу, в центрі якого нині збереглась ротонда, обнесений слабо помітним валом і ровом. З метою визначення культурно-хронологічної принадлежності та функціонального призначення нами було проведено обстеження валу та рову і зроблено перетин. Довжина валу — 180 м. Максимальна висота — 1,6 м. Перетин валу і рову зроблено шириною 2 м і довжиною 22 м. Він виявив його конструкцію та час побудови. Первісно вал був споруджений у гальштатський час (НВ³), тобто в VIII ст. до н. е. В давньоруський час (кінець IX ст.) він піддався перебудові, можливо, з приходом угорців в Карпатську улоговину. Найбільш виразний середньовічний шар товщиною 0,4 м. Він простежується також навколо ротонди та залишків кам'яної споруди.

В цьому ж польовому сезоні продовжувалися роботи по розчистці фундаментів і стін кам'яної замково-палацової споруди, що на віддалі 120 м в північному напрямку від ротонди. Розчищено фундамент і стіни кутового бастіону.

Подальші роботи в Горянах можуть дати нові вагомі джерела стосовно первісного місця розташування та виникнення давнього міста Ужгорода.

Петраускас О. В., Петропавловский А. Б.

РАСКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В г. КАНЕВЕ

Летом 1991 года сотрудниками Каневского исторического музея при ~~изучении~~ территории застройки нового района города (ул. Пушкина) ~~были~~ обнаружены остатки 6 разрушенных погребений черняховской культуры. Институтом археологии и Министерством культуры Украины ~~в течение~~ августа—сентября на территории могильника были проведены ~~исследовательские~~ раскопки.

Могильник занимает западный пологий склон обводненной балки (без ~~имени~~ ручей —п.п. Днепра), которая рассекает равнину в южном ~~направлении~~. Ближе к ручью, на этом же склоне, в 70—80 м к востоку от ~~места~~ зафиксирован культурный слой синхронного поселения ~~площадью~~ более 3 га. Территория поселения полностью находится под ~~затопленной~~ застройкой города.

Стандартные раскопки и наблюдения ~~за~~ строительными работами ~~осуществлялись~~ только на территории могильника, на поселении собран ~~археологический~~ материал и проведена зачистка обнажений культурного слоя.

Раскопками на могильнике исследовано 458 кв. м, где обнаружены ~~6 погребений~~ (15 положений и 4 сожжения). Кроме этих погребений, как ~~уже упоминалось~~ выше, в строительных котлованах доисследованы ~~еще~~ еще 6-ти трупоположений.

Погребения совершены на гл. 0,8—1,6 м в простых ямах (18), ~~и~~ с невысокими заплечиками (2) и, возможно, подбоем (1). Установлена погребенная следующая: на север (5), на запад (11), на ~~юго~~-восток (1), северо-запад (13), юг (2), восток (1). Около половины ~~погребенных~~ имеют четкие следы вторичных разрушений. Поза умерших ~~практически~~ на спине и с вытянутыми руками и ногами. Отмечено ~~также~~ случаев скрещенных ног. Инвентарь обнаружен в 8 погребениях ~~и представлен~~: гончарными и стеклянными сосудами, фибулой, пронизями, ~~шаром~~, ножом, пряжкой, растиральником и подвеской из клыка кабана. ~~Был~~ инвентарь без значительных повреждений.

Сожжения (4) все безурновые, совершены на глубине 0,33—0,45 м от современной поверхности. Они представляли собой компактно или ~~запечатлено~~ залегавшие кальцинированные косточки с фрагментами ~~керамики~~ и другими находками (пряжки, бусы, обожженное стекло), как ~~также~~, со следами воздействия огня.

Анализ планиграфии обнаруженных погребений позволил определить ~~значительные~~ размеры могильника (100—120×40—50 м) и наметить ~~разделение~~ обрядовые участки внутри этой территории (южный участок — преобладание положений с западной ориентировкой и отсутствие ~~западных~~, центральный — преобладание положений с северной ориентировкой и наличие сожжений).

В исследовании культового слоя могильника получены характеристики его планиграфии и стратиграфии, а также состав находок, среди

которых кроме фрагментов керамики (в том числе амфор) найдены ножи, пряжка, бусина, пряслице, фрагменты стеклянных сосудов, железные кресало и бритва.

Хронология могильника по составу находок из погребений и слоя определяется вероятнее всего второй половиной IV в.

Петренко В. Г., Сапожников И. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАЙНОВА БАЛКА

Пам'ятник Майнова Балка, відкритий С. О. Дворяніновим, викликає інтерес, перш за все, як периферійне селище східної групи культури молодшої лінійно-стрічкової або нотної кераміки на Україні, поки що єдине між Дністром та Південним Бугом (верхів'я Тилигула, окраїна лісостепу в 2 км на північ від Ананьєва)¹.

Протягом польових сезонів 1989—1991 рр. Буго-Дністровська експедиція Інституту археології АН України провела збори матеріалу з поверхні та контрольне шурфування розораної північно-західної ділянки (40×40 м). Виявлена яма з уступами, можливо, нижня частина напівземляночної житлової споруди, що мала ширину 3 м, висоту стін у суглинках 30—35 см від сучасної поверхні. Знайдені уламки неолітичного посуду, розколоті кістки — кінські та великої рогатої худоби (визначення А. В. Старкіна), вапнякове каміння та незначна кількість шматків обпаленої глиняної обмазки в гумусованому заповненні ями і вище в гумусному шарі разом із керамікою Трипілля СІ — СП, пізньої бронзової доби і навіть римського часу.

Представлені дві керамічні групи культури лінійно-стрічкової кераміки — столова, з тонкою мінеральною домішкою, і більш груба — кухонна, з рослинною домішкою до глиняної маси. До столової групи належать фрагменти конічної чаші і кулястих посудин з невиділеною шийкою, майже зовсім нелощених або втративших лощіння. В орнаментах трапляються лінії, прокреслені під краєм вінець, напівокружності і кути з ямками-нотами на тулубах, вільно розташовані ноти. Деякі столові посудини мали подвійні ноти на борознах нарізної стрічки, заповненої наколами у «вінчанському» стилі, деякі — тільки пластичні шишечки з вм'ятинами, засвідчені також серед зразків кухонного посуду.

Крім лінійно-стрічкової кераміки, є поодинокі інокультурні імпорти, що походять з житлової ями (?). Один уламок чащі з нарізним зигзагом під вінцями належить до буго-дністровської культури, він має характерні керамічні риси ранньої частини фази Саврань, судячи з матеріалів поселення Сороки V, де В. І. Маркевич знайшов фрагмент лінійно-стрічкової кераміки. Знайдка в неолітичному шарі Майнової Балки саме

¹. Перша наша інформація про Майнову Балку видана з перекрученнями тексту та прізвищ авторів (див. зб. «Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья в тыс. до н. э.—V в. н. э.» — Київ, 1991).

кераміки савранської фази, а не самчинської, здається, є закономірною, оскільки мати на увазі досить пізній характер культури нотної кераміки цього етапа. Контакти з общинами самчинської фази буго-дністровської культури засвідчені в Подністров'ї для першої ранньої групи поселень пізньої культури лінійно-стрічкової кераміки, за періодизацією Т. С. Пассек та К. К. Черниш.

Що стосується трипільського матеріалу Майнової Балки, то знайдено кілька фрагментів посуду з відмуленої глини, а будь-які сліди житлових споруд відсутні. Можливо, енеолітична Майнова Балка — це короткочасний стоянка степового населення, що користувалося столовою керамікою Трипілля (яка мала у причорноморських степах ритуальне та престижне значення (ще на етапі VI цієї культури, не кажучи вже про наступні етапи) Середньотрипільські етапи та період Усатова.

Петропавловський А. Б.

РОЗВІДКИ КАНІВСЬКОГО МУЗЕЮ У 1991 РОЦІ

У 1991 році (з квітня по жовтень) проводилися археологічні розвідки за території Канівського району з метою картографування археологічних пам'яток. У результаті робіт обстежено більше 80 пунктів, 3 з них виявлено вперше. Ці пункти представлені основними типами пам'яток — курганами, могильниками, поселеннями, які відносяться до різних культурно-археологічних етапів в історії Середнього Подніпров'я.

У процесі розвідок зібрані колекції підйомного матеріалу, що складається з виробів з глини, каменю, кістки, бронзи, заліза та іншого (Мал. 24).

Нижче дається опис виявлених вперше пам'яток:

1. Поселення та могильник черняхівської культури. Виявлені автором звіту в травні 1991 року. Вони знаходяться в західній частині м. Канева, в районі вулиць Пушкіна, Калініна, академіка Різінченка, в урочищі під назвою «Дачки», на схилі Берестовецького яру. Могильник площею 500×500 м знаходитьться на підвищенні західної сторони поселення на відстані 50 м від крайніх жителів. Поселення витягнуте вздовж обох схилів Берестовецького яру, його площа — 600×150 м. У червні—вересні 1991 року могильник досліджувався експедицією під керівництвом О. В. Петраускаса. Нині могильник і поселення повністю зайняті приватною забудовою.

2. Поселення черняхівської культури біля с. Бобриця Канівського району. Виявлене старшим науковим співробітником І. П. Буц. Знаходиться в урочищі Лізки на відстані 2 км на південний схід від с. Бобриці, в районі шосейної дороги, що йде від м. Канева до с. Григорівки, на повороті до с. Бобриця. Поселення витягнуте на відстань до 550 м, ширину до 100 м вздовж північного схилу безіменної балки, по якій, ймовірно, протікає струмок. Підйомний матеріал складається з великої кількості фрагментів кухонного та столового гончарного посуду, а також індивідуальних знахідок: фрагмента срібного денарія Антоніна Пія II ст. н. е. (визначення автора звіту), біконічного глиняного прясла,

фрагмента залізних вудил, скляної намистинки та ін. Площа поселення зайнята приватним городництвом. Верхня частина частково зруйнована при спорудженні шосейної дороги. Могильника не виявлено.

3. Поселення трипільської культури у м. Каневі в районі вул. Дорошенка. Виявлене автором звіту. Знаходиться на мисовому виступі у відрогах Костянецького яру, в урочищі під назвою «Той куток», на відстані 1,5 км на південь від крайніх забудов по вул. Дорошенка. Підйомний матеріал складається з фрагментів посуду, знарядь з кременю, кам'яних розтиральників, фрагментів антропоморфних статуеток. Площа поселення (2 га) частково зайнята приватним городництвом, частково лісопосадкою, частково зруйнована яром.

Підйомний матеріал з розвідок зберігається у фондах Канівського історичного музею. Загалом за 1991 рік зібрано більше 4 тисяч предметів з археологічних пам'яток Канівщини, більша частина яких з поселень, що руйнуються Канівським водосховищем у береговій смузі від м. Канева до с. Трахтемирів. За 1991 рік зруйнована берегова смуга від 3 до 5 м шириною. Найбільш цінні знахідки представлені на мал. 1—5.

Плешивенко А. Г.

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК В УСТЬЕ КОНКИ

В 1991 году археологическая экспедиция Запорожского областного краеведческого музея проводила новостроечные работы у с. Малоекатериновка (2 км к С) Запорожского района Запорожской обл. Исследовано 25 курганов (высотой 0,2—1,4 м) из курганной группы кургана «Высокая могила» (40 насыпей), расположенных цепочкой по линии СЗ.—ЮВ. над р. Конкой и Каховским водохранилищем.

Формирование могильника началось в эпоху ранней бронзы. Три кургана (№ 1, 3, 14), сооруженные в один—два приема в ямное время, были использованы в дальнейшем племенами катакомбной и срубной культуры (с досыпкой в к. 1), средневековыми кочевниками. Из шести срубных курганов (№ 2, 4, 5, 6, 8, 9) выделяются курганы 2,8 и 9, имеющие, очевидно, культовое назначение. В к. 2 прослежен грушевидный в плане каменный кромлех с засыпкой и утрамбовкой внутреннего пространства светло-глинистым и однородным грунтом, в центре которого в каменном ящике было совершено погребение. Курганы 8 и 9 представляли собой комплекс с большой ритуальной площадкой, выстланной толстым слоем травы и с устройством вала-перемычки между курганами. 15 скифских курганов (№ 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25) в основном традиционны: насыпь над единственным погребением, окруженная рвом. Сложная стратиграфия наблюдалась на кургане 17, где прослежены три досыпки, связанные с впускными погребениями. Основное погребение сопровождалось могилой коня. В к. 11 вместо ровника на уровне ДГ сооружена кольцевая каменная вымостка. Под насыпью неопределенного кургана № 21 обнаружен ход, ориентированный по линии СВ.—ЮЗ.. длиной 17 м и отметкой дна 4,54 м, трапециевидный в сечении, с закругленными верхними углами, с высотой свода — 1 м.

Всего раскрыто 68 погребений: ямных — 10, катакомбных — 10, срубных — 18, скифских — 24, кочевнических — 5, неопределенных — 1.

Погребения ямной культуры совершены в прямоугольных с закругленными углами ямах; положение скелетов — на спине с поджатыми ногами, в одном случае (к. 1, п. 12) — скорченное на левом боку. Ориентация восточная с отклонениями. Два погребения парных — к. 1, п. 12 и к. 3, п. 11.

Все погребения катакомбной культуры впущены в насыпи ямного времени, преимущественно в восточной половине. Совершены в овальных и круглых камерах, прослежены входные ямы также овальные или круглые. Положение скелетов — вытянутое на спине с неустойчивой ориентацией. В некоторых погребениях отмечена посыпка мелом и охрой. Среди инвентаря — сосуды и каменный растриальник.

Захоронения срубной культуры в прослеженных случаях были устроены в прямоугольных ямах, имевших преимущественно широтную с отклонениями ориентацию. Положение скелетов довольно устойчивое — скорчено на левом боку, головой на В.—СВ. Три погребения были совершены в каменных ящиках (к. 2, п. 2; к. 6, п. 1; к. 8, п. 1); три — под каменным перекрытием (к. 1, пп. 4 и 8; к. 8, п. 3). В нескольких местах фиксировались остатки деревянного перекрытия. П. 3, к. 8.— парное с трупорасчленением. Погребения сопровождались сосудами и костями животных.

Скифские погребения совершены преимущественно в ямах с подбоем, ориентированных в широтном направлении. Три погребения в к. 19 совершены в катакомбах, два (к. 18, п. 1 и к. 24, п. 1) — в узких щелевидных ямах. В большинстве случаев погребальная камера перекрывалась каменным заслоном. Почти все погребения ограблены в древности. Ориентация сохранившихся костяков западная. Сопровождающий инвентарь разнообразен: бронзовые украшения сбруи, бронзовые зеркала и др. принадлежности женского туалета, украшения, предметы вооружения и доспеха, керамика разного времени и назначения и пр.

Инвентарь погребений средневековых кочевников представлен предметами конского убранства, оружием, украшениями, сосудами.

Полин С. В., Тупчиенко Н. П., Ткачук А. Л.

РАБОТЫ КИРОВОГРАДСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

В 1991 году совместная экспедиция НПК «Археолог» при Институте археологии АН Украины и Кировоградского краеведческого музея проводила исследования в зонах новостроек Кировоградской области. Продолжались раскопки курганного массива у с. Головкова Александрийского района на р. Ингулец, начатые в 1990 г. Раскопано еще 14 курганов между селами Звенигородка и Головковка. Начаты исследования курганов в бассейне р. Ингул. Раскопан ряд курганов на

окраинах Кировограда: севернее, у с. Большая Северинка — 3 кургана и 5 — южнее, у с. Первозвановка.

В общей сложности исследовано 22 кургана, содержащих около 70 погребений различных эпох: 3 — вытянутых энеолитических, 16 — ямной, 33 — катакомбной культуры, 2 — культуры многовалниковой керамики, 6 — срубной, 1 — скифской, 1 — сарматской культур.

Вытянутые энеолитические погребения представляют три типа погребальных сооружений: овальная яма, яма с подбоем в кромлехе, захоронение в деревянной раме на древнем горизонте. Характерно широкое применение дерева, охры, отсутствие инвентаря, ориентация костяков в западном направлении.

Захоронения ямной культуры совершены в прямоугольных ямах, впускные — с уступами, перекрытыми бревнами. В четырех случаях использовались каменные плиты, среди которых встречаются плиты антропоморфных форм. Костики — скроченны на спине и боку. Ориентированы в основном в западном полукруге. Характерной особенностью являются столбовые ямки в дне погребений. Инвентарь практически отсутствует. Следует отметить находку полуторащитковых серебряных височных подвесок.

По-прежнему наиболее многочисленны и выразительны захоронения позднекатакомбной культуры. В 3 погребениях зафиксированы элементы погребальных масок: замазывание глазных и носовых отверстий. Инвентарь сравнительно немногочисленный, но разнообразный: керамика, деревянные сосуды, ритуальные сосуды из необожженной массы, деревянные посохи, каменные полированные топоры, кремневые наконечники стрел, костяные изделия, бронзовое шило.

Из захоронений культуры многовалниковой керамики интересно погребение в деревянной колоде, аналогично открытому в прошлом сезоне. Захоронения срубной культуры невыразительны.

Захоронения раннего железного века представлены грабленным скифским захоронением V в. до н. э. и полуразрушенным сарматским.

За два сезона исследовано 5 так называемых майданов. Впервые получены документальные данные по их конструкции и строительным особенностям.

Попандопуло З. Х.

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАПОРОЖСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Совместный разведочный отряд музея в составе двух групп под руководством зав. отделом Попандопуло З. Х. и науч. сотрудника Олейника А. Л. провели исследования в Запорожской области в бассейне рек Конки, Жеребца, в балке Канцеровке и на острове Хортица.

Целью разведок было выявление новых памятников, уточнение данных о ранее открытых памятниках археологии и позднего средневековья, связанных с историей казачества на территории края.

Ранней весной были проведены разведки на восточном побережье ~~Ки~~ Хортица от местности под названием «Верхняя Голова» до балки ~~Ки~~ Бровки. Следует отметить, что указанный район насыщен археологическими памятниками. На отрезке в 2,6 км зафиксированы пять пунктов: ~~Ки~~ — поселения и одно местонахождение эпохи бронзы. Они располагаются в устье балок Ганновки, Большой Вербовой, Молодняги, Савутиной в 800 м к северу от последней. Характер находок свидетельствует о постоянном вымывании культурного слоя из береговых обнажений. Основную часть находок составляют лепная керамика нескольких типов, стекло и каменные орудия.

Осмотр балки Канцеровки привел к открытию двух новых поселений эпохи бронзы, одно из которых имеет насыщенный культурный слой.

В конце лета — осенью проводились разведки по правому берегу р. Конки от с. Юльевки вверх по течению реки до с. Кирово Ореховского района (через Камышеваху — Одаровку — Любимовку) и по притоку Конки — речке Жеребцу. В районе с. Юльевки было обнаружено поселение эпохи бронзы на площади примерно в 500 кв. м, собрана лепная керамика. Крупное скопление керамики эпохи бронзы обнаружено также против северо-западной окраины с. Димитрово. Здесь же найдены средневековая керамика и конские удила. На протяжении 16 км по р. Конке зафиксированы несколько казацких хуторов и местонахождений: в п. Камышеваха, возле Никитинской крепости, у хут. Червоный Жовтень, в Любимовки. Обнаруженный инвентарь представлен в основном фрагментами характерной гончарной керамики, дутого стекла, кремния для тяжелых и несколькими металлическими предметами. По левому берегу р. Жеребец, между селами Кирово и Васиновкой, выявлены два поселения эпохи бронзы и три местоположения запорожских хуторов.

Потупчик М. В.

ПОХОВАННЯ З ВІЗКОМ БІЛЯ с.ПИСАРІВКА

Під час польового сезону Подільська археологічна експедиція Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури УФК проводила охоронні розкопки курганного могильника в зоні будівництва Писарівської зрошувальної системи, біля с. Писарівка Ямпільського району Вінницької області. Могильник складається з 13 курганів, 6 з яких досліджені.

Курган № 6 знаходився в північній групі могильника. Висота насипу 2,6 м, діаметр — 52 м. Насип складався із шматків дерну, який був перекритий товстим шаром сіроzemу. В кургані виявлено і досліджено 3 поховання ямного періоду та одне поховання сарматського часу. Однією з найцікавіших знахідок були залишки візка з поховання № 2 (основне). Вони складалися із стінок, кузова, колес та інших деталей конструкції візка, покладених біля могили в розібраному вигляді.

Поховання здійснене в прямокутній ямі, орієнтованій по осі Пд.33.— Пн.Сх.Сх. (2,0×1,1×1,2).

Біля західної та східної сторін поховальної камери, на рівні давніх поверхній, лежали чотири судцільних колеса. Діаметр коліс 0,8 ступіці — 0,2—0,25 м, отвору для осі — 0,04—0,06 м, товщина стуниці зовнішньої стороні колеса — 0,04 м, на внутрішній — 0,02 м. Ширина обода — 0,015—0,02 м. Дерево для коліс було зрізане повздовж волокон. Колеса покладені на передню та задню стінки візка, сплетених із лози очерту.

Повздовж північної та південної сторін ями лежали бокові стінки візка, сплетені з того ж матеріалу. Розміри бокових стінок: передньою — $2,3 \times 0,85$ м, задньою — $1,1 \times 0,85$ м. Добре прослідковуються плетіння способом кріплення стінок візка.

По периметру навколо ями досліджено 8 стовпових ямок.

Повздовж ями, в центральній її частині, лежали паралельно дві пласти.

Крім описаних вище, вздовж ями, на бокових стінках візка, а також в заповненні камери знайдені і невизначені дерев'яні деталі, що, можливо, відносяться до конструкції візка.

На стінках ями виявлено сліди знарядь праці, напівкруглих і трикутних в розрізі. Стінки камери вимощені білою глиною. По периметру в такому ж порядку, як і на поверхні, було досліджено 8 стовпів заглиблень.

В ямі лежав кістяк дорослої людини, скорченої на спині, з розворотом тулуба вліво. Похований орієнтований головою на Пд. — ЗЗ., лицем північ. Права рука зігнута в лікті, ліва витягнута до коліна, ноги зігнуті в колінах.

Дно камери встелене циновкою з очерету, яка посыпана малиною вохрою, поверх циновки знаходилась кора, посыпана тією ж вохрою. В районі голови підстилка була спалена і на місці згоріння під голову була покладена шкіряна подушка, густо пофарбована коричневою вохрою.

Поховання оточене кільцевим викидом із материкової глини, який розмикається на північному сході.

В північно-західній частині, на викиді, а також на схід від похова зафіксовані сліди від вогнищ.

Форма ями, положення кістяка, а також конструктивні особливості дозволяють віднести поховання № 2 до пізнього ступеню ямної культури і датувати його кінцем III — початком II тис. до н. е.

Задовільна збереженість вказаних деталей візка, аналіз їх місця розміщення дає змогу частково реконструювати його.

Отже, дослідженій курган із залишками візка значно доповнює відомості про похованальний обряд культури епохи енеоліту — бронзи території Поділля.

Приймак В

РОБОТИ СУМСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Протягом 1987—1991 років на території Сумської області, в межах Середньої Десни та Середньої Ворскли були проведені Сумські

~~експедицією~~ розвідувальні та охоронні роботи на ряді пам'ятників VIII —
XIV ст.

Два поселення волинцевської культури досліджувалися біля сіл Токарі
~~Смішанського~~ району і Солдатське Великописарівського району. Розкопано
~~три~~ житлові споруди. Комплекси першого поселення відносяться до
~~другої~~ половини VIII — початку IX ст., і в них виразно присутні матеріали
~~волинської~~ культури. Дані розвідок цього мікрорегіону свідчать, що відоме
~~Токарівське~~ рало слід співвідносити саме з даною пам'яткою. Дві
~~напівземлянки~~, досліжені біля с. Солдатське, датуються в межах першої
~~половини~~ — середини VIII ст., в їх комплексах відсутня гончарна кераміка.
~~З~~ особливість вирізняє вказаний матеріали серед сусідніх волинцевських
~~яточок~~, таких, як розкопане за кілька кілометрів вгору по течії Ворскли
~~селення~~ біля с. Рябівка.

В процесі охоронних робіт експедицією досліджено ряд роменських
~~яточок~~. Зокрема, на посаді городища біля с. Зарічне виявлено кілька
~~гospодарських~~ ям другої половини X ст. На городищі в с. Литвиновичі
~~Борлевецького~~ району досліжені оборонні споруди пізнього етапу
~~роменської~~ культури. Вони являли собою залишки стін з двох рядів
~~поздовжніальних~~ стовбурів дерев, простір між якими заповнено ґрунтом.
~~З~~ спорудження стіни — не раніше останніх десятиліть X ст. Очевидно,
~~що~~ за часом і розкопаний на курганному могильнику біля
с. Щербинівка Путивльського району курган з незвичайними для
~~роменської~~ культури рисами кремації (на рівні давнього горизонту, серед
~~шарів~~ ритуального вогнища розташована невелика кількість кальцинова-
~~них~~ кісточок). Вказаний курганний могильник може бути частиною
захоплення величного городища з матеріалами роменської культури біля
с. Воргол.

Найбільш масштабні роботи проводилися експедицією на
~~давньоруських~~ пам'ятках XII — середини XIII ст. Продовжувались
~~дослідження~~ давньоруського міста Вир. Розкопано дві напівземлянки,
і також ряд господарських споруд, серед яких переважали ями. На посаді
Зира (сучасний районний центр Білопілля) під час спостереження за госпо-
дарськими земляннями роботами проводилися розвідувальні розкопки.
Зстановлено, що переважна більшість археологічних матеріалів да-
гуються кінцем XI — початком XII ст. і серединою XIII ст. Розпочалися
дослідження давньоруського міста Глухів.

В процесі охоронних робіт вивчалися й окремі комплекси другої
~~половини~~ XIII — XIV ст. Було розкопано напівземлянку цього часу на
багатошаровому селищі біля с. Чаплинці Путивльського району, а також
ряд споруд на селищі-посаді, розташованому на околиці м. Сум (колишнє
село Тополі). Детальне знайомство з останньою пам'яткою, характер
археологічних матеріалів та аналіз пізньосередньовічних письмових
свідчень дозволили визнати справедливим припущення щодо локалізації
давньоруського міста Липовицька (перша і єдина згадка про нього
в Лаврентіївському літописі під 1283 р.) на околиці м. Сум. Виникає воно,
очевидно, не раніше середини XII ст. як одна з головних фортець в складі
Вирської волості, споруджених для оборони від половців.

РОБОТИ ПАСТИРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Пастирське городище розташоване на території х. Свінолупівка, в 3 км на схід від с. Пастирського Смілянського району Черкаської області. Пам'ятка стала відома з кінця минулого століття. При корчуванні лісу там були виявлені давні речі, що відносилися до скіфського часу та періоду раннього середньовіччя. З 1898 по 1901 р. археологічні дослідження там проводив В. В. Хвойка, в 1938 р.—І. В. Фабріціус та С. В. Коршенко, в 1939 р.—В. П. Петров та С. В. Коршенко, а в 1949 та 1955 рр.—М. Ю. Брайчевський. Стационарні розкопки було продовжено там в 1990—1991 рр.

Городище, площею близько 18 га, знаходиться за потужним валом та ровом. Воно ділиться р. Ляна (Сухий Ташлик) на дві нерівні частини. В 1991 р. основні археологічні дослідження зосереджувались на його правобережній частині, де досліджено площу 186,4 кв. м. Було розкопано чотирикутну напівземлянку розмірами $3,7 \times 2,8$ м і глибиною 1,1 м від сучасної поверхні. Стінки її котлована — вертикальні, долівка — плоска. Споруду орієнтовано стінками за сторонами світу. В її темному заповненні знайдено кістки тварин та гончарну кераміку пастирського типу. Мабуть, це була якась господарська споруда, оскільки в ній не виявлено опалювальних пристройів.

Основним об'єктом дослідження стало зерносховище, яке розкопане частково. Досліджені частини споруди видовжена. Її ширина — 2,7—2,8 м, глибина — 1,4—1,8 м. Приміщення розчищене протягом 30 м. Будівлю орієнтовано за довшою віссю з північного сходу на південний захід. Стінки заглиблення — вертикальні, долівка понижується в північно-східному напрямку за рельєфом місцевості.

Вздовж північно-західної стінки будівлі, на відстані 0,8—1,2 м від неї, приблизно протягом 15 м простежено в долівці ямки від кілків, що знаходилися на відстані 0,5—1,5 м одна від одної. Між кілками та стінкою суцільним шаром лежали розбиті посудини. Між черепками було багато згорілих зерен злаків (пшениця, просо, горох тощо). Велика купа зерна знаходилася приблизно в центрі споруди.

Складається враження, що вздовж стінки був стелаж, сліди від вертикальних опор якого простежено в долівці у вигляді ямок від кілків. На його полицях, ймовірно, стояли горщики з зерном, які розбилися під час ложжі.

Будівля, мабуть, має глинобитну наземну частину стін і перекривала-ся односхилим солом'яним дахом. На користь цього свідчить відсутність в долівці ямок від вертикальних підпор конькового прогону, притаманних для двосхилого даху.

Споруда загинула під час ворожого нападу. В ній виявлені скелети чоловіка та жінки, які лежали в неанатомічному порядку. Іх черепи були потрощенні.

В будівлі виявлено розвали 56 глиняних посудин. Серед них — 24 кулястих горщиків середніх та 3 — малих розмірів і 5 глеків. Це сіролощені вироби доброго гатунку з відігнутими назовні вінцями. На

їх висоти трапляються фризи з хвилястих та горизонтальних ліній. Верхня частина прикрашалася проложеним орнаментом сіточок та секторів, оздоблених вертикальними хвилястими лініями. Ліплених від руки горщиків було 24. З них 18 відносяться до середніх та 6 — до малих. Переважно це уламки груболіпленіх виробів землерийського типу з домішками піску та шамоту в тісті. Переважають землерийські горщики з добре вираженими плітниками та відігнутими вінцями, край яких інколи прикрашений насічками. Одним зразком представлений біконічний ліпний горщик невеликих розмірів. Знайдено також більше десятка керамічних прясел округлої, біконічної та зеровидної форм. Останні виготовлено із стінок посудин.

Серед виробів із заліза є пряжки, шила, серп, вістря стріл та списа, кінгоріз та ін. Цікаво, що на долівці компактно лежали пробійники, скоточки для ювелірних робіт по металу та обрізки, пакети та рурочки з гострою міді. За допомогою таких рурочок (заклепок) були з'єднані смуги фрагмента від котла, знайденого в зерносховищі. Можливо, що з дечі були в торбинці, яку згубив майстер по виготовленню клепаніх котлів. (Мал. 25).

Судячи з комплексу археологічних знахідок, досліджені в 1991 р. об'єкт можна віднести до VIII ст. н. е.

Прищепа Б. А.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ДОРОГОБУЖА

Експедиція Рівненського краєзнавчого музею продовжувала розкопки городищі в с. Дорогобуж Гощанського району Рівненської області. Розпочато вивчення західної частини центральної площастики городища. В розкопі площею 128 кв. м відмічено різке пониження материка на захід. В той же час на рівні сучасної поверхні площастика горизонтальна, тому потужність культурного шару на площі розкопу зростає від 0,3 до 3,2 м.

Нижній горизонт культурного шару товщиною 0,4—1,0 м залягає безпосередньо на матерiku. Він датується на підставі численних знахідок залізних глиняного гончарного посуду кінцем Х — першою половиною XII ст. Разом з керамікою зустрічається багато кісток тварин та знарядь праці і предметів побуту з металу, кістки та каменю. Знайдено залізну зірмо-кутну пластину від панциря та фрагмент глиняної писанки, вкритої поливою (на чорному фоні жовто-зелені фігурні дужки). У напластиуваннях кінця XI — першої половини XII ст. зустрічаються уламки глиняного посуду, вкритого поливою, та амфор з рифленою поверхнею, в тому числі з однією стінкою з графіті. Досліджено північно-західний кут на півземлянкового житла XI — початку XII ст. (№ 3) з побудованою на рівні долівки глинобитною піччю, округлою в плані, діаметром 1,2 м.

Нижній горизонт культурного шару в південній частині розкопу було перекрито щільною підсипкою материкового суглинку товщиною до 1 м. Як свідчать нечисленні знахідки кераміки та стратиграфічні спостереження,

підсипку було споруджено в першій половині XII ст. Завдяки їй значно зменшилась крутізна схилу на досліджуваній ділянці поселення. Пізніше на цьому місці існувало кілька давньоруських споруд XII — першої половини XIII ст.

Середній горизонт культурного шару XII — першої половини XIII ст. перекриває підсипку і відклади нижнього горизонту. Пласти середнього горизонту містять найбільшу кількість предметів матеріальної культури. Багатий інвентар виявлено і в синхронних спорудах, що досліджувались на площі розкопу, з них лише одна (житло № 1) розкопана повністю. В культурному шарі товщиною 0,3—0,5 м та в заповненні споруд разом з уламками глинняного гончарого посуду та кістками тварин знайдені різноманітні вироби ремісників: залізni знаряддя праці та побутові речі (уламок коси, шило, ювелірний пінцет, ножі, голка, деталі навісних та внутрішніх замків і ключі до них), предмети озброєння та спорядження вершника (вістря стріл, булава у формі куба із зрізаними вершинами, стремена, пряжки, уламок шпори). В неповністю досліджений заглиблений споруді знайдено меч у піхвах. Він відноситься до мечей каролінгського типу, має довжину 87 см, перехрестя плавно відігнуте вгору, а голівка руків'я — вниз. На стержень руків'я надіта срібна трубка, яка вкрита рослинним орнаментом, виконаним у техніці черні.

Високий рівень культури городян XII — першої половини XIII ст. засвідчують знахідки залізного писала із трикутною лопаткою і перекрученим стержнем та бронзовій застібки до книги. Зібрані численні уламки скляніх браслетів, посуду, намистини. Вперше знайдено вагову гирю. Це свинцевий диск діаметром 6,5 см з отвором у центрі. Його вага — 410 г узгоджується з величиною гривни срібла (204, 756 г). З обох сторін диск має насічки.

Багатий речовий інвентар містило житло № 1. Це була напівземлянка, заглиблена в більш ранні нащарування на 0,8 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розмірами близько 3,4 х 3,3 м. Глиnobитна піч була споруджена в північному куті, її овальна в плані черінь (розмірами близько 1,0 х 0,8 м) знаходилася на 0,3 м вище підлоги житла. Склепіння печі напівсферичне, воно збереглося на висоту 0,3 м. В центрі споруди знайдено кістяк великої рогатої худоби, а поряд лежали скребниця, трубчатий замок до кінських пут і ключ. На підлозі, вздовж південно-східної стінки, було покладено померлого. Він лежав випростаний, на спині, головою на південний захід, руки складені на животі. Серед різноманітних виробів домашнього вжитку (сокира, ножі, голка, деталі внутрішніх та навісних замків, вістря стріл, фрагменти скляніх браслетів та посудини, уламки журна) в двох місцях знайдені жіночі прикраси. Це — срібні дротяні скроневі кільця різних типів та сережки «київського типу» з трьома намистинами, натільні хрестики (бронзовий, мармуровий і два шиферні), три скляні намистини. Біля печі лежали два золоті перстні, що мали об'ємні щітки з овальними вставками. Досліджене житло яскраво ілюструє трагічні події середини XIII ст., коли Дорогобуж був розорений татарами-монголами.

Верхній горизонт культурного шару потужністю 0,3 — 1,0 м містить знахідки з доби XVI—XVIII ст. Переважають керамічні вироби (посуд та коробчасті кахлі, часто вкриті поливою), знайдені також три

дрібні монети XVII ст., бронзова ложка, залізний варган. В нижніх пластиах зустрічається небагато уламків посуду XIV—XV ст.

Пуздровский А. Е., Гумашьян С. В.,
Зайцев Ю. П., Новиков И. И.

РАБОТЫ СИМФЕРОПОЛЬСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

Археологические исследования Симферопольской экспедиции проводились на трех объектах: Неаполе Скифском, могильнике на ул. Мате Залки (в прошлом уориче Битак) и поселениях эпохи поздней бронзы на Петровских высотах.

На Неаполе Скифском раскопкам подверглись следующие объекты: зольник № 3, участок главных городских ворот, усадьба к северу от главной городской площади.

На зольнике № 3, расположенному к югу от оборонительной стены за пределами городища, изучались напластования первых веков н.э. в юго-западной части насыпи (на площади 200 кв. м). В районе главных городских ворот продолжались зачистки оборонительной стены, протейхизмы и перибола на участке к северо-востоку от мавзолея (общая площадь — 400 кв. м). Третий сезон ведутся раскопки по доисследованию усадьбы, расположенной к северу от главной городской площади. Вскрыто более 500 кв.м, выявлено здание типа мегарон рубежа II—I вв. до н. э.—I в. н. э., а также синхронные с ним жилые и хозяйственные постройки. Во II в. этот участок города был заброшен, а во II—III в. здесь находился небольшой зольник. В середине III в. н. э. на этом месте существовала хозяйственная постройка, на полу которой обнаружен закрытый комплекс указанного времени.

Битакский могильник (Рис. 26) расположен в 1 км к северу от городища Неаполь Скифский, на противоположном берегу р. Салгир. Исследование его продолжалось третий сезон. Вскрыто 35 погребений: 2 склепа, 2 могилы с заплечиками, 31 подбойная могила. Один из склепов, с трапециевидной в плане формой камеры и дромосом, расположенным перпендикулярно ее длинной оси, содержал захоронения 4-х человек с инвентарем I в. до н. э. Второй, близкий по конструкции, функционировал в последних десятилетиях I в. до н. э.—I в. н. э. В нем было захоронено 27 человек. Среди инвентаря необходимо отметить редкую находку железных удил, бронзовую шпору и краснолаковый фигурный сосуд в виде головы Силенса.

В подбойных могилах конструктивной особенностью являлись заклады из крупных известняковых плит, нередко в несколько рядов. Могилы содержали как одно захоронение, так и 2–3, при этом погребения совершились в нишах по обе стороны от входной ямы. В обряде характерно использование колод, гробовищ, кошмы, подстилок, подмазывание дна могил глиной, помещение напутственной мясной пищи в краснолаковую посуду вместе с ножем. В целом для погребений характерна вытянутая поза умерших, на спине, однако, есть случаи скрещивания ног и положения одной или обеих рук на таз.

Погребальный инвентарь представлен разнообразными типами краснолаковой, лепной, стеклянной посуды, предметами домашнего обихода, украшениями, бусами и др. Наиболее ранние захоронения в подобных могилах относятся к концу I в. н. э. Наибольший интерес представляет захоронение воина с железным мечом с кольцевым навершием и ударами, а также граффити на краснолаковой посуде с посвящениями греческим богам и именами владельцев (?)

На Петровских высотах велись новостроочные работы на поселении эпохи поздней бронзы Петровская балка. Вскрыта площадь поселения более 300 кв. м. Нижний горизонт содержал находки эпохи неолита (мощность слоя 5—7 см). Имеющиеся материалы позволяют датировать основную массу керамики позднесрубным временем. Позже, в VII—VI вв. до н. э. на этом месте находилось поселение кизил-кобинской культуры. В расположенной по соседству с Петровскими высотами Курцовской балке на площади в 50 кв. м исследовалось скифское поселение конца IV — начала III в. до н. э.

Рассамакин Ю. Я., Черных Л. А.

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БАССЕЙНЕ р. МОЛОЧНОЙ

Задачей Днепровско-Молочанского отряда постоянно действующей Запорожской экспедиции ИА АН Украины были поиски и исследования гибнувших памятников в Токмакском районе Запорожской области, вдоль течения р. Молочной и ее притоков. В результате разведок на участке от с. Жовтневое до Старобогдановки открыты пять поселений эпохи поздней бронзы. Шестое было обследовано в Мелитопольском районе, у с. Троицкое, на месте раскопанных Л. С. Клейном курганов № 1, 3 в 1951 г. (см. АПТ.VIII). Поселения имеют достаточно насыщенные культурные слои, но их сохранность разная. Наиболее разрушенные слои имеют поселения у с. Жовтневое и Чапаевка 2, на которых распашка уничтожила значительную часть культурных напластований. Сильно поврежден и слой поселения Чапаевка 3 из-за многочисленных перекопов. Частично поврежден течением реки и противотанковым рвом слой поселения Заможное I. Практически неподтверждено поселение у с. Троицкого, где отмечен наиболее насыщенный слой. На поселениях найдены фрагменты керамики срубного времени, кремневые отщепы, каменные песты и наковальни (в Жовтневом). В слоях отмечены угли, кости животных, прокаленная земля (Заможное 2).

Кроме памятников эпохи поздней бронзы, представлены материалы энеолитического (Заможное), сарматского (разрушенное грунтовое погребение у с. Жовтневое) и средневекового (многочисленные фрагменты амфор) периодов. Учитывая практически неизученность бассейна р. Молочной и ее притоков и то, что открытые нами памятники — лишь незначительная часть существовавших в этих удобных для жизни местах поселений разных эпох, обращаем внимание на перспективность и необходимость дальнейшего изучения этого региона.

Кроме поселений, экспедицией были исследованы два кургана у с. Чапаевка, на левом берегу р. Молочной. Они продолжали с юга ту цепь курганов, которая исследовалась Запорожской экспедицией ЙА АН Украины в 1982—1985 и 1989 г. Курган I у с. Чапаевка полностью разрушенный, он содержал одно разграбленное погребение катакомбного типа, датируемое сарматским временем. Курган был окружен кольцевым рвом с перемычками, в заполнении которого найдены мелкие кости животных, фрагменты железа, кремневые отщепы. В заполнении могилы встречены кости человека, коня, фрагменты лепного сосуда и мелкий осколок кувшина. (Рис. 27).

Курган 36 группы у с. Виноградного относится к бронзовому веку и сооружен над ямным погребением 16. Всего в кургане исследовано 16 погребений: 5 — ямных, 5 — катакомбных, 1 — КМК, 4 — срубных. Одно погребение имело черты ямной и катакомбной культур. Наибольший интерес курган представляет с точки зрения соотношения ямных и катакомбных погребений, большая часть которых относится к ранним. Последние (№ 5, 8, 9) составляли с ямным (№ 12) единый круговой могильник. Ямное погребение содержало признаки, характерные, по нашим наблюдениям, для очень поздних на данной территории памятников ямной культуры: глубоко в материке оставлены уступы. К тому же, одна длинная стенка погребальной ямы имела четко выраженный характер подбоя за счет оставленного на уровне уступа козырька. В целом прослеженная планиграфия кургана повторяет аналогичные, обнаруженные в курганах № 3 и 24 этой же группы (раскопки 1982 и 1984 гг.). Инвентарь ямных и катакомбных погребений принципиально не отличается, он представлен сосудами с расчесами, украшениями из клыков и пронизями, а также каменными шарами. В целом наблюдается пересечение признаков в обряде и инвентаре ямных и раннекатакомбных погребений, что в сочетании со стратиграфическими наблюдениями подтверждает наше мнение о постепенном переходе на данной территории от ямного к катакомбному обряду, включая определенный период существования, фиксируемый на данном памятнике. Последний показывает закономерность отсутствия обратной стратиграфии между ямными и катакомбными погребениями, подчиненных единой планиграфической системе впуска и размещения в курганах.

Интересно основное погребение 16, которое подтверждает целесообразность выделения группы ямных погребений с устойчивым обрядом (скорченные на спине, руки вытянуты вдоль тела, восточная ориентация, основные или впущеные в центр предлествующей насыпи), которые сопровождаются специфическими рогатковидными подвесками (см. В. Я. Кияшко 1976, 1989). В этом случае мы имеем один из немногочисленных случаев сочетания данного типа амулетов с керамикой. На р. Молочной это четвертый комплекс. Один из них находился в соседнем кургане 24 (раскопки 1984 г.), но он был впущен, перекрывая серию других ямных погребений.

Обратим внимание на комплекс культуры многоваликовой керамики (п. 14), представленный баночным сосудом и набором костяных колоков с нарезками на стержне, о назначении которых существуют различные мнения: детали ткацкого станка, колышки для растягивания шкур, штыри

для развешивания одежды и посуды. Мы склоняемся к первому мнению. Любопытна и находка костяного наконечника стрелы, очевидно, относящегося к этому же комплексу. Втулка обломана и, не исключено, что этот предмет мог быть и деталью ткацкого инструмента (типа челнока).

Росохацкий А. А.

РАСКОПКИ НА ЮГЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Проведены раскопки могильника черняховской культуры у с. Беленькое Белгород-Днестровского района Одесской области. Работы носили охранный характер и являлись продолжением раскопок 1986—1990 гг. В 1991 г. вскрыто 30 погребений, 27 — трупоположений, 3 — кремации. Досследована вся площадь могильника. Погребения с трупоположениями совершены в ямах с заплечиками, подбоях, катакомбах. Ориентированы меридионально. Подавляющее число погребений оказалось не потревоженным. В результате получена большая коллекция сероглиняной, лепной, краснолаковой керамики, фибул, пряжек, гребней, кубков, прядильниц, подвесок и др. изделий, обычно входящих в круг погребений черняховского комплекса.

Погребения с трупоположением не выделяются в планиграфии и расположены вперемешку с трупосожжениями. Последние — урновые.

Материалы раскопок последних лет хранятся в Белгород-Днестровском музее. Там же хранится соответствующая полевая документация. После проведения обработки материалов 1991 года они будут переданы на постоянное хранение в Белгород-Днестровский музей.

На поселении Базарьянка, расположенном у одноименного села Татарбунарского района Одесской области, проведены раскопки по линии прокладки кабеля. Вскрытая площадь составляет около 500 кв. м. Раскопками была охвачена восточная окраина поселения. Поселение двухслойное: сабатиновской и черняховской культур. Слой малонасыщен находками, местами сильно разрушен ранее проводимыми строительными работами. Выявлено 11 ям разных по своему хозяйственному назначению, содержащих разнообразный, но в целом типичный для сабатиновской и черняховской культур материал. Материалы из раскопок поселения Базарьянка и полевая документация будут переданы в Белгород-Днестровский историко-краеведческий музей.

Русева А. С., Диатропов П. Д.

ДВА КУЛЬТОВЫХ КОМПЛЕКСА ЗАПАДНОГО ТЕМЕНОСА В ОЛЬВИИ

Исследование монументальных сооружений, открытых на Западном теменосе в последние годы Ольвийской экспедицией, еще не завершено.

Поэтому целесообразно остановиться только на двух уникальных культовых комплексах V—IV и III—II вв. до н. э., связанных с приношениями сакральных даров и религиозными обрядами.

В юго-восточной части теменоса, рядом с остатками прямоугольного в плане алтаря, обнаружено два больших штока от морских якорей из плотного известняка (рис. 28). Один из них, сравнительно хорошей сохранности и абсолютно целый, лежал ближе к алтарю на вымостке, образованной из мелкого отеса камня при его сооружении; второй, разломанный посередине, — на предполовочном слое на одинаковой глубине (1,10 м) от уровня современной поверхности. Оба обработаны очень тщательно мелким шпунтом, верхняя поверхность первого более заглажена и на его лопастях проложено больше продолговатых бороздок.

В середине каждого вырезана прямоугольная выемка, которая делит шток на две лопасти с закругленными, слегка выгнутыми концами. Длина первого штока по верхнему краю — 1,42 м, ширина от края до середины постепенно увеличивается — 0,10—0,17 м, второго соответственно — 1,90 и 0,11—0,26 м. Судя по сохранности и отсутствию на данных предметах отдельных деталей для крепления, они никогда практически не использовались и с самого начала, по-видимому, предназначались для приношений в святилище. Алтарь функционировал довольно продолжительное время, очевидно, от начала V до конца IV в. Штоки возле него положили несколько позже его первоначального устройства и засыпали после того, как алтарь был почти полностью разобран. Скорее всего подобного типа дары принадлежали святилищу Диоскуров.

Второй комплекс открыт в северной части теменоса. Он состоял из выброса разнообразных сосудов позднеэллинского времени, разбитых во время определенных ритуальных действий или после того, как они заканчивались. Большинство сосудов (миски, тарелки, кувшины, горшки) изготовлены местными гончарами. Несколько привозных украшены незатейливыми орнаментами типа Гнафия. От одного из них сохранился большой фрагмент горла, расписанного ветками плюща, цветами, фигурками дельфинов с лентами. Однако наибольший интерес представляется в этом комплексе мерная ойнохоя ольвийского производства из светлозеленой глины (рис. 28 а). На ее тулове размещено совершенно не стертное клеймо с именами Аристон, Евмен и Посидей, хорошо известными во второй половине III—II в. до н. э. в Ольвии по лапидарным надписям. По всей вероятности, одни и те же граждане занимали разные должности в городе. Рядом с этим керамическим комплексом найдены также горло колхидской амфоры II в. до н. э. и три редко встречающихся фрагментированных тарелки из коричневой глины, насыщенной блестками слюды, с пролощенным орнаментом. В целом: в ходе исследований собрана и значительно пополнена многочисленная коллекция разнообразного культового инвентаря Западного Теменоса Ольвии, в том числе и такими находками, которые встречены впервые не только здесь, но и в Северном Причерноморье.

Сапожников И. В.

РАСКОПКИ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ БОЛЬШАЯ АККАРЖА

В 1991 году Буго-Днестровской экспедицией ИА АН Украины были продолжены исследования стоянки Большая Аккаржа. Работы велись на раскопе «Г», примыкающем с юго-востока к раскопу П. И. Борисковского (1959 и 1961 гг.). Всего раскопом «Г» вскрыто 46 кв. м сплошной площади культурного слоя и определена восточная окраина поселения.

С указанной площади происходят 4976 обработанных кремней, среди которых преобладают отщепы (34,3%). Представлены также пластины (18,9%), фрагменты сколов (15,3%), микропластины (8,9%), чешуйки (5,6%), нуклеусы (4,9%) и другие продукты расщепления. В группе изделий со вторичной обработкой (215 экз., 4,3%) значительно превалируют микроистрия, микропластины и пластины с притупленным краем (104 экз.). Выделены резцы (43 экз.), скребки (10 экз.), изделия со скосенным концом (11 экз.), пилки (2 экз.), сверло, отбойник и другие орудия. Хотя доля основных категорий инвентаря и групп изделий со вторичной обработкой данного комплекса в целом совпадает с общей технико-типологической характеристикой индустрии Большой Аккаржи, обращает на себя внимание существенное преобладание резцов над скребками.

Наиболее интересными объектами, обнаруженными в 1991 г., являются три округлых в плане линзовидных в сечении очага, заполненных мелкими фрагментами обожженных костей. Центральный очаг имел диаметр 50 см, глубину 6—7 см. Возле него расчищено скопление костей, среди которых определены обломки лучевой и плечевой костей взрослого бизона. В 2,1 м к северу от большого очага выявлен второй очаг диаметром 10—12 см, глубиной 3—4 см. Третий очаг диаметром 15—16 см, глубиной 4—5 см обнаружен в 2,1 м к югу — юго-западу от первого. Отметим, что линия, по которой вытянуты очаги, проходит в 1,8—2,0 м к западу от восточной границы распространения культурного слоя. Есть все основания предполагать, что описанная линия очагов связана с новым хозяйственно-бытовым комплексом, аналогичным тому, что был найден ранее в раскопе «В» (Сапожников, Частников, 1991). Данный комплекс имеет большую площадь, оконтурен с восточной стороны, а его западная часть сливается с основной площадью стоянки (рис. 29, 2), что подтверждает мысль о том, что основная территория Большой Аккаржи является результатом неоднократного наслложения друг на друга отдельных сезонных хозяйствственно-бытовых комплексов.

В ходе работ 1991 г. по стратиграфическому разрезу у юго-восточной стенки раскопа «Г» была уточнена геологическая позиция Большой Аккаржи. (Рис. 29, 1). По определению Петруния В. Ф., непотревоженные участки культурного слоя и очаги залегают в раннепричерноморском лессе и относятся ко времени поздневюрмского (валдайского) максимума, то есть к первой половине W_3 . Подчеркнем, что эта дата полностью

спадает с датировкой, полученной ранее С. И. Медяник по материалам галиногического анализа двух стратиграфических разрезов, один из которых перерезал большой очаг в раскопе «Г» (Сапожников, Медяник, 1991).

Таким образом, результаты новых раскопок Большой Аккаржи не только пополнили наши знания о стратиграфии и планиграфии этого замятника, но и позволяют более уверенно датировать период наиболее яркого проявления граветтийских традиций в степях Северного Причерноморья, Приазовья и в Крыму временем максимума последнего оледенения.

Свєшніков І. К.

РОБОТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ РІВНЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НА МІСЦІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ У 1991 РОЦІ

Метою експедиції були пошуки козацьких переправ у заплаві р. Пляшівки. У 1970—1990 роках розкопки велись на переправі в урочищі «За Фосою» поблизу с. Острів Червоноармійського району Рівненської області, де за ці роки досліджено понад 2,6 га суцільної площини. Відомі з письмових джерел дві інші переправи на болотах між селами Острів і Пляшева досі не були виявлені.

Експедицією перевірено частину заплави лівого берега старого річища Пляшівки на схід від урочища «Монастирщина» (піщаний горб, що півостровом заходив далеко у заплаву, розташований на порівняно невеликій віддалі від високого правого берега заплави). Тут закладено розкоп площею 104 кв. м, на якому стверджено таке чергування земляних шарів: 1) задернований шар торфу 0,2 м завтовшки, без культурних решток; 2) шар нанесеного водою піску 0,2 м завтовшки, без знахідок; 3) шар чорного торфу 0,2 м завтовшки, в якому траплялись окремі уламки кераміки XIII—XVII ст., куски обробленого і необробленого дерева, дрібні фрагменти шкіряних виробів (взуття, упряжі). У південній частині розкопу на глибині 0,3—0,6 м, частково у шарі намивного піску, частково у чорному торфі виявлено конструкцію з покладених повзводжено і поперечно колод, перекритих хмизом і обрубаними кусками дерева. Колоди були зміщені по боках вертикально вбитими кілками. Дерев'яна кладка колод мала ширину 3 м і була спрямована з горбу «Монастирщина» на високий правий берег заплави по лінії захід-схід. Поблизу неї знайдено людські кістки (фрагмент черепа, ребра), нижню щелепу коня, дерев'яні фрагменти возів (ручицю, задник васага, так звану подушку передка). Визначити виявлену конструкцію як початок козацької переправи можна лише здогадно: велика заболоченість ґрунту в східному напрямку від розкопу не дозволила простежити продовження цієї їмовірної переправи.

Поблизу східного кінця горба «Монастирщина» було закладено три шурфи по 32 кв. м кожний (один на північ від «Монастирщини», два на південь від неї). Шурфи прокопано до глибини 0,6 м від сучасної поверхні ґрунту (до стерильного шару чорного торфу). В одному з них (шурф II) знайдено фрагмент кінських вудил, у другому (шурф III) — однозубу

острого на рибу, що на підставі аналогії датується XVII ст. Ніяких ознак переправи у прошуканих шурфах не виявлено.

У північній частині козацької переправи в урочищі «За Фосою», поблизу с. Острів, продовжено в північному напрямку досліджуваний тут у попередні роки розкоп XXVIII. Тут розкрито 40 кв. м площині без будь-яких результатів.

Шурф площею 24 кв. м прокопано на лівому березі р. Пляшівки, поблизу другого мосту на шосейній дорозі Демидівка — Острів. Біля цього місця у 1984 р. було знайдено багато козацької зброї (шаблі, мушкети, коси і сокири). Шурф прокопано до глибини 1 м і стверджено, що тут знаходилося давнє дно річки. Ніяких знахідок у шурфі не виявлено.

Два шурфи загальною площею 28 кв. м безрезультатно прокопані на лівому березі старого річища Пляшівки, навпроти дослідженого у попередні роки площині козацької переправи урочища «За Фосою».

Таким чином, у 1991 р. у заплаві річки Пляшівки між селом Острів і хутором Гайок одним розкопом площею 104 кв. м виявлено конструкцію з дерев'яних колод, яку можна здогадно інтерпретувати як початок козацької переправи через заплаву і річку Пляшівку на східний високий берег заплави. Здобуті розкопками знахідки складаються з декількох дерев'яних фрагментів возів, людських і кінських кісток, фрагментів шкіряного взуття й упряжі, частини кінських вудил, залізної остроги на рибу (XVII ст.) та уламків кераміки (XIII—XVII ст.).

Свешніков І. К.

РОБОТА ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУTU СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УКРАЇНИ ЗА 1991 РІК

Розкопки 1991 року були продовженням робіт, розпочатих на північно-східному пригороді давньоруського літописного міста Звенигорода (тепер с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області) у 1982 році. У попередні роки тут було розкрито 2753 кв. м площині. Через відсутність коштів та робочої сили у 1991 р. на пригороді не розкривалось нової площині, а роботи велись на ділянці розкопу IV-го (184 кв. м), де попереднього року було знято верхній шар ґрунту до рівня середнього будівельного горизонту. Ця ділянка поглиблювалася до материка (стерильний шар рудого торфу), що залягає на глибині 1,5 м від сучасної поверхні ґрунту. Роботи проводилися у шарі вологого торфянистого чорнозему. На вказаній площині закінчено дослідження місця споруди № 23 «а» і розкрито залишки ще чотирьох споруд.

На площині споруди № 23 «а» виявлено окремі деталі її дерев'яних конструкцій (стовпці, підкладки, дошки підлоги) та знайдено уламки кераміки, тваринні кістки, дерев'яні вироби (клепку, клини, пошкоджене з обох кінців веретено), фрагменти шкіряних виробів.

Споруда № 49 була виявлена у квадратах 16—18 з-м розкопу IV. Вона належала до верхнього будівельного горизонту і знаходилась на території

дворища споруди № 23 на схід від неї. На площі споруди розкрито сцільний розвал каменю, що займав площу 5,4 x 6,2 м, орієнтовану по лінії південь — північ. Із конструкцій стін споруди на своєму місці збереглися дві підкладки під її південну зрубину. У північно-східному куті хати знаходилася глиняна піч, від якої збереглися її глиняна обмостка та пошкоджений черінь. За північною стінкою споруди розкрито продовження дерев'яного настилу, виявленого в попередні роки між спорудами № 11 і 23. Настил складався із покладених у напрямку захід — схід дошок; він розмежовував садиби обох згаданих споруд і служив проходом між ними.

На площі споруди № 49 знайдено залізне кресало, скляні намистини, два пряслиця з рожевого овруцького шиферу, свинцеве скроневе кільце, уламки посуду та тваринні кістки.

Споруда № 50 належала до середнього будівельного горизонту. Вона знаходилася безпосередньо під спорудою № 49 і, очевидно, була свого часу реконструйована в споруду № 49 з перебудовою печі у північно-східному куті. Крім залишків нижньої (первісної) печі, від споруди залишилась нижня частина зрубини та вертикальний стовп. На підставі цих залишків споруди її розміри не можуть бути доказано визначені. На місці споруди знайдені уламки кераміки, лезо залізного ножа, два пряслиця з овруцького шиферу, глиняний (вирізаний зі стінки посудини) кружечок, мабуть, до якоїсь гри (у шашки чи млинок).

Споруда № 51 знаходилась за південною стінкою споруди № 23 «а», з якою, мабуть, була синхронною. Вона належала до середнього будівельного горизонту, збереглася погано і простежувалася лише завдяки окремим фрагментам її дерев'яних конструкцій. На площі споруди виявлено залишки глиняної печі з пошкодженим черінем. Піч була оточена дерев'яними кілками і обкладена шаром білої глини. Зі знахідок (крім кераміки і тваринних кісток), зроблених на площі споруди, слід назвати фрагмент бурштинового персня.

Споруда № 52 була зруйнована під час побудови споруди № 23. Вона належала до середнього будівельного горизонту і, очевидно, була синхронна споруді № 23 «а». У 1991 р. на площі споруди досліджено глиняну піч, звернуту устям на захід. Поблизу печі знайдено цілу і фрагментовану дерев'яні мисочки. Остання мала в центрі dna просвердлений отвір і, напевне, вживалася для виготовлення сиру. Там же знайдено уламки кераміки та окремі тваринні і пташинні кістки.

Здобутий розкопками 1991 р. речовий матеріал представлений уламками давньоруської кераміки, виробами із заліза (фрагмент ножа, ключ до засувного замка, кресало), кременю (пряслиця з овруцького шиферу), скла (намистинки, уламки посудинок в тому числі фрагмент візантійської синьої посудинки, орнаментованої 'золотими кружечками'), бурштину (намистинка, фрагмент персня), шкіри (фрагменти взуття, майже цілій черевик), дерева (две мисочки, пошкоджене веретено, ніжки від знайденого у попередньому році біля споруди 23 стола, лавка, сволок та інші архітектурні деталі), кісточками сливки, черешні, персика, насінням проса і огірків, кістками свійських і диких тварин, птахів і риб.

РАБОТА НИКОНИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

С 1 июля по 13 августа 1991 года Никонийская экспедиция Одесского археологического музея АН УССР продолжила раскопки Никония (античное городище у с. Роксоланы Овидиопольского района Одесской области) и его некрополя.

В двух траншеях открыто и исследовано 14 погребальных сооружений, их которых самой примечательной особенностью являются 7 склепов, предназначенных для повторных захоронений. Все погребения датируются первыми веками нашей эры и позволяют считать, что найден некрополь Никония первых веков н. э. Как известно, многолетние поиски некрополя первых веков н. э. до этого года оставались безрезультатными.

Старые никонийские склепы характеризуются несколькими общими конструктивными чертами. Они состояли из наклонного входа — дромоса, различной длины и погребальной камеры, в одном случае — двух камер. Почти все камеры имели форму неправильного четырехугольника. Стены были различной длины, потолок камеры плоский или слегка округлый. Высота камеры несколько больше у дальней, противоположной от входа стены. Размеры как дромосов, так и камер были, естественно, весьма различными. Следов штукатурки на стенах и потолке не обнаружено. Вход в камеру закрывался каменной плитой. Дромос, имевший ступеньки, также закладывался камнями. Курганные насыпи над склепами, по-видимому, не сооружались, по крайней мере, следов их на поверхности не обнаружено.

Из семи исследованных склепов шесть оказались ограбленными.

Вход в камеру — в западной или южной стене. Неразграбленным оказался склеп № 21, открытый в северной части восточной траншеи. Дромос вел ко входу в южной стене камеры, контуры дромоса обнаружены на глубине 0,75—0,8 м от современной дневной поверхности. Глубина его в южной части 0,35 м, в северной — 0,65 м. Склеп имеет подквадратную форму. Потолок полукруглый, высота — 0,7 м, отметка dna — 2,05 м. Длина по линии С-Ю — 1,3 м. Восточная стена склепа закруглена, в ней находится вход в соседнюю камеру, ширина входа — 0,65 м. Нижняя часть входа расположена на 0,25 м выше пола первой камеры.

На дне первой камеры, непосредственно у ступеньки при входе из дромоса в камеру, находился детский скелет. Слева от черепа стояли краснолаковая тарелка и небольшой коричневоглиняный кувшинчик III в. н. э. При зачистке скелета найдены следующие предметы: три бронзовых браслета, фибула бронзовая, три бронзовых колокольчика, два в районе ног, один — у плеча, среди костей черепа — бронзовая монета «колесико» IV в. до н. э., большое количество разнообразных бус, по всей вероятности, ими была расшита одежда.

Вдоль северной стены был зачищен еще один скелет ребенка, но более раннего возраста. Сохранность костей плохая. Возле второго скелета также был найден разнообразный инвентарь: четыре бронзовых колокольчика пирамидальной и шлемовидной формы, бронзовый браслет с несомкнутыми концами.

Этота камера погребения 21 в плане подпрямоугольной формы, в плане — полуovalная. Ориентирована по линии северо-запад—юго-восток (300 градусов). Под углом к первой камере в 30 градусов. Размеры камеры: длина — 1,95 м, ширина — 1 м, высота — 0,4—0,55 м. На дне камеры находились два скелета. Умершие были положены головами в противоположные стороны по длинной оси камеры. Скелет № 1 (западный) ориентирован на северо-запад, лежал в вытянутом положении, на спине. Инвентарь состоял из бронзового браслета, двух бронзовых перстней со стеклянными вставками, большой бронзовой бубли-бронши, тонкостенного глиняного канфара с зеленовато-коричневым покрытием и большого количества бус различной формы. Скелет № 2 (восточный) ориентирован на восток, череп слегка повернут влево. Инвентарь состоял из двух перстней со стеклянными вставками, аналогичные перстням, найденным при скелете № 3, большого количества бусин.

Остальные склепы оказались ограбленными. Своими размерами отличаются два склепа — № 9 в восточной траншее и № 19 в южной траншее. Длина дромоса склепа № 9 — 3,1 м, размеры камеры $2,6 \times 2,8$ м, высота — 1,15—1,2 м. Свод полусферический, переходит в прямые вертикальные стенки. На различных уровнях в заполнении встречались человеческие кости, минимум трех индивидуумов — два взрослых и один детский череп. Длина дромоса склепа № 19 — 4 м, размеры камеры — $2,6 \times 2,2$ м, высота в центральной части — 1,85 м. Камера, по-видимому, была разделена каменной перегородкой на две половины.

Погребение № 7 (размеры $1,65 \times 0,8$ м), предположительно, кенотаф.

В погребении № 8 контуры ямы не прослежены, в пахотном слое найден череп. В погребении № 10 яма в плане не прослежена, на глубине 0,25—0,3 м от современной дневной поверхности зафиксировано камни, керамика и кости лошади. Погребение № 12 — безинвентарное, по-видимому, относится к эпохе бронзы. Погребение № 15 также, очевидно, кенотаф. Погребение № 20 — яма четко прямоугольная в плане $1,85 \times 0,7$ м, в заполнении находились кости лошади. Погребение № 17 — в плане яма прямоугольная, в заполнении зачищены кости лошади, найдено несколько фрагментов керамики первых веков н. э. Размеры ямы — $1,55 \times 0,55$ м. Погребение № 22 открыто к юго-востоку от зернохранилища, открытого в 1988 г. при работе экскаватора на строительстве жилого дома с. Роксоланы. Примерно четверть погребального сооружения вместе с костяком уничтожена. Погребение № 22 представляет собой овальную в плане яму с двумя параллельными подбоями и общей ориентировкой на северо-восток. В этом погребении были захоронены не менее трех умерших, инвентарь представлен фрагментами двух светлоглиняных узкогорлых амфор II—III в. н. э.

На северо-западном участке городища были продолжены работы по исследованию культурных слоев, прилегающих к северной части фортификационных укреплений Никония. Исследовано пять хозяйственных ям V—IV в. до н. э., закончили зачистку наземного помещения конца IV — первой половины III в. до н. э., от которого сохранились незначительные участки глиниобитного пола и большое количество раздавленных амфор. Среди находок можно выделить материалы VI—V в. до н. э. ионийского и аттического производства. На некоторых фрагментах встречаются граффити с именами владельцев.

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПОТРУБЕЖЬЕ

На реке Трубеж за последние двадцать лет обнаружены 17 местонахождений с материалами среднеднепровской культуры (сборы Ю. В. Костенко). Собрана уникальная керамическая серия, впервые представляющая облик культуры.

Находки обнаружены на 40-километровом отрезке реки в пределах Барышевского района Киевской области, от с. Рusanов до с. Пристромы, в частности у пгт. Барышевка, сел Борщив, Коржи, Волошиновка, Хлопков, Селище, Пасична, Гостролучье, Бакумовка. Некоторые из них (в ур. Рябцы, ур. Чистое, у сел Коржи и Пасична) в настоящее время уничтожены карьерами. Как правило, это многослойные памятники, на которых встречены материалы от мезолита до Киевской Руси, но к эпохе бронзы относится однородный материал.

Все поселения расположены на песчаных возвышенностях среди торфяников. Одно из них находится в ур. Кленовое возле с. Борщив. На площади 50×30 м распахивающегося ежегодно поля собраны 189 фрагментов керамики, принадлежащие не менее 42 сосудам. 29 из них принадлежат широкогорлым (диаметр венчика 17—23 см), биконическим и банковидным сосудам, на большинстве из них шейка не выделена. Край венчика утонченный, у некоторых сосудов оттянут вовнутрь или наружу, образуя своеобразный «клюв». Доньшки диаметром 6—10 см, некоторые из них имеют закраину. Орнаментированы сосуды тонким шнуром (параллельные горизонтальные ряды, «елочки», полуovalы, зигзаги) и оттисками линейного штампа, образующими сходные композиции.

9 сосудов имеют прямую или слабо отогнутую наружу шейку, закругленный венчик. Орнамент преимущественно шнуровой. Оттиски образуют треугольники, соприкасающиеся сторонами, и горизонтальные параллельные линии.

На поселении найден обломок небольшого (10×6 см, диам. сверлины 2,5 см) топора, а также скребок на отщепе.

Сходство найденных материалов из всех обследованных на Трубеже пунктов позволяет рассматривать керамический комплекс как единый. До сих пор керамика подобного облика была представлена незначительными сборами у сел Трахтемиров, Кийлов, Таценки, Вишенки. Эта керамика, по мнению И. И. Артеменко, отражает средний этап развития культуры. Особенностью серии является «чистота» шнурового комплекса, в то время, как поселения типа Исковщина, считающиеся эталонными для среднеднепровской культуры, на самом деле представляют собой смешанные памятники, где имеется высокий процент катакомбной керамики.

Керамика поселений Потрубежья носит следы влияния культуры шаровидных амфор, что позволяет по-новому взглянуть на развитие шнурового мира в Поднепровье.

Хронологическая позиция данной группы поселений Потрубежья среди известных памятников среднеднепровской культуры еще окончательно

выяснена. Для решения этого вопроса, а также для выяснения культурной ситуации на Левобережном Поднепровье необходимы планомерные зоновые исследования.

Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.

РОЗКОПКИ ҚУРГАНІВ ПОБЛИЗУ ЧЕРКАС

У 1991 році Придніпровський загін Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) НВК «Археолог» ІА АН України продовжував у зоні спорудження Черкаської зрошувальної системи розпочаті в 1989—1990 роках охоронні розкопки широкого курганного угрубування, що налічувало не менше 80 насипів. Цього разу розкопки проводилися біля південної околиці м. Черкас та поблизу с. Червоної Слободи Черкаського району Черкаської області. У геоморфологічному відношенні досліджувана територія є слаборозчленованою ділянкою східного відрогу Придніпровської височини. Кургани знаходяться на 1-й (№ 1,2 Червона Слобода) та 2-й (№ 1—7, Черкаси) терасі сплющеного вододільного гребеня Дніпро-Тясминського межиріччя.

Досліджено 9 курганів висотою 0,1—0,7 м, з яких 4 були частково чи повністю зруйновані при сільгоспроботах та пошкоджені землеріями, у т. ч. обідва кургани біля с. Червоної Слободи. Решта 5 насипів містила 16 поховань епохи бронзи різної культурної належності. З них 5 поховань за ознаками похованального обряду відносяться до ямної культури і є типовими для Середньої Наддніпрянщини. Для них характерні одиночні, переважно безінвентарні поховання (лише в п. 2, к. 2 фрагмент кераміки). Орієнтація майже завжди західна (у п. 1, к. 4 — пн.); поза небіжчика — горілиць на спині з підігнутими ногами. Обов'язкове використання вохри. У дні простежені ями від кілочків. Серед решти поховань — 1 катакомбне (?), 6 — культури багатоваликової кераміки (КБК) та 4 — невизначені.

Найбільший інтерес з усіх пам'яток, досліджених у 1991 році, викликає дуже розораний подвійний курган № 6—7 висотою 0,6 і 0,4 м, два насипи якого з'єднані між собою насипом-перемичкою. Перемічка була орієнтована довгою віссю по лінії Пн-Пн.-Зах.—Пд.-Пд.-Сх. і збереглася на висоту до 0,2 м, при довжині не менше 10 м (відстань між вершинами курганів — 46,3 м). Обидва кургани містили лише поховання КБК (№ 6 — 2 пох., № 7 — 3 пох.), з яких тільки два супроводжувалися інвентарем (п. 2, к. 7 — кістяна пряжка; п. 2 к. 6 — бронзові накладки і деревний тлін, очевидно, рештки дерев'яної посудини). Культурна належність решти могил встановлюється за рядом характерних ознак, спільних для всіх поховань комплексу: поза, орієнтація, форма ями, наявність кісток тварин, відсутність вохри та ями від кілочків та ін. Особливістю більшості поховань є нетрадиційно велика глибина могильних ям (1,32—1,98 від п/г). До складу комплекса, крім могил, входили також кострища, 2 культові (?) ями, залишки 2 вертикальних стовпів, що, може, вказувати на ритуальний характер пам'ятки. На нашу думку, найближчою аналогією даному комплексові може бути розкопаний в 20—25 км на Пд.-Сх. подвійний курган поблизу с. Худоліївки Чигиринського району (Клочко, 1989).

Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЧЕРКАСАХ

Влітку 1991 року Придніпровським загоном Черкаської Лісостепової експедиції розпочато розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр, виявленого випадково під час земляних робіт. Могильник знаходиться у старовинній частині міста в кількох сотнях метрів від краю плато високого корінного правого берега Дніпра.

Будівельниками було зруйновано повністю або частково не менше 3-х поховань, з дослідження одного з них (№ 1) і почалися розкопки. Всього було розкрито близько 260 кв. м, досліджено 13 поховань (4 трупоспалення і 9 трупопокладень). Серед трупоспалень — 1 безурнове, 1 розсіяне і 2 урнових поховання (глек і перевернута миска). Із трупопокладень лише одне поховання — № 1 — мало західну орієнтацію, з нього (?), нібто, і походив ліпний горщик. Решта трупопокладень — північної (7) та невизначеної (2) орієнтації — супроводжувалися різноманітним поховальним інвентарем. Як правило, глибина залягань трупопокладень майже вдвічі більша, ніж у трупоспалень. Майже всі трупопокладення здійснені в лежачому положенні на спині з випростаними руками й ногами, у 5-ти випадках зафіксовані сліди часткового (верхня частина скелета) чи повного перекопування поховання. Від решти трупопокладень, за більшістю ознак, виділяється поховання № 4 (незначна глибина — 0,63 м, поза — скорчена на животі, відсутність перекопів і майже повна відсутність речей).

Серед речових знахідок — цілій і фрагментований чорно-сіро-та червоноглинняний гончарний посуд (дворучний глек, горщики, біконічні миски), кістяні гребні, пастова, сердолікова та скляні намистини, залізна пряжка, бронзова фібула, кістяний стрижень (писало?, проколка?), вироби із заліза. Крім цього, майже на всій площі могильника, на різній глибині, у товщі культурного шару траплялися окремі дрібні фрагменти кераміки, як черняхівського часу, так і XVIII—XIX ст.

Дослідження частина могильника може бути датована IV ст. н. е.

Симоненко И. М.

РАЗВЕДКИ В БРОВАРСКОМ И БОРИСПОЛЬСКОМ РАЙОНАХ КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

Республиканской лабораторией охранных исследований памятников археологии, истории и культуры проводилось обследование Броварского и Бориспольского районов с целью выявления новых памятников и проверки состояния памятников, выявленных ранее. В указанных районах было обследовано 72 кургана и 5 городищ. В ходе разведок обнаружено 23 новых кургана. Большинство курганов объединяются в курганные группы (14), которые можно свести в единую систему

курганных полей, расположенных на незначительной возвышенности между речью Днепр и Трубеж. Большинство выявленных курганов имеет высоту до 1,0—1,5 м. Интенсивная сельскохозяйственная деятельность приводит к быстрому массовому уничтожению невысоких насыпей, что делает необходимым исследование в первую очередь небольших курганов. Определенный интерес вызывает городище, находящееся у с. Леточки Броварского района на территории Залесского заповедника лесохозяйчего хозяйства. Площадь городища — 600 x 650 м, высота валов — от 2 до 4 м, в юго-восточной части проходит невысокий внутренний вал (до 1 м). Культурная принадлежность этого городища пока не установлена. Вся его территория задернована и покрыта лесом, что затрудняет исследование памятника. Городище находится на границе двух культур — милоградской и лесостепной скіфської. Предварительно оно может быть отнесено к одной из этих культур. В дальнейшем обследование Броварского и Бориспольского районов необходимо продолжать.

Скиба Л. Є.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Експедиція Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури в 1991 році продовжувала дослідження Пирогівського могильника, розташованого на південній околиці м. Києва. Пирогівський могильник є одним з найбільших могильників Середньої Наддніпрянщини. Дослідження цієї пам'ятки зарубинецької культури було розпочате А. І. Кубишевим в 1966 році і тривало до 1972 року. За цей період відкрито 166 поховань.

Нові розкопки могильника проводяться з 1988 року. За 4 роки дослідження могильника розкрито площею близько 3500 кв. м (в 1991 р. — понад 1300 кв. м), де виявлено 93 поховання зарубинецької культури та скіфського часу. Цього року вдалося визначити західний край могильника та дослідити 56 поховань, здійснених за обрядом трупоспалення (54) та трупопокладення (2). Досліджена ділянка могильника характеризується значною густотою розташування поховань. Поховання з трупоспаленнями поділяються на ямні (45), урнові (2), та ямно-урнові (7). Вони залягали на глибині 0,20—1 м, орієнтовані по лінії схід — захід (в деяких випадках з невеликим відхиленням на південь, північ). Переважна більшість поховань мала супровідний інвентар, що складався з лощеного посуду, інколи — із фібул. Фібули виявлені в 14 ямних та ямно-урнових похованнях (в трьох випадках було по дві фібули). Лише два поховання не мали поховального інвентаря. В 28 похованнях містилися кістки тварин — рештки жертвової тіжі. В декількох похованнях прослідковувалася «анатомічна» викладка перепалених кісток. Значний інтерес становить поховання № 256. Воно — ямне, з «анатомічною» викладкою кальцинованих кісток, в якому супровідний інвентар складався з двох невеличких ліпних горщиків та бронзової цвяхоподібної шпильки. За характером поховального інвентаря, це поховання вирізняється серед звичайних зарубинецьких. В ньому присутні як зарубинецькі, так і скіфські ознаки.

Урнові поховання знаходилися в південній частині могильника (як і в попередні роки). Урнами були великі ліпні горщики-корчаги. В одному випадку в похованні, крім урни, знаходився супровідний інвентар — горщик та кружка. В урні серед кальцинованих кісток були дві бронзові дротяні фібули середньолатенської схеми. Урнові поховання подібні до досліджених у минулому році.

Поховальний інвентар — кераміка (горщики, миски та кухлі), бронзові та залізні фібули середньолатенської та пізньолатенської схеми — в цілому типовий для цієї пам'ятки. Хоча з'явилися нові форми кераміки, нові орнаментальні мотиви, які раніше були невідомі на цьому могильнику.

За інвентарем поховання датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Поховання з труповокладенням — випростані на спині, головою на північ та схід — безінвентарні. Можливо, вони відносяться до скіфського часу. Поховання цього періоду зрідка зустрічалися і раніше на могильнику.

Вивчення Пирогівського могильника дало несподівані результати: лабораторний аналіз перепалених кісток показав, що поховання могильника поділяються на: 1) поховання людини виключно одинарні (в рідкісних випадках подвійні — дорослого та дитини); 2) поховання людини разом з твариною; 3) поховання лише тварини.

Повне дослідження пам'ятки та всеобще вивчення матеріалів має важливе значення, оскільки Пирогівський могильник є еталонним для зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини.

Сміленко А. Т., Шекера І. М.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ У м. КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ

У 1991 році були проведені (продовжені і завершені) охоронні розкопки у м. Корсунь-Шевченківський, розпочаті у 1989 році у зв'язку із спорудженням пам'ятника Корсунь-Шевченківській битві 1944 р. Роботи проводилися Корсунською експедицією Лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України. Розкопки велись в одному з районів центральної частини міста — на майдані поблизу Будинку культури та двох братських могил, на краю мису плато високого лівого берега р. Рось.

В розкопі V площею 230 кв. м виявлено два культурні шари давньоруського та пізньосередньовічного періодів. Речові знахідки обох періодів кількісно були приблизно одинакові. До давньоруського часу відносилися три господарські ями, одна з яких мала типову грушовидну форму ями-сховища. Ці ями вказують на існування поблизу них домогосподарств давньоруського часу. Посуд цього періоду представлений характерними для XII—початку XIII ст. конусоподібними горщиками з високими опуклими плічками, відгинутими назовні вінцями з повторним загином до середини. Прикрашенні горщики борозenkами, хвилястими лініями, нігтювими відбитками. Поодинокими були знахідки уламків посуду XI ст. і ще більш ранніх періодів — черняхівської культури та ранньослов'янського часу.

В пізньосередньовічний період на розкопаній ділянці знаходилось кладовище. Виявлено вісім поховань з західною орієнтацією, у випростаному положенні на спині, із залишками зотліх трун. Біля кістяків збереглись зализні пластини, пробиті цвяхами, та окрім цвяхів від трун та їх окуття. Двоє з поховань — дитячі, до одного з них були покладені річні чепапашки. Відкриті поховання складають частину великого пізньосередньовічного християнського кладовища, розташованого поруч, дослідженого у 1989 р., датованого знайденими при кістяках монетами другої половини XVI — початку XVII ст. До цього періоду, очевидно, належать і виявлені у розкопі V поховання.

Згодом, коли кладовище на даній ділянці вже перестало функціонувати, через певний період часу над обривом р. Рось були споруджені будівлі. Виявлено три дуже зруйновані будівлі, що загинули від пожежі. Судячи з їх решток, це були наземні будинки з дерев'яними, обмазаними глиною стінами і підвальними приміщеннями. Долівки останніх були глибші за дно ногильних ям, а будівля № 1 частково зруйнувала поховання № 1 і № 3. В наземній частині будівлі № 2 збереглися залишки зруйнованої печі — склупчення пічних кахлів з рельєфним орнаментом, покритих зеленою поливою. Тут же знайдено шматки ошлакованого череня печі та чимало фрагментованого посуду.

Уламки пізньосередньовічного посуду, що походять з розкопу V і пов'язані з відкритими будівлями, свідчать про різноманітність його форм та орнаменту. Це були горщики, миски, тарілки, глеки, чарки, підвісники. Нерідко вони були покриті різоколірною поливою, або розписані червоно-коричневою фарбою. На посудинах, як і на кахлях, переважали геометричні (рослинні) орнаментальні мотиви. Зустрічався також сироглиняний посуд з ліскованими смугами. Знайдена частина козацької люльки. Типологічно згаданий посуд і кахлі, а значить і відкриті залишки будівель, можуть бути віднесені до останньої четверті XVII — початку XVIII ст. Крім найбільш масового керамічного матеріалу, інші знахідки у розкопі були нечисленні: зализні підкови, ножі, частини пряжок, пластини, цвяхи і кільця від трун, кістяні підвіска і наконечник стріли, уламки скляних посудин та ін.

Розкопки 1991 р. свідчать про існування на даній ділянці міста давньоруського поселення в XII — на початку XIII ст., а в пізньосередньовічний період — кладовища другої половини XVI — початку XVII ст., ще пізніше — поселення останньої четверті XVII — початку XVIII ст. Судячи з плану міста кінця XVIII ст., в цей час дана ділянка була вже незаселеною. На початку XIX ст. у зв'язку з побудовою розташованої поблизу Спасо-Преображенської церкви в цьому місці функціонували дві виробничі печі (цегельні), залишки яких відкриті у розкопі V.

Смольянинова С. П.

О РАБОТЕ КОДЫМСКОГО ОТРЯДА СЕВЕРО-ЗАПАДНО-ПРИЧЕРНОМОРСКОЙ ОХРАННОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 1991 ГОДУ

Кодымский отряд продолжил начатые в 1985 г. исследования позднепалеолитической стоянки Лески, расположенной на южной окраине с. Ивашково Кодымского района Одесской области в верховьях одноименного оврага. В этом сезоне было заложено два раскопа. Раскоп площадью 20 кв. м располагался в 24 м к югу от юго-восточного угла раскопа 1989 г. Целью его закладки была проверка наличия сохранившегося культурного слоя на стоянке, на относительно ровной площадке мыса, а не на склонах мыса. Второй раскоп площадью 12 кв. м располагался в 1 м к западу от зачистки 1990 г. и примыкал с юга к раскопу № 2 1987 г.

Работами этого года установлено, что на ровной площадке мыса культурный слой стоянки не сохранился, он размыт в древности и прослежен лишь в промоинах по склонам мыса работами предыдущих лет. В обоих раскопах найдены лишь единичные кремни, единичные фаунистические остатки обнаружены лишь в меньшем раскопе.

Кроме того, методом биолокации с помощью Г-образных металлических индикаторов были выявлены не выраженные в настоящее время на местности, но существовавшие в древности (погребенные) водотоки, по которым происходил сброс избыточных мочарных вод с подораздела или приводораздельных пространств в тальвег оврага Лески. Были предприняты азимутальная съемка простирания двух таких линейных аномалий и вскрытие контрольной шурфовкой с ручным бурением одной из них. Прослежена приуроченность позднепалеолитических стоянок Лески и Ивашково VI к этим древним водотокам.

Проводилось обследование оврагов Лески и Дудников садок, в которых обнаружены костные палеонтологические остатки неогенового возраста как в первичном, так и в переотложенном состоянии, в том числе и в конусах выноса оврагов.

Терський С. В.

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ КНЯЖОГО ЛУЧЕСЬКА

Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею разом з Луцьким історико-культурним заповідником в 1988—1991 роках проводила дослідження в околицях літописного Лучеська. Його метою було виявлення та фіксація городищ, поселень, культових місць, з'ясування їх соціальної ролі в структурі Волинської землі, уточнення місця пролягання давніх шляхів сполучені та їх вплив на розвиток поселень. У ході робіт виявлено понад 50 пам'яток IX—XV ст. в Луцькому, Ківерцівському та Горохівському районах Волинської області.

Суцільно обстежувалися береги р. Стир від с. Новостав до Жидичина, що дозволило зробити висновок про повне освоєння цієї території вже з XI

ст. Особливо цільне заселення території спостерігалось в прилеглій з півдня до Старого міста ділянці заплави р. Стир, де було відкрито княжий посадський район Лучеська IX–XVI ст. Активне освоєння заплавних територій східніше Любарта (замок) пояснюється проляганням вздовж лівого берега ріки шляху на Дубно. Встановлено, що княжий Лучеськ, подібно до інших значущих центрів Волині, мав єдину оборонну лінію для своїх південних предмість. Вона складалася з довгого земляного валу, який пролягав майже паралельно р. Стир на віддалі 2–3 км від берега і в с. Боратин сполучався з яром, що підходив до ріки. Вал зберігся дотепер. Він інтенсивно розорюється. Періодом його функціонування було, очевидно, XII–XIV ст. – час найбільшого розквіту міста. В наступні століття вал, як оборонна споруда, напевне, не функціонував. Згадки про цього, як про топографічний орієнтир, походять з XVI ст.: в документі 1574 р. пишеться про «Велетову могилу» «за валом» по дорозі з Боратина в Луцьк (Антонович В. Б., 1901), а в документі 1591 р. подається назва ур. «Завалля» поблизу с. Боратин (АЮЗР. – Ч. I. – Т. VI. – К., 1883. – С. 80).

Роботами в Луцькому та Ківерцівському районах встановлено їмовірні зірізки пролягання основного шляху на Київ. Підставою для цього висновку є часті знахідки предметів озброєння та привізної кераміки на зідкритих поселеннях X–XIII ст., розташованих вздовж річкових долин у верхів'ях р. Конопельки, в селах Романів і Хорлупи. Кіївський шлях в значній мірі, очевидно, співпадав із існуючою грунтовою дорогою Луцьк–Олика, вказаною на картах XIX ст., а в ряді випадків пролягав дещо південніше. Основний шлях з Володимира на Київ повинен був обминати центральні частини таких великих міст як Лучеськ, Чемери (Пересопниця, тому р. Стир він, їмовірно, перетинав вище Старого міста, неподалік від владиня в неї р. Чорногузки).

З числа виявлених поселень в околицях літописного Лучеська десять мали земляні укріплення (Бранн, Галичани, Грицеволя, Городище (Сильненське), Звіняче I–II, Кошів, Конопелька (колишні Солтиси), Мостишин, Новосілки (ур. «Звенигород»), Холонів). За сукупністю ознак, частину з них можна інтерпретувати, як городища – общинні центри (IX–XI ст.): Бранн (мал. 30, 2), Кошів (мал. 30, 3), як князівські двори (XII–XIV ст.) – Мостишин. Городище X–XI ст. на лівому березі р. Стрипи в с. Городище Ківерцівського району належить до відомого типу ранніх чотирикутних фортець Волині (мал. 30, 1).

Проведене обстеження околиць княжого Лучеська дало можливість значно доповнити існуючі уявлення про історичну топографію міста та про рівень фортифікаційної майстерності його жителів. В процесі робіт виявлено ряд питань історичної географії Волинської землі.

Терський В. С.

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА В ПЕРЕСОПНИЦІ В 1991 РОЦІ

Археологічні дослідження були проведені на ще не забудованій центральній частині городища (оточений оборонним валом), частково

в східній околиці городища — ур. «Баштовик», де знаходився т. зв. Пречистенський монастир (Пречистої Бóжої Матері), в якому було закінчено написання всесвітньовідомого «Пересопницького Євангелія», а також вперше, за дозволом місцевої церковної ради, проведено шурфовку в середині церковної огорожі (біля нині діючої церкви) в пошуках першісті давньоруської церкви, де розпочиналось написання згаданого Євангелія.

В центральній частині городища закладено розкоп I Р-1, спочатку траншеєю 26×2 м, орієнтованою з півдня на північ та з заходу на схід. Розкоп розширили в центральній частині, де досліджено житловово-виробничий комплекс з двома глинобитними печами, пов'язаними з залізоробним виробництвом. Біля них виявлено значну кількість залізоробних шлаків.

На ур. «Баштовик» в пошуках місцезнаходження Пречистенського монастиря, де було продовжено писання т. зв. «Пересопницького Євангелія» (в 1556—1561 рр.), закладений розкоп розміром 4×6 м. Тут виявлено фрагменти посуду XIV—XVI ст., але не знайдено жодних слідів будови. Вказаний в літературі кам'яний хрест, який мав стояти на місці монастиря, на думку місцевих жителів, був пізніше переставлений. Необхідно продовжити пошуки в інших місцях цього урочища, можливо, за допомогою локатора, яким користуються ленінградські археологи в пошуках кам'яних споруд.

Під час дослідження на церковному подвір'ї діючої церкви закладено 5 шурфів розміром 2×2 м. В шурфі № 1, з південної сторони церкви, виявлено фрагмент, очевидно, кам'яної іконки. В двох шурфах північно-західній стороні — рештки зруйнованих безінвентарних поховань. 2 шурфи з північно-східної сторони церкви дали очікуваний результат. Тут, на горбку, біля вівтарної частини церкви, на глибині близько 1 м виявлені окремі частини архітектури «пальчатки», а згодом — цегляну кладку, очевидно, фундаменту попередньої церкви. До того ж, тут було виявлено частину глиняної плитки зі збереженою на ній жовтого кольору поливою. На думку львівських архітекторів, зокрема дослідника давньоруських церков у стародавньому Галичі, це — явні докази будови XIII—XIV століття (Юрій Лукомський). Окрім фрагментів розбитої цегли «пальчатки» (світлого кольору) давньоруського часу, червона «пальчатка» — пізніша. Очевидно, мають місце два фундаменти. Мабуть, тут була церква, в якій розпочато писання всесвітньовідомого «Пересопницького Євангелія».

Ткачук Т. М.

КЕРАМИКА ИЗ ПЛОЩАДКИ № 6 В БЕРНАШЕВКЕ

Несмотря на разрушенность площадки № 6 (рис. 31) керамика, находящаяся на ней, сохранилась неплохо. Всего здесь было обнаружено 267 целых, реконструируемых и фрагментированных сосудов. Из них — 246 столовых и 21 кухонный. Ростись сохранилась на 152. Два сосуда орнаментированы белой и черной красками, а 16 — красной и черной. Столовые сосуды состоят из мисок, кубков, биконических сосудов.

грушевидных сосудов с крышками, кратеров и биноклевидных сосудов.

Из 96 мисок, найденных на площадке № 6, 85 — усеченно-конические, 8 — усеченно-сферические, 3 — цилиндро-конические. Роспись сохранилась на 34 усеченно-конических мисках. На 18 она не ясна из-за фрагментарности. Десять мисок расписаны разорванными фестонами (рис. 1), 5 усеченно-конических мисок расписаны крестами (рис. 2), так же расписаны две сфера-конические миски, 5 мисок — заходящими друг за друга полосами (рис. 3), 7 мисок — «восьмерками» (рис.); 4 миски — фестонами. Цилиндро-конические миски расписаны фестонами (рис. 5) или тангентами.

На площадке найдено 27 кубков. Роспись сохранилась на 14. Схема росписи — «метопная» (11 экз.). В «метопах» изображались холмы (рис. 6). Кроме этого, найдены два кубка с ручками (рис. 7).

Биконические сосуды представлены 52 экземплярами. Роспись сохранилась на 42 сосудах. Девять из них бихромны (2 — белая и черная краски, а 7 — черная и красная).. Основная схема росписи — «тангент-крайбанд» (рис. 9). Ею расписаны 25 сосудов. Два сосуда расписаны — видной петлей (рис. 8), два сосуда — фестонами (рис. 10), 3 — схемой «совиний лик» (рис. 1), 10 амфор с ручками под венчиком — схемой «лицевой мотив» (рис. 11).

На площадке найдены 29 грушевидных сосудов. Роспись сохранилась почти на всех (22). Наиболее употребляемая схема росписи «тайгентен-крайбанд» — 13 сосудов (рис. 13), 2 сосуда расписаны — видной петлей (рис. 12). Грушевидные сосуды накрывались крышками. Их найдено 12 экз. Роспись сохранилась на 7. Она имеет вид креста (рис. 14), свастики, усеченной свастики.

На площадке обнаружены 16 кратеров. Роспись сохранилась на всех.. Главная схема — «S» — видная петля (8 экз.). Пять кратеров расписаны метопами и звездообразными крестами в них.

Найдено также 6 горшков и 5 биноклевидных сосудов с тангентной росписью.

Кроме того, найдены еще фрагменты от 21 кухонного сосуда. В основном — от горшков. Они орнаментированы налепами, псевдоручками, а также гусеничным штампом, вмятинами, насечками. Кроме горшков, встретились фрагменты от грушевидного кухонного сосуда и миски с загнутым внутрь краем.

Среди столовых сосудов, на наш взгляд, встречаются экземпляры, чья форма и роспись позволяют предположить влияние со стороны традиций, бытующих на памятниках типа Шипенцы Б. К таковым, по нашему мнению, можно отнести биноклевидные сосуды с широкими верхними чашами и меньшими по сравнению с ними нижними, а также роспись биконического сосуда «совиний лик», где широкая лента заполнена горизонтальными линиями, пересеченными черными вертикальными штрихами (рис. 1).

Толстиков В. П.

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА ПАНТИКАПЕЙ В 1991 ГОДУ

В ходе работ на центральном раскопе (западное плато горы Митридат) исследовались культурные напластования и строительные остатки от конца VI в. до н. э. до IX в. н. э. Из наиболее важных в научном отношении результатов сезона следует отметить открытие подвального помещения дома 2-й пол. V в. до н. э., участка улицы с примыкающими остатками построек конца V — 1-й пол. IV в. до н. э., а также выявление фундаментов стен южной стороны огромного монументального комплекса, в котором есть все основания видеть остатки дворца правителей Боспора конца IV — сер. II в. до н. э. В одном из помещений дворца был полностью исследован колодец глубиной около 10 м, облицованный тесаными плитами и оштукатуренный белой цемянкой.

В северной части Западного плато было продолжено исследование здания эллинистического периода, входившего в систему регулярной застройки этого района акрополя Пантикалэя и связанного в планировочном отношении с дворцом. Удалось открыть вход в это здание, расположенный с его восточной стороны. Вход был оформлен в виде портала шириной 3 м, с монументальной каменной лестницей.

Как и в предшествующие годы силами Боспорской экспедиции музея проводились работы по консервации и музеефикации археологических объектов на центральном раскопе.

Хавлюк П. І.

ГОРОДИЩЕ УЛИЧІВ НА НЕМИРІВЩИНІ

Понад десять років ведуться археологічні дослідження городищ уличів, одне з яких у с. Сажках розкопане повністю, а в с. Червоному Немирівського району робота ведеться до цього часу.

На городищі Сажки зібрано унікальну колекцію залізних знарядь праці: шість сокир, ковальський інструмент, серед якого є кліщі, зубила, пребійники, волочильна дошка, чересло плуга. Досить різноманітний деревообробний інструментарій: тесла, невеликі сокири, ножі, ложкарі, токарні різці, долота, бондарний струг.

До предметів хатнього вжитку належать дужки відерні, частини обручів від бочок, ключі від залізних і дерев'яних замків, господарські ножі, в тому числі й складні, дверні скоби і клямки, ковзані цвяхи, рибальські гачки і бронзові блешні, кресала для добування вогню, паскові пряжки різних типів, пісковикові і сланцеві бруски, уламки точил і жорен, профілітові і глиняні пряєла різних форм.

Зброя представлена бойовими ножами з лезами довжиною 10—15 см, хрестовинами і окуттями піхов мечів, бляхами і кільцями з кольчуг,

166 наконечниками до стріл шести типів. Є також предмети спорядження вершника і коня: вудила, кістень, руків'я канчука.

Серед знайдених предметів багато виготовлених з кістки й рогу оленя: наконечники до стріл, 53 проколки, гребені, пряжка, голочники, орнаментовані накладки для ручок ножів.

Предмети одягу складаються з бронзових дзвоників-гудзиків, на-мистин з кольорової пасті, уламків таких же браслетів, сердолікових на-мистин, бронзових скроневих кілець, підвісок з морських черепашок. Не менш різноманітний глиняний посуд: виготовлений на гончарному колі горшки з лінійно-хвилястим орнаментом і гончарними знаками, вузько-горлі корчаги з глиняними кришками, миски для відціджування сиру. Наявні матеріали свідчать про те, що Сажки витримали довготривалу облогу: в культурному шарі знайдено близько 10 тисяч кісток коня, бика, свині й інших тварин, 105 кістяків, переважно дітей, підлітків і жінок, зовсім пусті господарські ями, не знайдено жодного скованого скарбу цінних речей.

Городище Червоне, як і Сажки, належить до мисового типу дерев'яно-земляних укріплень уличів Х—XI ст. Хронологічно воно раніше Сажок, що підтверджується знайденими тут семанідськими дірхемами першої половини Х ст., а також окремими знахідками грубого за формуєю гончарного посуду.

Нижня частина городища частково зруйнована під час будівництва греблі ставка. Проте уціліла площа має добре збережений культурний шар, зосереджений в основному над господарськими ямами і поблизу них. Подекуди, як і в Сажках, простежується повторне використання укріплення з перервою у два-три десятки років.

Потрібно сказати, що Червоне також витримало облогу, але вона тривала недовго, майже всі жителі втекли, або були полонені. На городищі поки що знайдено в кількох місцях кістки людських кінцівок і частину таза жінки з хребтом.

Як і в Сажках, прилегла до городища заселена площа спалена, тут знищенні численні житла і господарські комплекси (гончарні печі, майстерні з заливоплавильними горнами). Але в Червоному згоріли майже в кожній ямі рештки зернових запасів. В окремих ямах їх знайдено до трьох мішків. Зокрема, це просо, на другому місці по кількості — пшениця, а потім — жито, горох, вика. Тут майже повністю відсутні кістки тварин, лише зрідка траплялися кістки свиней, навіть цілі пороссята. Саме це свідчить, що облога була короткою і сталася восени, після збору врожаю.

Крім набору залізних знарядь праці й предметів озброєння, які одинакові з Сажками, Червоне дає ряд виробів з кольорових металів: срібних сережок так званого «волинського» типу, які, як встановлено, виготовлялись на місці, а також унікальних підвісок, лунниць і пустотілих на-мистин з срібла і бронзи також місцевого виробництва.

З числа залізних і кістяних предметів, знайдених в Червоному і не виявленіх у Сажках, є уламки кіс, серпів, молоток-зубило, леміш від плуга, кілька саманідських дірхемів, а також розсіяних в культурному шарі срібних прикрас.

Як би то не було, але й дотепер зібрано важливий матеріал, що дає можливість по-новому збагнути історію одного з давньоруських племен, покриту домислами й туманом.

Вперше зібрано масовий матеріал для проведення остеометрії та краніометрії, враховуючи, що основним обрядом поховання уличів була кремація. А це дасть можливість всебічно вивчити фізичний вигляд населення Південного Побужжя в Х—XI ст. Зібрані матеріали дозволяють зробити висновок про рівень розвитку сільського господарства, ремесла й торгових зв'язків та відповідних їм суспільних відносин уличів.

Харламов В. О., Гончар В. М.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ХІІ СТ.—ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ У 1990—1991 РОКАХ

Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології АН України у 1990—1991 роках провела розкопки східної частини давнього ядра Спаського храму. В 1909—1914 роках були проведені розкопки підмурків східної частини пам'ятника, але, на жаль, вся підзвітна документація реставраційних робіт і розкопок втрачена.

Розкопки 1990—1991 років відкрили добре збережені підмурки північної і південної стін, північно-східні і південно-східні підбанні стовпи і три апсиди церкви. Північно-західний і південно-західний стовпи також збереглися, але більша частина їх увійшла в кладку апсид сучасного храму. Збережена відкритою східна частина західної пари підбанних стовпів дозволила нам провести точні обміри підбанного простору церкви, що дуже важливо для подальшого вивчення пам'ятки.

Підмурки церкви представляли собою бутову кладку, покладену в материковому лесі. В підошві підмурків простежуються дерев'яні бруски-лежні, закріплі на перехреснях залізними костилями. Лежні повсюди зотліли, утворивши пусті канали в бутовій кладці нижніх частин підмурків. Покладена на дно підмуркового рову система дерев'яних субструкцій в процесі будівництва засипалася дрібним камінням та заливалася вапняним розчином. Вище цього рівня лежить бутова кладка із великого каміння на вапняному розчині. Бутове мурування підмурків дещо ширше розташованої на них цегляної кладки стін і утворює невеликий обріз, перекритий зверху цегляною підмосткою в один шар. Глибина закладання підмурків — 0,95—1 м. Розмір використаної плінфи — 35×30×4—4,5 см. Підбанні стовпи храму були викладені на перетині повздовжніх та поперечних стрічкових підмурків, розташованих по основних осіях будівлі.

З північної та південної стін, в центрі трансепта, простежуються вхідні портали (2,35 м), перед якими були влаштовані притвори розміром 8,2×4,9 м. Підмурки цих будівель примикають впритул до стін і внутрішніх площин лопаток середнього прясла північної та південної стін церкви. Глибина закладання підмурків притворів значно менша основного об'єму і складає різницю в 0,6 м.

Північна стіна храму збереглася на висоту 0,3 — 0,8 м від обрізу підмурка і має доволі правильну горизонтальну площину.

Східна стіна церкви складається з залишків трьох апсид: великої центральної розміром 9,8 м, і невеликих бокових — північної і південної —

розміром 4,6 м. Підмурки під апсидами овальні, півциркульні, з великою площиною обрізу на зовнішній стороні. Центральна апсида з зовнішньої сторони має п'ять плоских граней, на малих бокових ці грані не простежуються. На південному куті з'єднання двох граней центральної апсиди збереглася піліфа півколонки.

Південна стіна має гіршу збереженість в своїй східній частині і доходить до рівня пустот дерев'яних брусків субструкцій.

Верхні горизонтальні площини залишків стін і підмурків в деяких місцях порушені під час копання поховань ям кладовища. Навколо церкви дослідженнями виявлено 78 безінвентарних поховань, які відносяться до XVI—XVII ст. Орієнтація більшості поховань західна, за винятком деяких, які мають південну і південно-західну орієнтацію. Пам'ятник відомий як усипальниця роду Мономаховичів. За літописними даними протягом XII ст. тут поховані Єфимія Володимирівна (дочка Володимира Мономаха), Юрій Довгорукий (син Володимира Мономаха) та син Юрія Довгорукого — Гліб Юрійович. Біля апсид храму були знайдені три шиферні саркофаги. Виходячи з висновків експертізи, нами були знайдені саме ці князівські поховання. З моменту побудови церкви територія навколо неї була місцем поховань протягом століть.

Після проведених досліджень 1990—1991 рр. виявлено багато нових матеріалів щодо архітектури храму та некрополя при ньому, що дозволяє розширити наші знання про цю визначну пам'ятку.

Харlamov B. O., Gonchar V. M.,
Trofimenko G. B.

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА В 1991 РОЦІ

Архітектурно-археологічна експедиція ІА АН України проводить широкі систематичні археологічні розкопки на території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника. Результатом досліджень є відкриття комплексу житлових споруд та ремісничих майстерень XII—XVIII ст., колекція цікавих знахідок, які дали змогу більш конкретно висвітлити цілу низку важливих питань стосовно життєдіяльності Печерського монастиря в XI—XIX ст.

В 1991 р. дослідження проводилися на території колишнього господарського подвір'я, яке знаходиться між фортечною стіною XVII ст. і будинком клірішан XIX ст.

Загальна потужність культурних нашарувань досліджуваної території сягає 3 м, що свідчить про інтенсивну будівницчу діяльність XVIII—XIX ст.

Під час розкопок з'ясовано, що при плануванні та будівництві житлових будинків у XIX ст., а також при прокладанні різноманітних комунікаційних систем XIX—XX ст. культурні шари XI—XIX ст. в більшості своїй порушені. Культурні шари XVII—XIX ст. були заповнені

в основному будівельним матеріалом (цеглою, піском, вапном, вуглином). Стосовно шару XIV—XVI ст. (товща 0,2 м), то в ньому виявлений поодинокий керамічний матеріал цього періоду. Окрім цікавого матеріалу XIV—XIX ст., знайдені залишки кладки приміщення XVIII—XIX ст., заглиблених в землю.

Давньоруські шари виявлені на глибині 1,7 м. Вони відзначалися великою насиченістю матеріалами: керамікою XII—XIII ст., уламками піліфи, кістками тварин. Під час розкопок цього культурного шару знайдено господарську будівлю розміром 1,1×2,1 м. Вона мала дерев'яну конструкцію, що була знищена в результаті пожежі. Її заповнення насичене уламками кірщиків, червоноглиняних амфор, полив'яних плиток для підлоги, залізними цвяхами. В південному куті приміщення знайдені залишки восьми скляних посудин XII—XIII ст. Це тонкостінні посудини із непрозорого жовтого скла, діаметром дінечь від 4 см до 12. Особливий інтерес становить розвал високогорлої скляної посудини жовтуватого кольору. Вінець широкий, відігнутий зовні, шийка довжиною 12 см, діаметр денця близько 10 см. Стінки посудини і денце прикрашені кольоровою низкою, а шийка — кольоровою наліпною спіралькою. З усього цього випливає, що дане приміщення XII—XIII ст. могло прасти за господарську будівлю, де зберігався різноманітний гончарний і скляний посуд.

Поряд із внутрішньою площею фортечної стіни XVIII ст. на глибині 1,4 м від сучасної поверхні були виявлені підмурки давньоруської фортечної стіни XII ст., обидва боки якої заповнені будівельним матеріалом (каміння, уламки піліфи, цем'янковий розчин). Піліфа на вапняно-цем'янковому розчині покладена на сірого кольору каміння, яким був заповнений підмурковий рів шириною 1,25 м і глибиною 0,9 м. Це залишки фортечної стіни, спорудженої довкола Печерського монастиря при ігумені Василії в кінці XII ст., яка замінила дерев'яну стіну 1051 р. — так зване «столінє».

Після проведеного археологічного дослідження господарського подвір'я на верхній території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника була досліджена площа 140 кв. м на глибину три метри. В результаті — виявлені значний керамічний матеріал XII—XIX ст., залишки кам'яної стіни XII ст., а також підземні господарські споруди XVIII—XIX ст., що свідчить про безперервність життєдіяльності Печерського монастиря з XII по ХХ ст.

Харламов В. О.,
Трофіменко Г. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДЕТИНЦЯ В 1991 РОЦІ

Під час археологічних досліджень, проведених у 1991 році Переяслав-Хмельницьким загоном архітектурно-археологічної експедиції ІА АН України, розкопано декілька ділянок на території колишнього переяславського детинця, а саме по вул. Замковій і по вул. Московській.

Розкоп № 1 площею 12 кв. м ($2,30 \times 5,30$ м) був розбитий на ділянці садиби, розташованої на розі вул. Замкової і пер. Передгороднього. Розкоп розташований паралельно проїжджій частині вул. Замкової (на відстані близько 1,5 м від неї) і в 10,4 м на північний схід від огорожі сусідньої садиби. Під деревом залягав культурний шар XIX—XX ст. — сіра земля з різноманітними домішками (бита цегла, кераміка, валю та ін.). В південно-східній частині розкопу, на глибині 0,25 м, виявлені 2—3 ряди цегляної кладки фундамента пізньої споруди, який заходив під північно-східну і південно-західну стінку розкопу.

На глибині 0,15—0,20 м від рівня сучасної поверхні лежить верхня межа культурного шару XVII—XVIII ст. у вигляді чорного гумусу сильно висиченого фрагмента кераміки. В нижній частині цього шару, на глибині 0,8—1,0 м, починають зустрічатися окрім вінчики і стінки сосудів XI—XIII ст.

Культурний шар давньоруського часу залягає на глибині 1,20 м і має потужність близько 0,10—0,25 м. На глибині 1,30—1,35 м від рівня сучасної поверхні починається червоно-коричнева щільна глина потужністю 0,20—0,25 м, яка збереглася в західній половині розкопу. На цьому рівні з'явилися добре окреслені контури житла, нижня частина якого заглиблена в блідо-жовтий материковий лес на 0,45—0,50 м (0,70 м від верхньої межі шару червоно-коричневої глини).

Житло орієнтоване кутами за сторонами світу з азимутом близько 100°. В межі розкопу потрапила лише його східна половина, так як західна частина знаходилася під проїзджою частиною дороги. В північному куті житла збереглися залишки великої круглої варистої печі, діаметром більше 1,0 м.

Піч мала подвійний под, загальна товщина якого становила 0,15—0,20 м. Між верхнім і нижнім подами виявлений прошарок битої кераміки. З цих фрагментів вдалося зібрати два великих горщика й червоноглянчну амфору. Одна з зібраних посудин має клеймо на донці. Знайдена датована XII—XIII ст.

Розміри житла в плані, вірогідно, були близькі до квадрату. Вдалося повністю виявити лише північно-східну стінку житла довжиною 3,5 м. Південно-східна стіна прослікована протягом 2,0 м, північно-західна — 1,5 м.

Як показують матеріали розкопок, житло мало зрубну конструкцію стін. Виявлені створи від забитих в материк кілоків, котрі фіксували нижній вінець зрубу житла. З зовнішньої сторони північного кута житла, в місці розташування печі, на відстані 0,20—0,30 м від її краю, виявлені 10—12 заглиблень від дерев'яних жердин.

Шурф № 2 було закладено в садибі дому № 26 по вул. Московській. В 18,3 м від проїзджої частини дороги і в 4 м від паркану сусідньої садиби. Шурф мав розміри $2,0 \times 2,0$ м. Під шаром дерну залягає культурний шар XVI—XVIII ст. — сіра гумусована земля. У великій кількості в цьому шарі з'явилися фрагменти гончарного посуду, окрім і щматочки кераміки давньоруського часу.

Жовтий материковий лес знаходиться тут на глибині 1,3—1,7 м. В лесі просліковані обриси пізньої ями XVII—XVIII ст., яка знишила давньоруський культурний шар в цьому місці.

Археологічні дослідження території Переяславського детинця, які проведені в 1991 р., показали, що ця територія є великою перспективною, незважаючи на деякі втрати культурного шару.

Матеріал, отриманий нами, дозволяє рішуче спростовувати твердження М. К. Каргера про те, що «древний культурный слой, отражающий домонгольский период истории города в этой части Переяслав-Хмельницкого, по-видимому, полностью разрушен в результате позднейших перекопок».

Цвек О. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНИЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ ПІВДЕННОГО БУГУ

У 1991 році роботи Кіровоградської експедиції були зосереджені в басейні Південного Бугу та річки Велика Вись, де досліджувались пам'ятки південно-бузького локального варіанту східнотрипільської культури. Цей варіант презентований поки що невеликою кількістю пам'яток, які розташовані в основному в південній частині середньої течії Південного Бугу. Територія їх поширення обмежена Південним Бугом, річкою Удич та басейном р. Сінюхи. На ранньому етапі Трипілля район, який пізніше займали племена південно-бузького локального варіанту, був густо заселений. Перша половина розвинутого етапу тут представлена поселеннями Сабатинівка I (А. В. Добровольський) та Березівської ГЕС (В. П. Щебесков). Останнє зараз потрапило в зону забудови садового кооперативу.

Геомагнітною розвідкою на відкритій частині пам'ятки виявлено археологічні об'єкти, деякі з них розкопані. Це — наземні одно- або двоповерхові житла та господарські споруди, напівземлянки та господарчі ями. Порівняння археологічного комплексу Березівки з пам'ятками початку східнотрипільської культури (Зарубинці, Печера та ін.) виявляє їх загальні риси, але в той же час простежується самобутність досліджуваної пам'ятки. Кераміка з каннелюро-пунктирним візерунком з Березівки більш складна та досконаліша за своїм декором. Орнаментовий фриз часто сполучає спіральні, листоподібні та геометричні елементи, виконані пунктиром. Вони доповнювалися профарбованням ворою та лощенням. Посуд з поглибленим орнаментом, заповненим білою пастою, інколи має антропоморфні риси. В декорі та формах посуду з Березівки значно відчувається традиція ранньотрипільських поселень цього регіону (Гренивка, Сабатинівка II). На деяких об'єктах зустрічається антропоморфна та зооморфна пласттика, ритуальні столики-вітварі, моделі. В орнаменті кераміки та культових предметів нерідко присутнє зображення змії, культа якої мав велике значення у населення Березівки. Контакт зі степовими племенами фіксується по імпортному посуду, кам'яних булавах та скелетрах. Зв'язки з західними сусідами документує кераміка

з розписом, аналогії котрій знаходимо на Дністрі (Поліванів Яр III) та в прикарпатських районах Молдови (Івоар II). Дослідження археологічних об'єктів та співставлення їх матеріалів дозволяє констатувати кілька періодів існування поселення в межах етапу В І Трипілля.

Розідки, проведені на території південно-бузького локального варіанту, виявили ще ряд пунктів трипільської культури. Попередньо можна вважати, що до етапу ВІ також відноситься поселення біля с. Жакич (Гайворонський район Кіровоградської області). Дальшу ступінь розвитку Трипілля представляє поселення Кошаринці (Бершадський район Вінницької області), яке слід синхронізувати із Шкарівкою. Більш пізня пам'ятка біля с. Колодисте на р. Синюсі (Уманський район, Черкаська область) співставляється з Веселим Кутом.

До кінця розвинутого трипілля відносяться обстежені нами пам'ятки в басейні р. Велика Вись (Андріївка, Лікареве). Цим же часом датуються раніше відомі поселення, розташовані в басейні р. Синюхи (Володимирівка та ін.). Існував генетичний зв'язок між пам'ятками етапу ВІ південнобузького локального варіанту та вищезгаданими пам'ятками етапу ВІІ поки що сказати важко, але в оздобленні посуду з Березівки, Андріївки та Володимирівки виділяються деякі загальні риси.

В басейні р. В. Вись, біля с. Коробчине (Новомиргородський район Кіровоградської області), відкрито унікальний комплекс по добуванню та обробці кременю. Охоронними дослідженнями виявлені шахти. Безпосередньо біля них на поверхні розташовані майстерні по обробці крем'яних заготовок. На протилежному березі річки Велика Вись, на околиці села Рубаний Міст, обстежено поселення початку пізнього Трипілля з кількома майстернями по обробці кременю. Комплекс по добуванню та обробці кременю у східному ареалі поширення трипільських племен виявлено вперше. Небагато іх відомо і в інших районах культурної спільноти Трипілля-Кукутені. Значення цієї пам'ятки досить важливе для вивчення стародавніх виробництв енеоліту, а також для з'ясування історичної долі носіїв південнобузького локального варіанту східнотрипільської культури.

Чайка Р. М.

РОЗКОПКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА БІЛЯ с. ЛИСТВИН

В 1991 році були продовжені археологічні дослідження давньоруського городища у с. Листвин Дубнівського району Рівненської області.

Основні роботи проводилися на дитинці та посаді городища. Загальна площа розкопів становила приблизно 800 кв. м.

В північній частині дитинця на глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено велике скupчення каміння. При розчистці з'ясувалося, що північно-східна частина завалу становила майже прямий кут розмірами $2,6 \times 1,4$ м, при висоті — 0,3—0,4 м, ширині — 0,3 м. Майже в самому куті розвалу, на долівці знаходилося відкрите вогнище. Воно було побудоване з невеликих майже плоских кам'яних плиток і зверху обмазане глиною.

Біля розвалу і особливо біля вогнища знайдено значну кількість гончарної кераміки, а також залізні та бронзові речі — наконечник стріли, ніж, різець, ключ, два бронзові персні, проколку, бусину з сердоліку. Заслуговує уваги знайдене бронзове коромисло рівноплечової ваги.

Інше таке саме скupчення каміння знаходилося в 5 м південніше попереднього. Розміри збереженої частини розвалу кута становили $2,2 \times 1,8$ м, висота — 0,4 м, ширина — 0,3 м. Серед розвалу виявлене сильно зруйноване вогнище. Біля нього з південної сторони простежене невелике заглиблення овальної форми. В житлі виявлено фрагментований посуд, сокиру, ножі, кістяний орнаментований гребінець.

Майже в центральній частині посаду городища закладено один розкоп. Незважаючи на значну за розмірами відкриту площу, вдалося виявити два напівземлянкові житла, вогнище, яму.

Напівземлянка № 1 знаходилася в східній частині розкопу. Контури її були чітко зафіковані на глибині 0,6—0,4 м від сучасної поверхні. Форма — прямокутна. Розміри житла — $3,3 \times 2,1$ м, глибина — 1 м від материкової поверхні. Стінки прямі, кути трошки заокруглені, дно майже рівне і добре утрамбоване.

В північно-західному куті знаходилась зруйнована піч-кам'янка. Висота збереженої частини її від нижнього рівня становила 0,4 м. Черінь печі був побудований з глини, добре обпалений, форма округла, діаметром 0,4 м. Він знаходився майже на долівці житла. В протилежному від печі куті житла був вхід у вигляді материкового виступу, що знаходився нижче на 0,4 м від рівня виявлення житла. В житлі знайдено гончарну кераміку, два ножі, ключ, стрілку, дужку від відра, кам'яне точило.

Напівземлянка № 2 знаходилася на 14 м західніше від попередньої. Контури її були виявлені на тій же глибині. Розміри її становили $3,3 \times 2,7$ м, глибина — 1 м від материкової поверхні. Піч знаходилася в північно-західному куті. Вона була побудована з невеликих шматків каміння, верхня частина якого звалена в протилежний кут. При розчистці розвалу, біля самого кута, виявлено глиняний черінь діаметром 0,4 м. Навпроти череня, на відстані 0,5 м, виявлено округлу яму діаметром 0,8 м, глибиною 0,9 м. Стінки її були злегка звужені донизу, дно майже рівне. При розчистці житла, печі та ями виявлено значну кількість керамічного матеріалу (ключ, ботало, пряжку, цвях, скобу, водило, стрілку).

Матеріал городища відноситься до початку XI — XII ст. ст. (Мал. 32).

Чурилова Л. Н.

РАСКОПКИ МЕЖЕВСКОГО ОТРЯДА В 1991 ГОДУ

В июне—августе 1991 года Межевский отряд археологической экспедиции Днепропетровского исторического музея (начальник отряда Чурилова Л. Н., зав. сектором археологического музея) продолжил начатые в 1987 году спасательные раскопки курганного могильника, расположенного на территории Межевского района Днепропетровской области. Исследуемые курганы находятся на краю плато, ограниченного с юго-востока поймой реки Соленої.

За время полевых работ раскопано (работы проводились вручную) 3 кургана, высота которых не превышала 0,2 м. В одном кургане выявлено единичное половецкое погребение (безинвентарное), под насыпями двух других — небольшое святилище и жертвенное место сарматской культуры, в ходе исследования которых собраны фрагменты амфор и сарматских лепных сосудов.

Параллельно с раскопками была проведена археологическая разведка берегов р. Соленой (в районе с. Филия), а также курганов, расположенных в непосредственной близости. Результатом разведки явилась стоянка эпохи каменного века, выявленная на песчаных дюнах у р. Соленой. Собрана небольшая; но очень выразительная коллекция кремневых орудий труда эпохи мезолита-неолита (скребки, топоровидное орудие и т. д.), а также фрагменты керамики днепро-донецкой культуры.

Неординарной является также и другая находка, обнаруженная в разведке насыпи одного из курганов. Это небольшая антропоморфная стела эпохи энеолита, на поверхности которой просматриваются изображения, нанесенные углубленной линией. Полученные в результате раскопок и разведок материалы после их обработки будут переданы в фонды Днепропетровского исторического музея.

Шаповалов Г. И., Нефедов В. В.

РАБОТЫ НА р. ДНЕПР У о. ХОРТИЦА

Работы по Открытыму листу велись на р. Днепр у о. Хортица с мая по ноябрь 1991 г. На Старом Днепре обследовались участки дна от балки Каракайки до балки Кутей и у правого берега, ниже скалы Рогозы. У восточного берега о. Хортица исследовались бухты против устья балки Великая Молодняга.

Возле Генералкиной балки на глубине 7 м найдены: энеолитический наконечник стрелы, выточенный из кости, фрагмент лепной керамики эпохи бронзы и скифского времени, половина чугунного ядра-бомбы (времен русско-турецкой войны 1735—39 гг.).

У балки Каракайка тоже обнаружены фрагменты лепной керамики, железные конские удила XVII — XVIII в., фрагменты тонкостенного сосуда XVIII в. с прямым венчиком и ручкой. Выше по течению, возле Громушиной балки, найдены фрагменты венчиков со штриховым орнаментом среднестоговской культуры, фрагмент донышка средневековой корчаги.

Наиболее многочисленные находки у балок Громушиной, Наумовой и у правого берега, ниже скалы Рогозы, связаны с русско-турецкой войной 1735—39 годов. Это чугунное ядро-бомба с сохранившейся деревянной пробкой-запалом, обернутой куском парусины, кованное ядро-книпель, детали вооружения солдат, две свинцовые крышки, закрывавшие запальные отверстия на пушках, фрагменты железных клепанных котлов, судовые якоря — четырехгранные и один двурогий с половиной деревянного

штока, — замки кремневых ружей, судовые кованые гвозди. Также у пляжа, ниже скалы Рогоза, на глубине 9 м обнаружена ручка от античной амфоры.

В бухте, напротив балки Великой Молодняги, обнаружены фрагменты лепной и гончарной керамики, охватывающие период от среднестоговской культуры до XVIII — XIX веков, обработанные кремни, фрагмент белемнита со следами обточки, орудие, формой напоминающее кирку из рога благородного оленя со следами подрубки острым, вероятно металлическим предметом; на глубине 7 м — более половины лепного сосуда VI — IX веков славянского происхождения с просверленным отверстием у венчика. Поднят также энеолитический топор, изготовленный из основания оленевого рога с просверленным отверстием.

В 40 м от берега обнаружен обломок клинка сабли с острием, предположительно XVI — XVII в., от которого сохранилась только оболочка с наслоениями.

Подняты предметы времен русско-турецкой войны 1735—39 гг.: детали вооружения, кованые гвозди, фрагменты стеклянных прямоугольных фляг. На глубине 8 м обнаружен четырехгранный судовой якорь, ниже по течению — деревянные детали судов: шпангоуты, доски от обшивки с кованными гвоздями. На предполагаемом месте гибели судна того же времени обнаружена бронзовая гарда и навершие (яблоко) от палаша, бронзовая пряжка с двумя язычками, кованые гвозди, пушечное ядро, и другие железные предметы, деревянные обломки.

У берега, на глубине 5 м, найден клинок шпаги с обломанным острием и без эфеса, шестигранный в сечении.

Продолжена разведка dna реки Орели у с. Нехвоща Полтавской области. Обнаружены несколько фрагментов лепных сосудов, обломки посуды и печных изразцов с геометрическим и растительным орнаментом XVIII в.

В связи с проведением гидротехнических работ в акватории Каховского моря, прилегающей к с. Б. Знаменка Каменско-Днепровского района, в непосредственной близости к Знаменскому городищу велись наблюдения за ведением работ.

Шевченко Н. П.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА КАНІВЩИНІ

В 1991 році Канівська новобудівна експедиція Інституту археології АН України продовжувала охоронно-рятівні розкопки археологічних пам'яток в зоні будівництва Канівської ГАЕС. Дослідження проводилися на території скіфського городища Віха, поблизу с. Бучак Канівського району Черкаської області.

Дослідження були зосереджені на найбільш підвищений північно-східній та на східній ділянках городища. В цілях уточнення планіграфії та хронології пам'ятки і для вивчення конструктивних особливостей

фортифікаційних споруд було закладено 3 розкопи загальною площею 580 кв. м вздовж зовнішнього оборонного валу, а також в місці розриву оборонної конструкції на східній стороні городища.

В зовнішньому валі городища простежено залишки кам'яних конструкцій. Необроблені камені великого та середнього розміру були покладені вздовж валу (місцями в 2—3 ярусі) з внутрішнього боку; всього простежено близько 14 м кладки. Поруч з нею виявлене ритуальне жертвоприношення — кістки задніх кінцівок молодої особини великої тварини (бика чи коня). Крім того, верхня частина та зовнішній схил оборонного валу були укріплені вимосткою-кріпидою з дрібних каменів, яка досягала 10—15 см товщини. На ділянці, де кріпіда відсутня, виявлено сліди додаткових дерев'яних укріплень типу частоколу: декілька рядів круглих стовпових ямок, діаметром до 20 см, аналогічні відкритим на городищі Bіха під час польового сезону 1990 р.

На східній ділянці простежено залишки в'їзду на територію городища: сліди добре втрамбованої дороги шириною близько 2 м, з щільно втрамбованим материковим бордюром по краях та 6 великих стовпових ям, симетрично розташованих по краях розриву оборонного валу (можливо, це, залишки дерев'яної брами). Поруч було розташоване велике відкрите глинобитне вогнище.

Відмічено цікаві особливості конструкції зовнішнього валу. При його спорудженні спочатку був знятий верхній шар чорнозему, а розчищена площа обпалена. Потім з чистої материкової глини був споруджений невисокий (до 60 см) вал, який також обпалений, а потім досипаний чистою глиною до висоти 1,15 м.

З господарських об'єктів на дослідженій площи відкрито 4 житла та дві культові ями. Житла, аналогічні відкритим під час досліджень 1989—1990 рр.: це — наземні споруди з заглибленими у ґрунт основами, з глинобитними стінами на плетеному з лози каркасі. В одному житлі виявлено рештки вогнища (відкритого) невеликих розмірів.

Культурні залишки, виявлені на городищі, суттєво відрізняються від знахідок попередніх років. Знайдені тут уламки античних амфор датуються кінцем — другою половиною VI ст. до н. е., що зміщує дату заснування городища щонайменше до 150 років назад. Звертає на себе увагу велика частка імпортної античної кераміки в загальній кількості знахідок (до 50 %), її різноманітність. Знайдені уламки належали амфорам, виготовленим в різних керамічних центрах стародавньої Греції: Гераклеї, Фасосі, Хіосі, Лесбосі, Самосі, в Іонії. Серед решток чорнолакового посуду — дно скіфоса з нанесеним червоним лаком солярним знаком та графіті — грецькою літерою «каппа». Унікальною знахідкою є фрагмент верхньої частини мініатюрної котілі, виготовленої в керамічних майстернях Іонії.

Виявлені на городищі кам'яні конструкції мають аналогії серед античних зразків фортифікаційних споруд. Все це свідчить про широкі культурно-економічні зв'язки стародавніх мешканців городища з античним світом та дозволяє вважати городище Bіха великим політичним та економічним центром давньої Скіфії.

Крім того, в 1991 р. на городищі були виявлені сліди поселення епохи бронзи. Серед знахідок — верхня частина ліпного горщика з ріпоподібним тулубом та фрагмент круглої чаші з лискованою внутрішньою поверхнею, покритою ззовні прокресленим геометричним орнаментом.

Шекун О. В.

П'ЯТНАДЦЯТИЙ СЕЗОН РОБІТ В ДАВНЬОРУСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ «ЛІСКОВЕ»

Поселення розташоване на обох берегах р. Білоус, за 2 км від літописного Листвена (с. Малий Листвен Ріпкинського району).

Малолиственський загін Чернігівського історичного музею останні 3 роки свої роботи зосередив на лівобережній частині пам'ятника, де розкрито 5100 кв. м із загальної площині близько 1,2 га.

Три розкопи, загальною площею 1620 кв. м, з'єднані з розкопами попередніх років. Визначені граници поселення в північному, східному і південному напрямках.

Площа розкопів зайнята двома садибами рубежу XII — XIII ст. Одна з них — в прибережній лінії забудови — розкрита повністю (550 кв. м.). Друга садиба, яка займає значно більшу площину в глибині тераси, розкрита частково на території більш як 1900 кв. м. Основним конструктивним елементом її було трьохкамерне житло на житловому підклітті. На садибах археологічні об'єкти, як правило, витягнуті в одну лінію вздовж границь, які на окремих ділянках фіксуються ровиками від плітня. Центральна частина садиб залишається майже незабудованою.

Досліджено 19 будов, 16 господарчих ям (всього відкрито 2 житла, 51 господарча споруда, 73 ями). Одна із виявленіх споруд — наземна, інші — заглиблені в материк на 0,25—0, 65 м. Іх котловани: округлої форми — 2 (розміри 1,6; 2,6 м); оваловидної — 3 (1,6—2, 6×2,5—3, 3), підпрямокутної — 5 (1,5—2,6×2,4 — 4); витягнутої — 4 (1,7—2,8×2,7—3, 9); два з них мають невизначену форму. Всі вони датуються рубежем XII — XIII ст.

Відзначимо яму, в якій на дерев'яному опічку було споруджено піч, де випалювався черепашник, а також яму-погріб грушевидної форми, глинистою 2 м і діаметром до 2,3 м. В одній із ям виявлено поховання коня з підгнутими ногами.

Знахідки: фрагменти скляних браслетів, намистини, серед яких — золотоскляні, піддон скляного бокала, бронзовий перстень-печатка, пряжки, пряслиця, ножі, бруски, уламок точильного круга, пробійник, згорток смужки свинцю, ключі, деталь замка.

РАСКОПКИ НА ПОЛУОСТРОВЕ ЧОНГАР

Летом 1991 г. Присивашский отряд Херсонской экспедиции ИА АН Ук-
раины завершил начатые в прошлом году раскопки курганов на
задлежащих орошению полях к/х «Грузия» в центре Чонгарского
полуострова. У сел Поповка и Новый Труд раскопано соответственно
2 и 6 курганов: 3 одиночных и группа из 5 насыпей. Одиночные курганы
у Поповки, основной и близлежащий курганы I и 2 в группе у с. Н. Труд
возникли в позднеямый период; одиночный курган I — II у с. Н. Труд
сооружен в позднекатаомбный период; в курган I у с. Н. Труд входили
также 1 курган срубной, 2 сабатиновской культуры. Среди 65 погребений —
22 — позднеямых, 3 — ранние и 25 позднекатаомбных (ингульского
типа), 5 — культуры многоваликовой керамики, 7 — срубных, 2 —
сабатиновских; 1 — печенежское. Таким образом, получена полная
культурно-хронологическая колонка характерных для Азово-Черномор-
ских степей памятников конца III — начала второй половины II тыс. до
н. э.

Древнейший к. I у Поповки заложен над двумя основными —
п. 1 и п. 2, — в которых были погребены женщина с двумя детьми
и подросток. Из 11 последующих захоронений ямной культуры в этом
кургане 8 — детских. Очевидно, соблюдена традиция основных захороне-
ний. В к. 1 — I у с. Н. Труд все 6 взрослых захоронений ямной культуры
были совершены скорчено на правом боку, адорированное положение
руки в п. 6 — признак начала формирований КМК.

Из раннекатаомбных наиболее важно п. 7 к. I — I, где перед лбом
ребенка расположили медную спиралевидную змею диаметром до 3,5 см,
сопоставимую с уреями корон египетских фараонов. К темени погребенно-
го представили медное шило, а перед лицом положили два астрагала
мелкого парнокопытного.

Позднекатаомбные погребения (ингульские) важны своим типолого-
стратиграфическим рядом, показывающим (наряду с вышеотмеченным
позднеямым из к. I — I) местное формирование КМК. У истоков ряда —
человеческие жертвоприношения и манипуляции с трупами. Так,
в к. I у Поповки во входную яму п. 24 (погребенного вытянутого ничком)
поместили левую руку; затем последовал п. 25 с адорированными руками,
п. 26 — с отчлененной головой и лопatkой крупного животного вместо шеи;
во входной яме последнего было устроено типичное для КМК п. 27, за
которым последовало п. 28 КМК в подбое (рис. 33). В соседнем к. 2 —
сосуд с многоваликовой орнаментацией (но характерной для ингульской
культуры формы). Он найден в поздней катакомбе 8 с расчлененным
скелетом. Форма сосуда из следующего п. 9 приближается к срубным, что
согласуется с адорированным положением рук слабоскорченного скелета.
Слабая скорченность п. 10, впущенного в камеру п. 7, вслед за п. 9,
указывает на позднекатаомбную традицию, но положение на правом боку
и размещение кистей сильно согнутых рук у подбородка типичны для КМК,
к которой относится сохранившее указанные признаки п. 11 в подбое.
Затем в к. 1 и к. 2 появились типичные (положение на левом боку и сосуд)
срубные п. 29 и п. 12.

Срубный к. 3 у с. Н. Труд примечателен основным п. I: детским да еще парным, что можно считать уникальным для срубной культуры, но соответствующим ямным традициям к. 1 у с. Чонгар и к. 1 у с. Поповка.

П. 12 к. 2 у Поповки аналогично п. З к. 6 у Чонгара, с которого началось формирование здесь выдающегося, всемирно значимого раннесрубного комплекса курганов 1—5 (см. АДУ—1990.—К., 1991.—с. 29—31.—Рис. 12).

После создания этого комплекса (кургана Гарман, протяженностью 500 м) середины 11 тыс. до н. э. захоронения в Чонгарском к/г прекратились; достоверно более поздних однокультурных погребений не обнаружено также в курганах у Поповки и в к. 1—к. 3 у с. Н. Труд.

Отсюда можно бы сделать вывод, что население оставило Чонгарский полуостров (в период частичного переселения ариев в Индию и проч.). Однако несомненно сабатиновские к. 4 и к. 5 заставляют внести в такой вывод серьезные корректизы. Теперь нужно говорить не о полном, а лишь о частичном переселении (в частности, на соседний остров Куюк-тук, где обнаружено большое сабатиновское поселение и несколько невыразительных курганов), о сохранении традиций курганного обряда в условиях существенных его изменений, о сакрализации кургана Гарман (к. 1—к. 5 у с. Чонгар), поскольку сабатиновские к. 4 и к. 5 у с. Н. Труд были сооружены не в этой, самой представительной на полуострове курганной группе, а в соседней (в 2 км северо-восточнее).

Керамика с поверхности сабатиновского поселения у с. Чонгар показала возможность его существования и в белозерско-киммерийское время. Возобновление же строительства курганов произошло в скифское время, причем именно в пределах наиболее представительной группы Гармана. Раскопками 1990 г. установлено, что основными в к. 9 и к. 10 были женские захоронения с оружием. В к. 9 с основным п. I вооруженной беременной женщины было подхоронено мужское (?) п. 2 с парой уздечек и костями лошади в камере. В к. 10 и впускное погребение было женским, но без оружия.

Печенеги избрали Гарман для впускного могильника, который завершился созданием половецкого святилища (к. 13 с идолом и боковым погребением).

Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙДАНЕЦЬКОГО В 1991 РОЦІ

Майданецька трипільська експедиція Інституту археології АН України у 1991 році продовжила розпочаті у 1971 році дослідження пізньотрипільського поселення біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області. У 1991 році розкопки велися на двох ділянках. У розкопі площею 24 кв. м на березі ставка розкрито залишки житла зруйнованого оранкою (комплекс 8). Збереглося кілька скучечів обпаленої обмазки з домішкою полови, серед якої — залишки розвалів столових посудин та каміння.

Основні зусилля були спрямовані на продовження розкопок другого еліпсу забудови поселення, розпочатого у 1986—1990 роках. У 1991 році було зроблено прирізку до розкопу 1988 р., коли досліджувалися комплекси 1—3. Поруч з комплексом 3 розкрито комплекс 9, розташований у 1,3 м від нього, орієнтовані вони по довгій вісі, паралельно, в напрямку до центра поселення. Розміри комплексу ($9—4,5 \times 14$ м) залягають у будівельні рештки на глибину 0,3—0,6 м від сучасної поверхні, безпосередньо під орній шар. Рештки складаються з прямокутної форми завалу обпаленої обмазки товщиною 0,8—0,4 м. Основна маса глини — з домішкою полови. окремі деталі інтер'єру виконано з чистої глини (вогнища, вимостки). Знайдено дві вимостки-вогнища та подіум. Розміри першої вимостки — $2 \times 1,9$ м, вона розташована під краєм біля довгої сторони завалу, у 3,5 м від торця. Над рівнем завалу підвищується на 0,1—0,2 м, край виконано з глини із домішкою полови-обличкування. Центральна частина зроблена з чистої вогнетривкої глини, яка розтріскалася від вогню. В центрі вогнища розчищено залишки кільця з глини, що влало згори, можливо, рештки пристрою для відведення диму — «світияжки». Подібні деталі раніше зафіксовано при розкопках комплексів «П» і «Ч» у Майданецькому. Аналогічна вимостка площею близько 3 кв. м, зруйнована оранкою, розчищена біля протилежного краю площацьких. Подіум-вимостка з глини без домішок, розташована вздовж північного краю комплексу 9, збереглася у довжину на 2 м, ширина її — 0,4 м, товщина — 3—5 см, вона нанесена на шар обмазки з половою, її внутрішній край заокруглено. Таким чином, у комплексі 9 маємо стандартний інтер'єр, що його зображують на глиняних моделях трипільських жителів — піч або відкрите вогнище справа від входу, лава-подіум під протилежною стінкою та віттар у кінці приміщення, навпроти входу. На зворотній стороні обмазки зафіксовано численні відбитки колотого дерева, а під завалом знайдено численний посуд, каміння, що є свідченням двоповерховості даної будівлі. Крім того, під обома вимостками виявлено ями (яма 9 і 10). Яма 9 розташована якраз під першою вимосткою-вогнищем і в ній зсунулася частина вогнищової споруди. Заповнення складалося з суглинику з невеликою кількістю фрагментів посуду та кісток тварин, а також просвердленого виробу з рогу (мотика?). Яма овальна, розміри $2,1 \times 2,4$ м, лійчастої форми, глибина від рівня обмазки до 1,3 м. На дні ями розчищено верхню частину посудини біконічної форми, на якій зверху лежав ріг тура. У посудині трапилося кілька дрібних кісток. Складається враження, що посудину з рогом склавоно тут навмисно.

Серед залишків комплексу 9 знайдено розвали 28 посудин різного типу — кухонних та столових, в тому числі цілі кубки, каміння-зернотерки та абразиви, відтяжку до вертикального ткацького верстата. Поруч з комплексом 9 частково розкрито залишки комплексу 10, що орієнтований по довгій вісі аналогічним чином і щільно прибудований до комплексу 9.

За даними розкопок 1986—1991 років підтверджується планування Майданецького поселення з даними магнітної зйомки у вигляді еліпсів (мал. 34) з деяким уточненням стосовно контурів окремих будівель. Суцільна лінія житлово-господарчих комплексів представляла собою не

тільки місце проживання певного колективу, але й правила за своєрідне укріплення—«жилу стіну», яка при умові двоповерховості була значною перешкодою на шляху ворогів. В Майданецькому виявлено щонайменше дві лінії таких укріплень. Наявність подібних оборонних споруд є рисою, яка відрізняє трипільські поселення-протоміста трипільської культури як у Побужжі, так і інших районах Трипілля.

ІЛЮСТРАЦІЙ

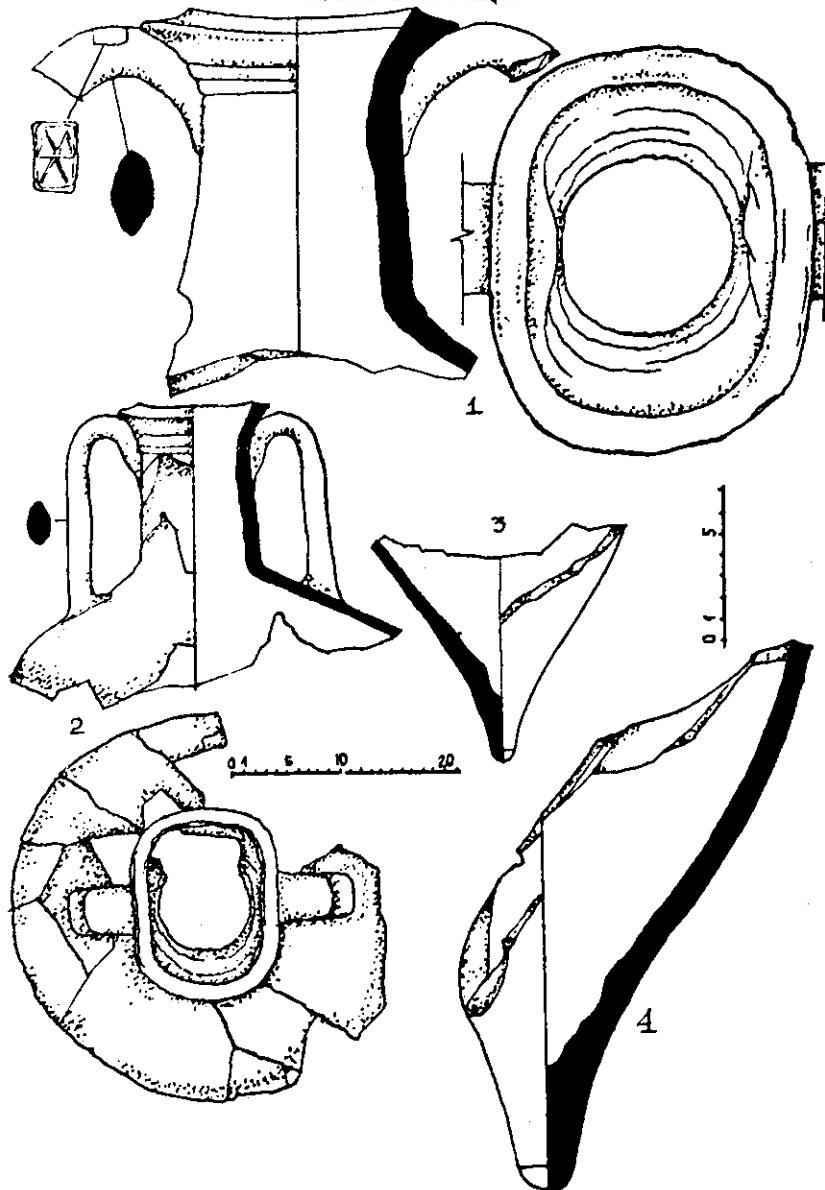

Рис. 1. Былкова В. П. Раскопки Белозерского поселения в 1991 году.

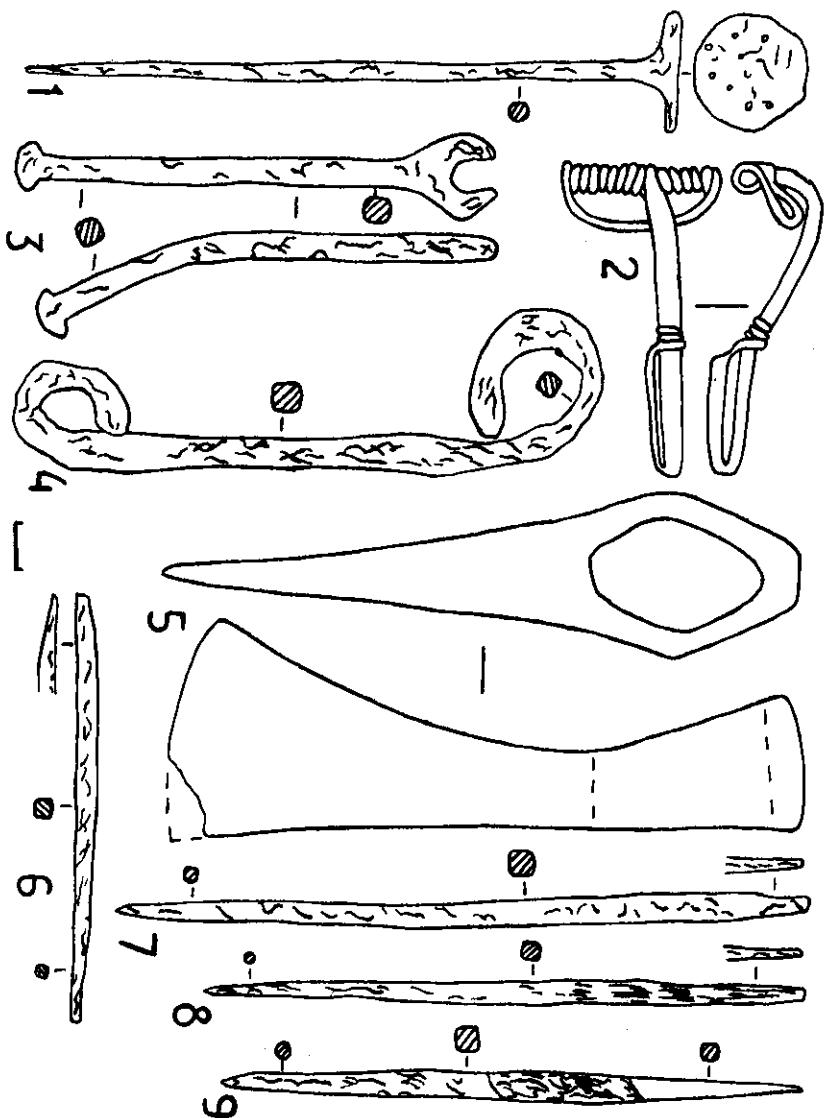
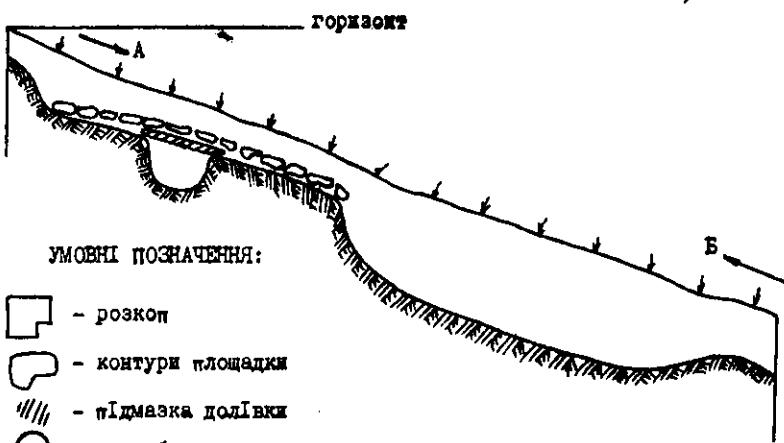
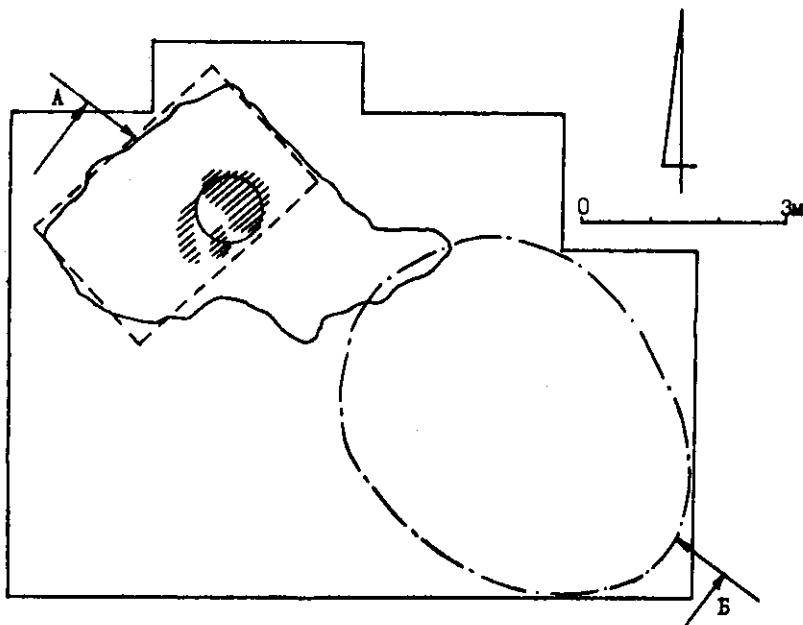

Рис. 2. Гавриш П. Я. Дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі.
Вироби із заліза: 1 — шпилька, 2 — фібула, 3 — псалій, 4 — вудила, 5 —
сокира, 6 — стамеска, 7—9 — шила.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- [Square] - розкоп
- [Irregular shape] - контури площасти
- [Hatched area] - підмазка долівки
- [Circle] - заглиблення
- [Dashed line] - контури споруди
- [Hatched circle] - яма

Рис. 3. Гусев С. О. Дослідження трипільського поселення Ворошиловка. План та розріз господарської споруди (площасти № 9) і ями.

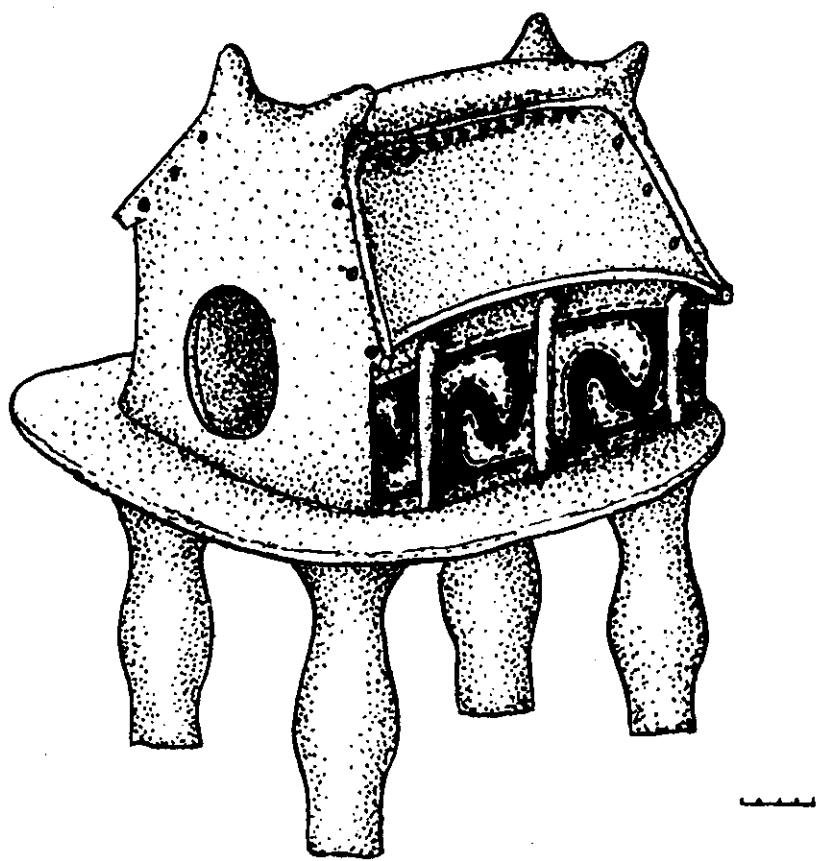

Рис. 4. Заєць І. І., Гусев С. О. **Модель житла з трипільського поселення Ворошилівки.**

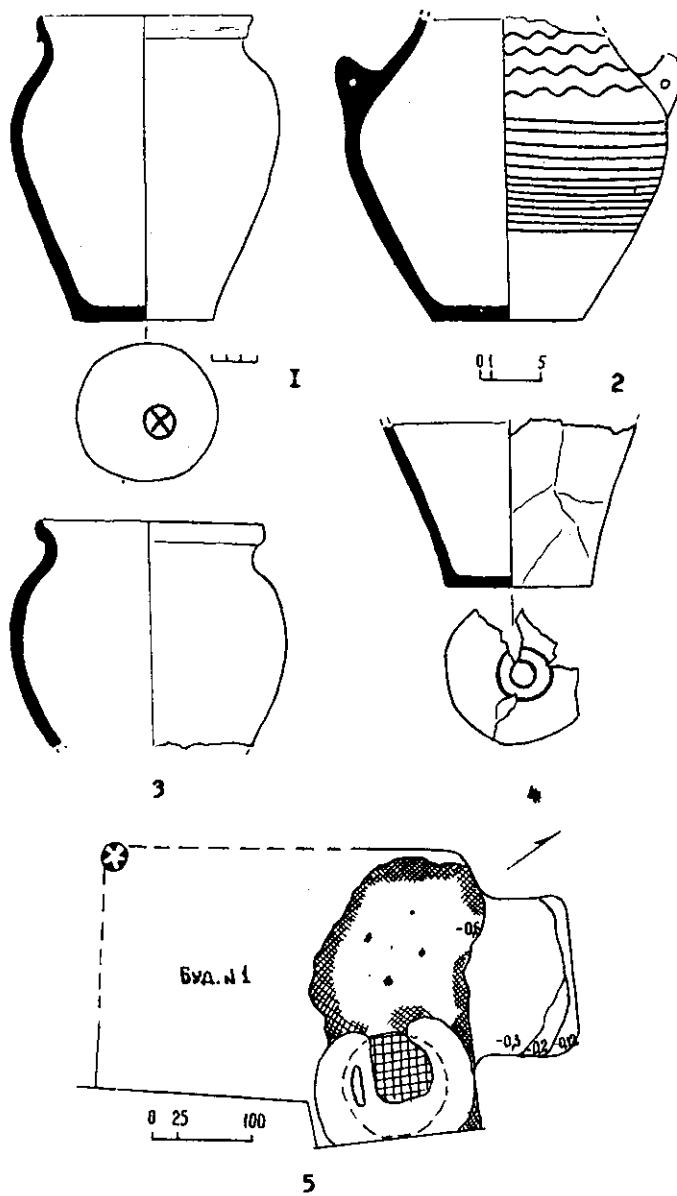

Рис. 5. Івакін Г. Ю., Сергеєва М. С. Дослідження на житловому масиві Теремки-2.

10 Зам 403

145

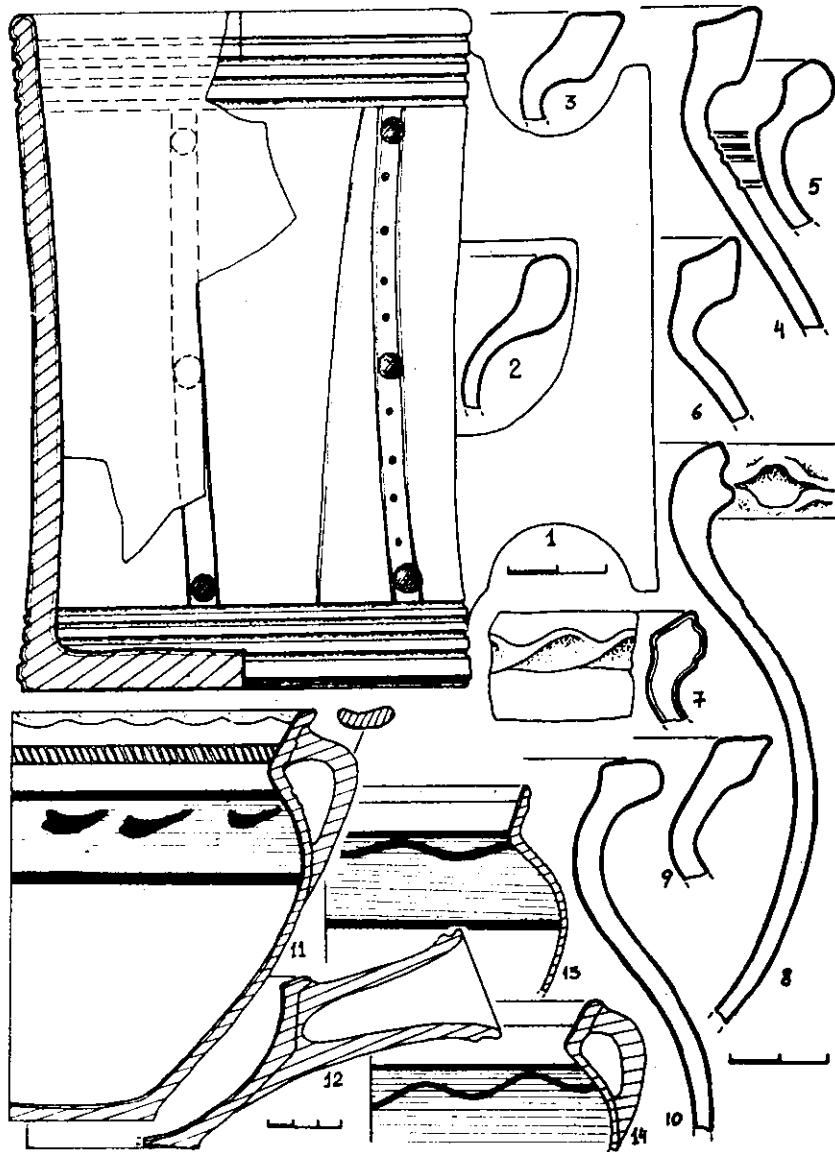

Рис. 6. Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Герасімов Д. М., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Дослідження по вул. Сагайдачного, 18 в м. Києві у 1991 році. Кераміка з розкопу: 1,11—14—з будівлі XVII ст., 2—10 з будівлі та ями XV—XVI ст.

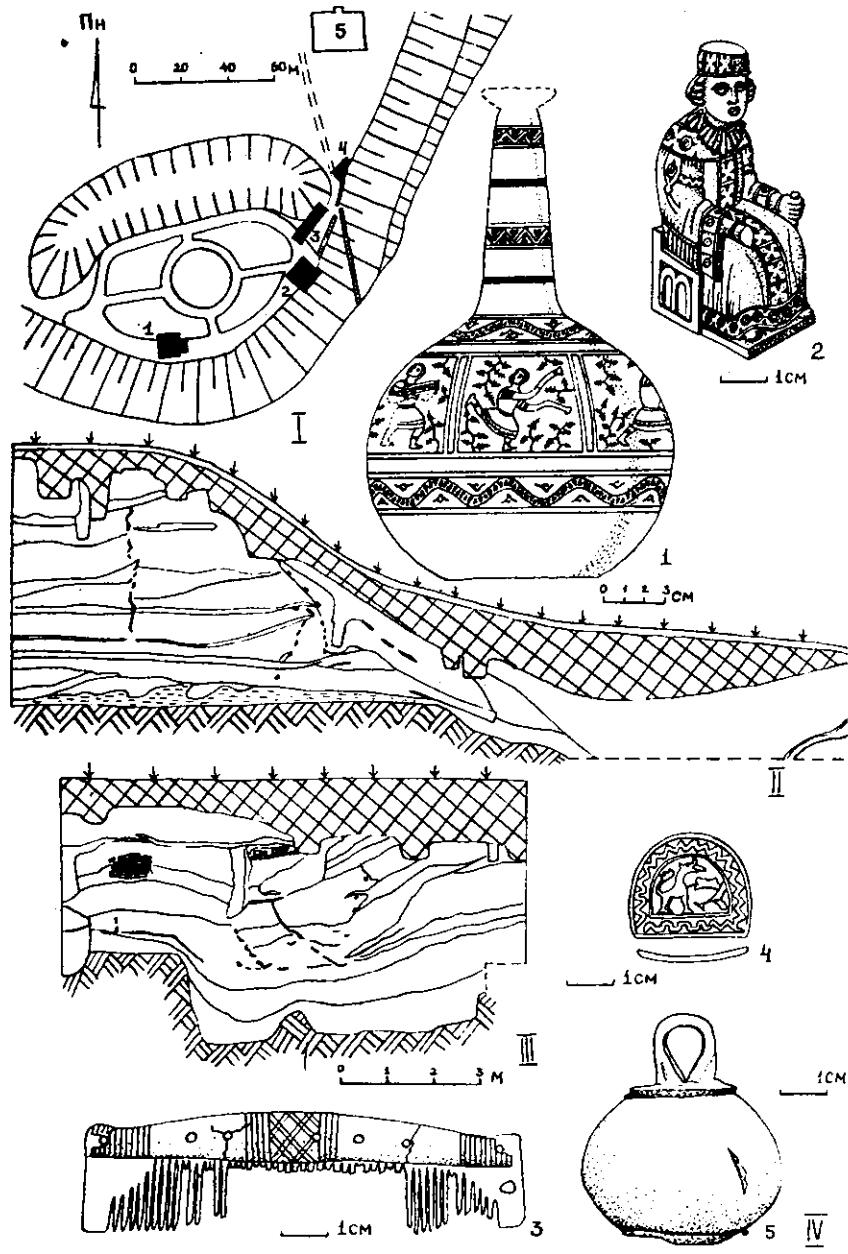

Рис. 7. Ігнатенко Р. М., Коваленко В. П. Дослідження на Верхньому замку в Чернігові. Мал. 1—2, 1—5.

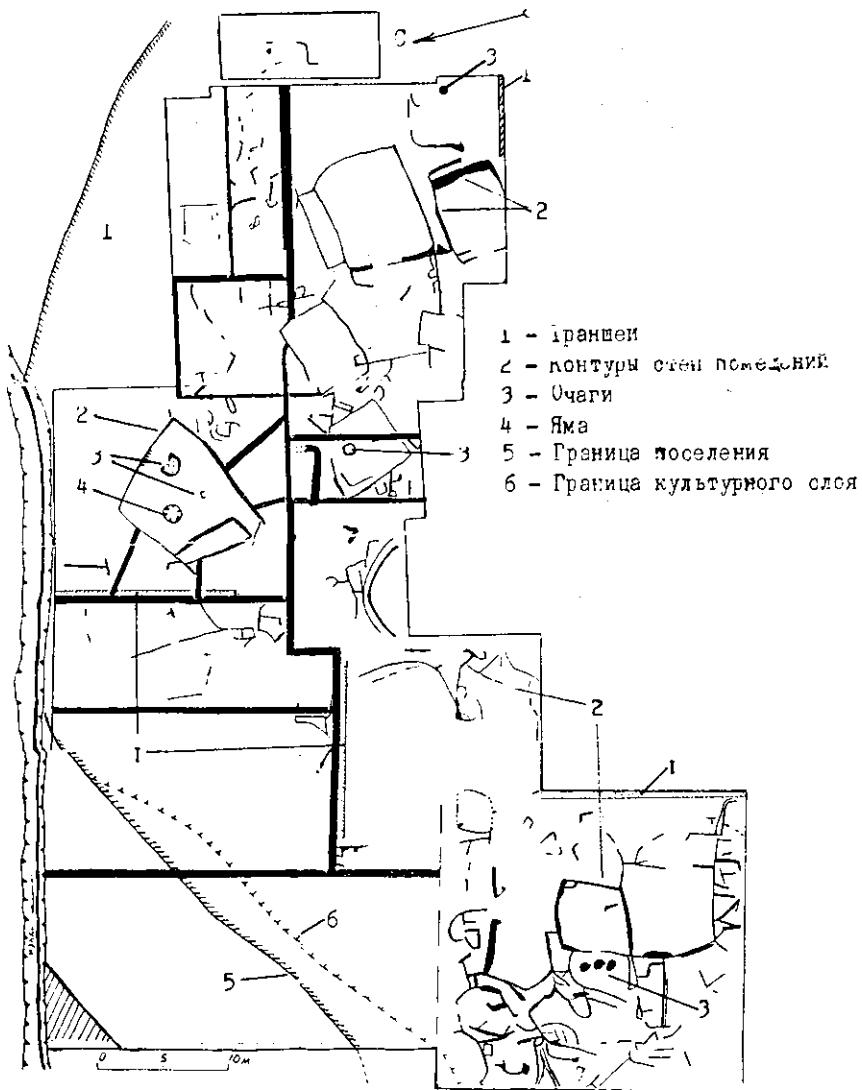

Рис. 8. Клюшинцев В. Н. Работы Бугского отряда. Схема планировки строительных сооружений у с. Бугское.

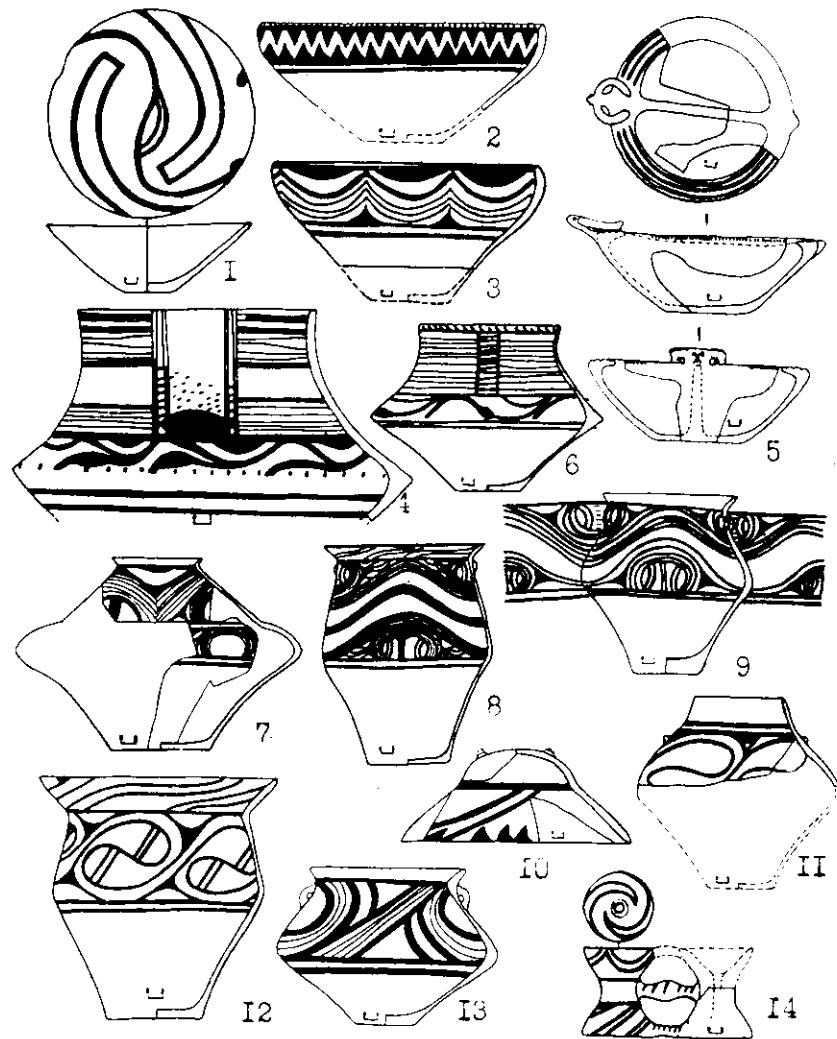

Рис. 9. Косаківський В. А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник. Мал. I—J 4: кераміка з житла № 1 трипільського поселення Чечельник.

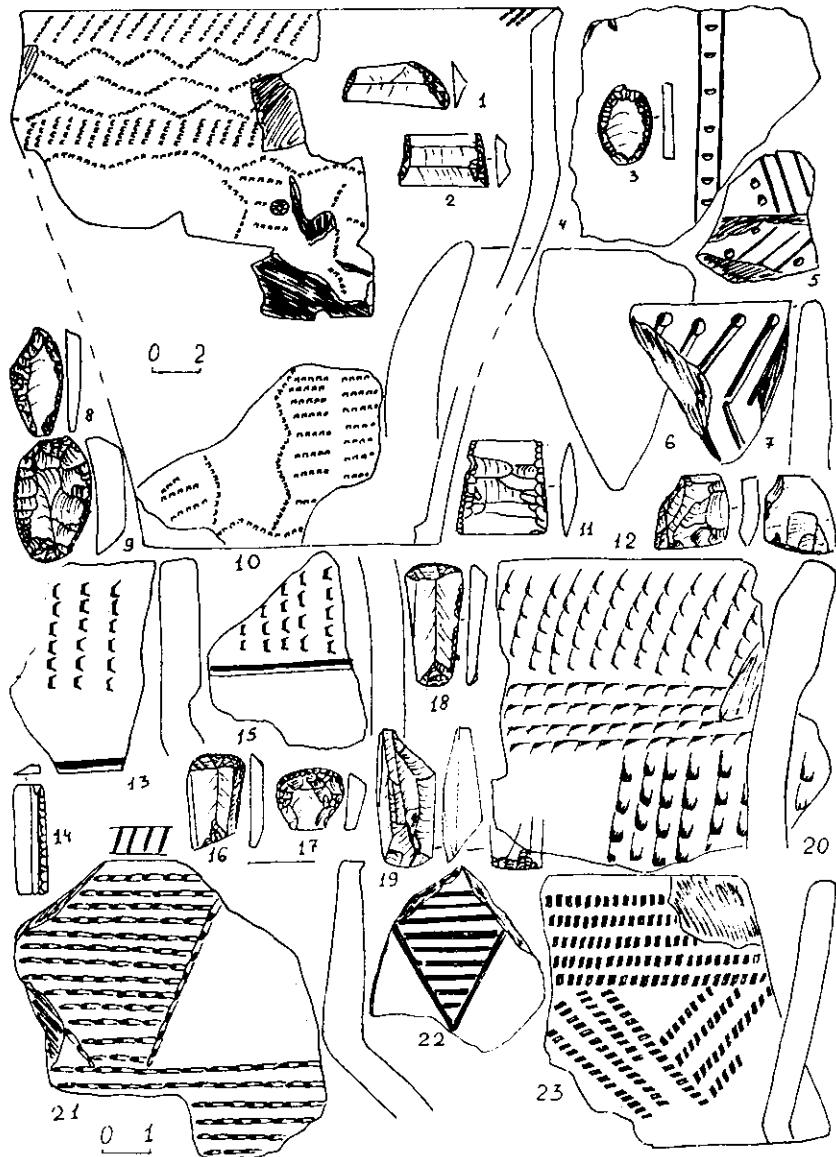

Рис. 10. Котова Н. С., Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В. **Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополя. Мал. 1—23.**

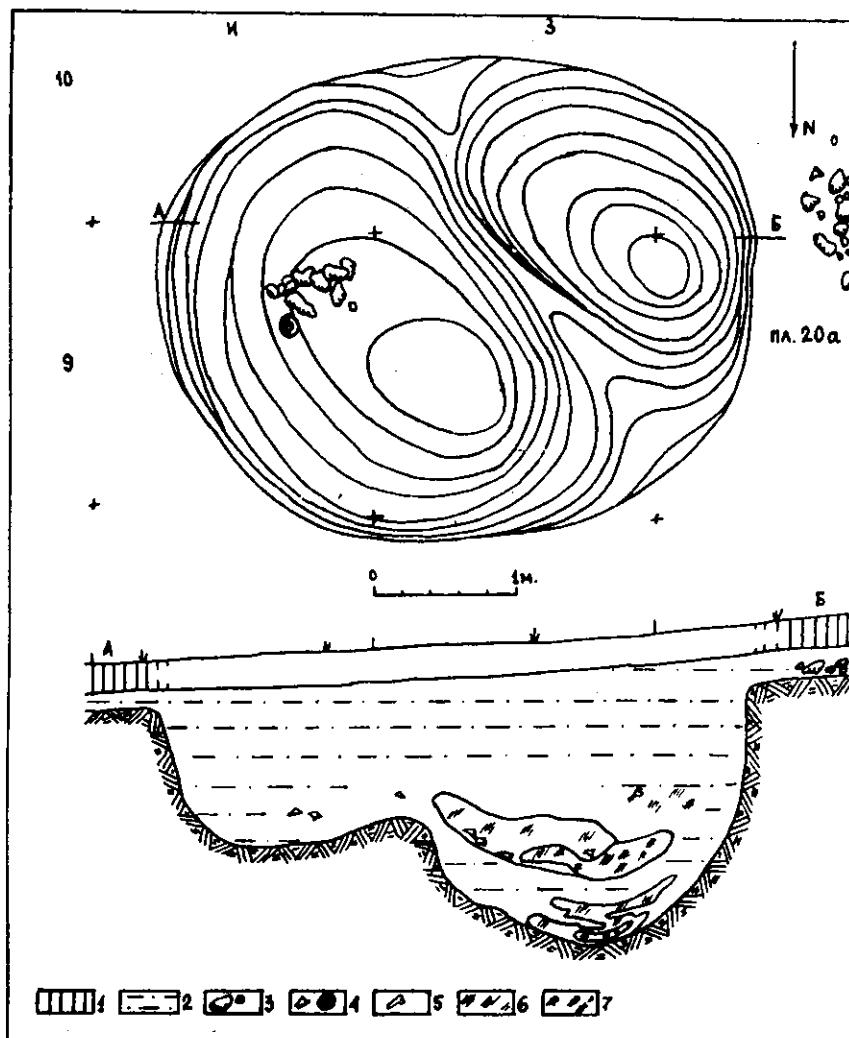

Рис. 11. Круц В. О., Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Таліянки. Розкоп X. План та розріз землянки: 1—чорнозем, 2—суглинок, 3—глиняна обмазка, 4—кераміка, 5—кістка, 6—попіл, 7—вугілля.

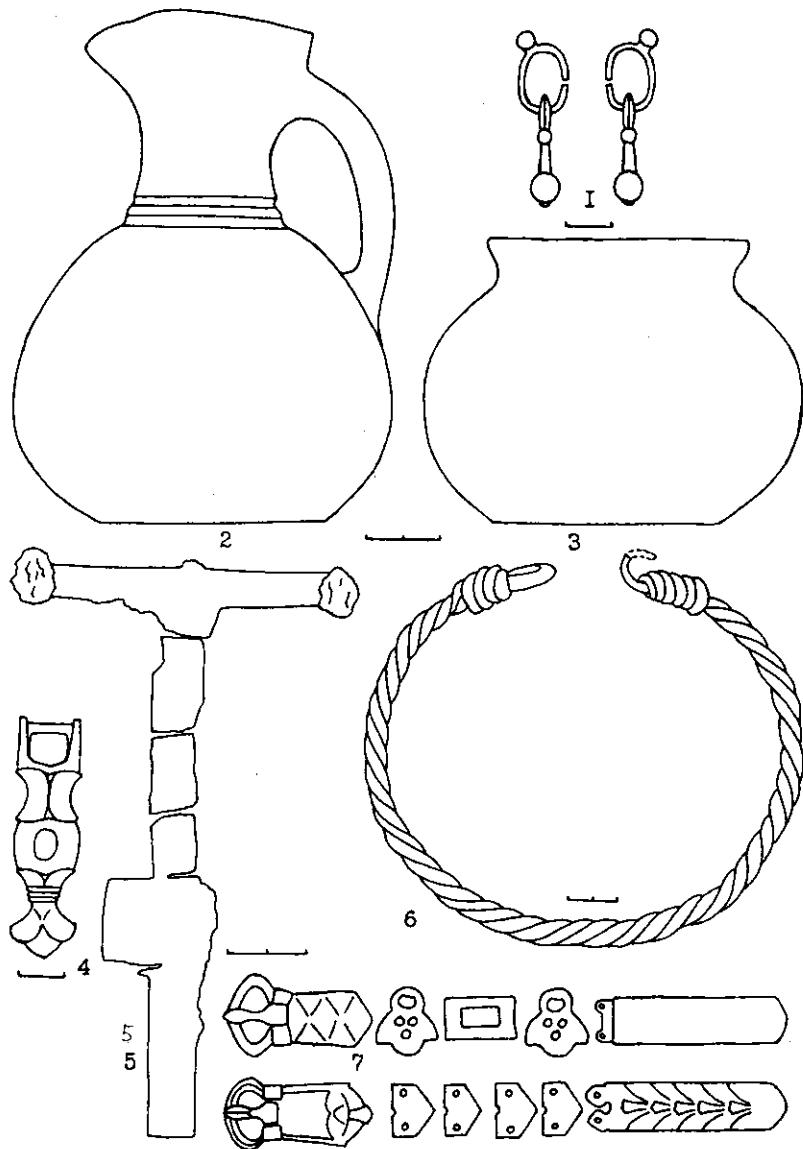

Рис. 12. Крыганов А. В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескорадьевского могильников салтовской культуры. Рис.: 1 — серебряные серьги; 2 — одноручный кувшин; 3 — кубышка; 4 — бронзовый сбруйный блок; 5 — бронзовая фибула; 6 — бронзовая гривна; 7,8 — бронзовый и серебряный поясные гарнитуры; 1,5,6 — погребение № 143; 2 — погребение № 127; 3 — погр. № 134; 4 — погр. № 127; 7 — погр. № 144; 8 — погр. № 132.

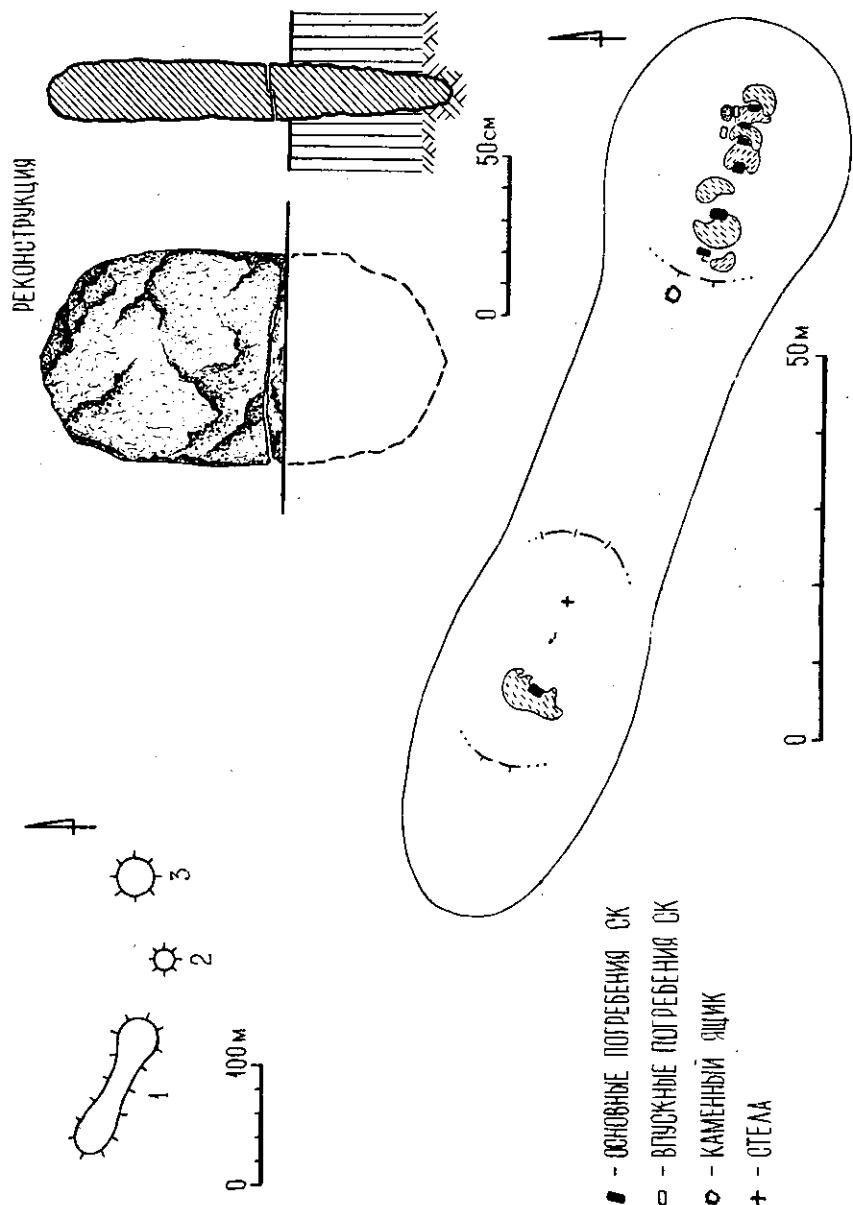

Рис. 13. Литвиненко Р. А. Исследование длинного кургана срубной культуры в бассейне р. Кальмийс.

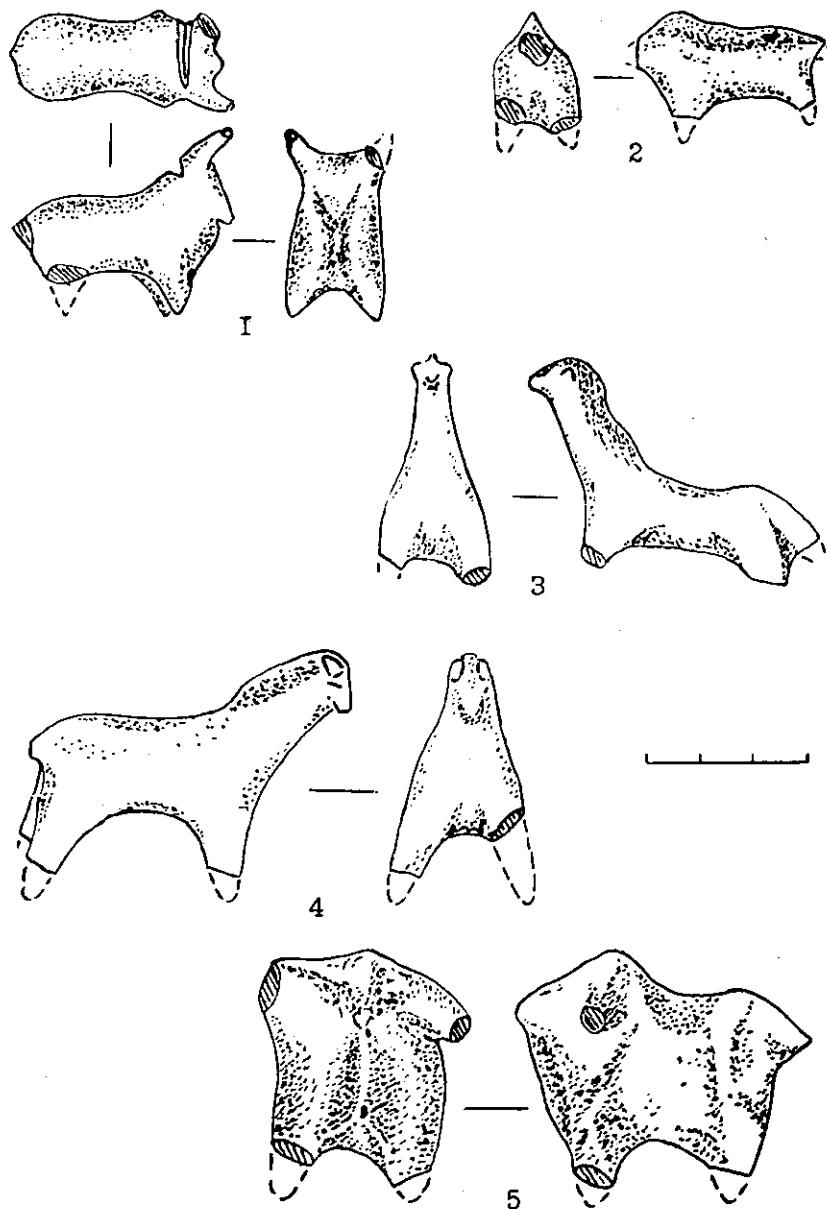

Рис. 14. Малеев Ю. М. Розкопки жертовника на городищі Лисичники. Мал. 1—5: зооморфні скульптурні з городища Лисичники.

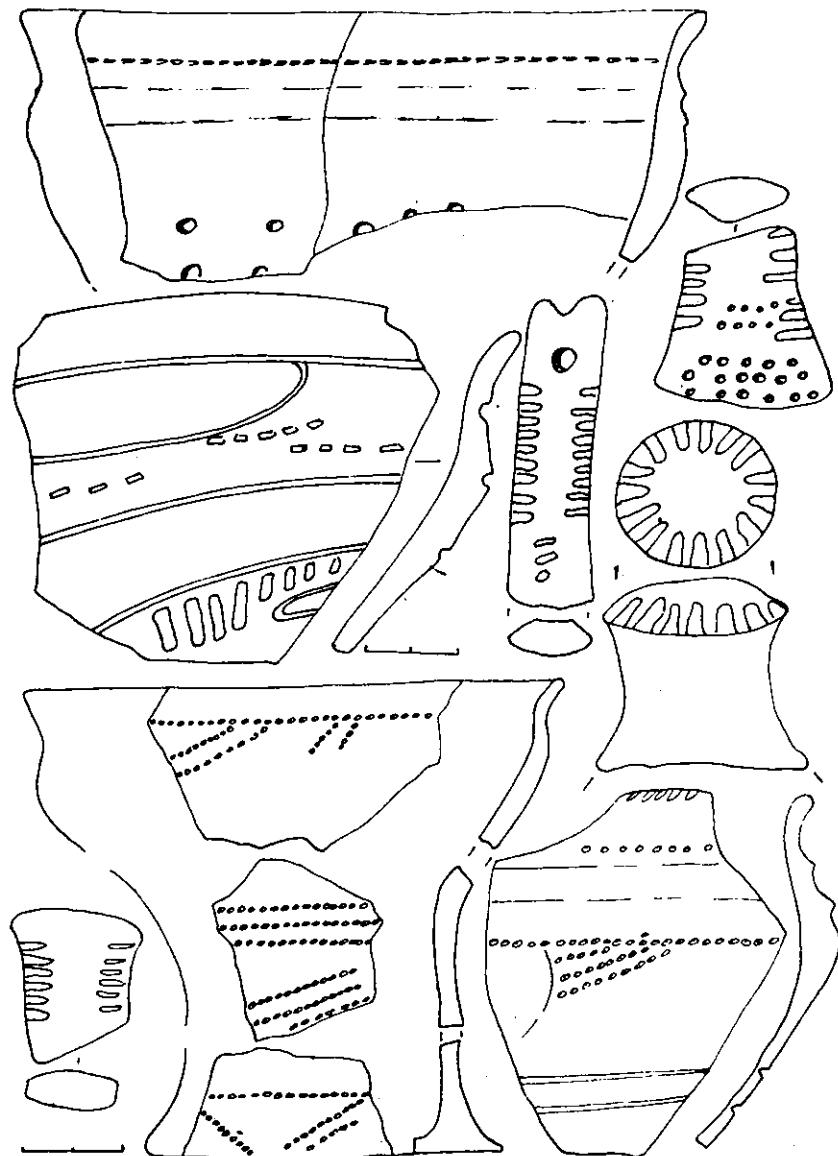
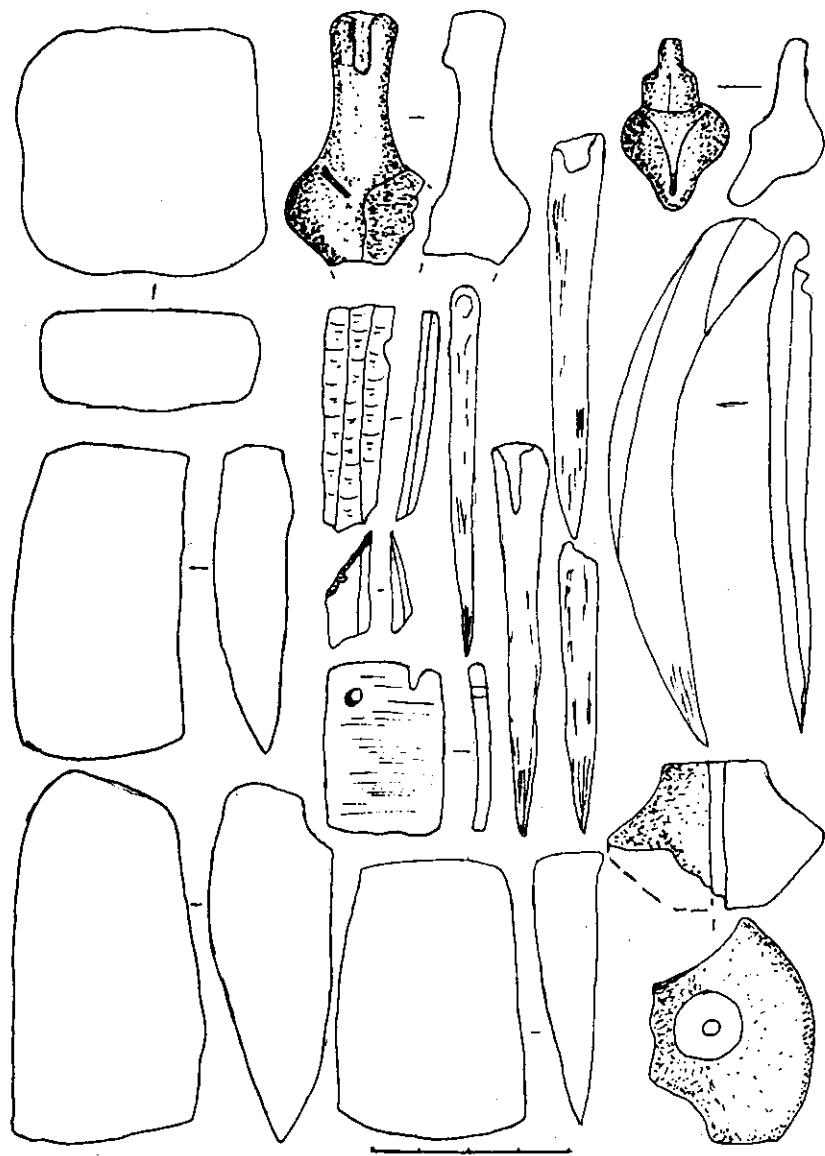
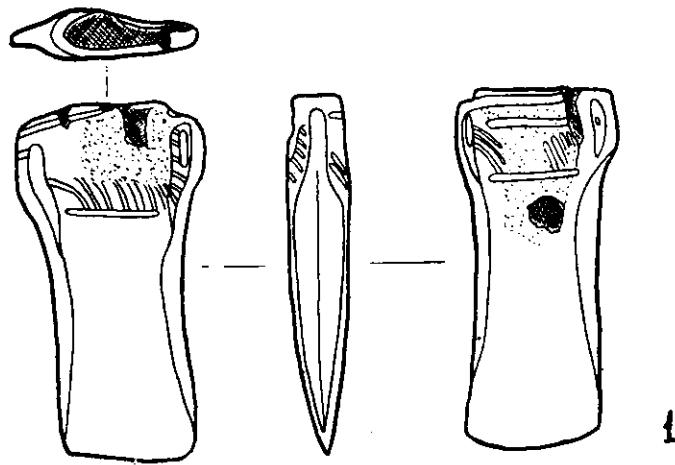
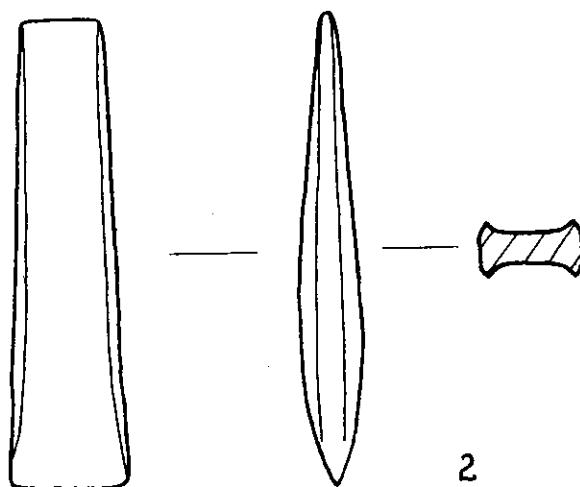

Рис. 15. Мицик В. Ф., Відейко М. Ю. Охоронні дослідження ракньотрипільського поселення Бребенюків Яр біля с. Майданецького у 1991 році.

1

2

Рис. 16. Молодцов Б. А. Клад бронзовых изделий Восточнотшинецкой культуры на Черкащине. (Мал. 1—2).

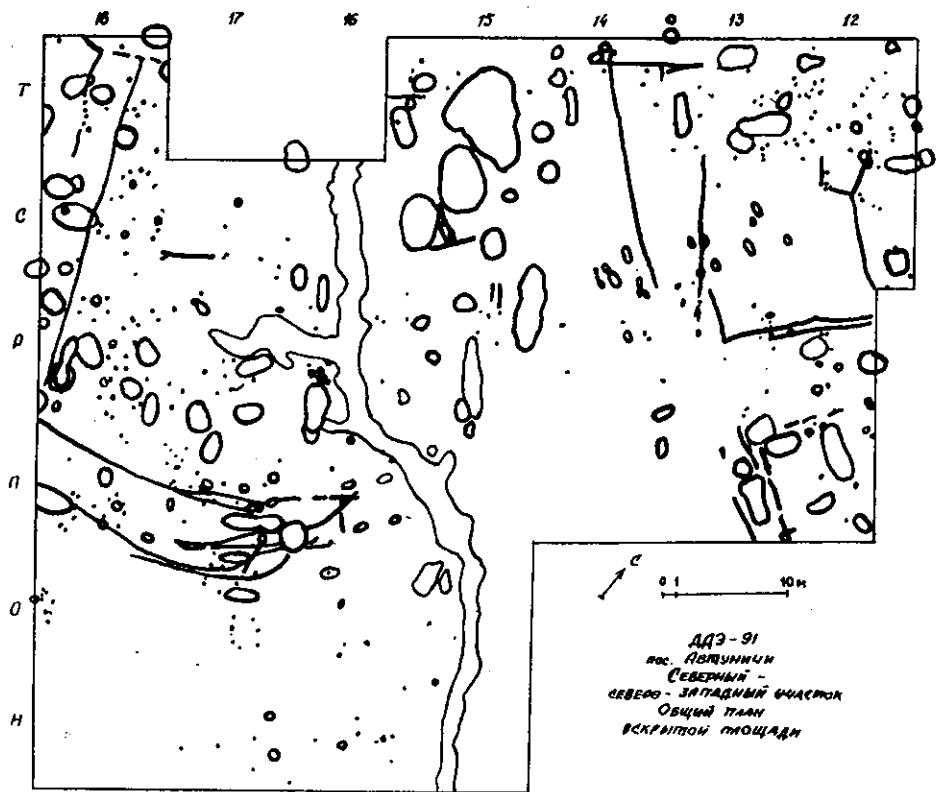

Рис. 17. Мося А. П., Готун І. А., Коваленко В. П. Нові дослідження південноруського села. (План поселення).

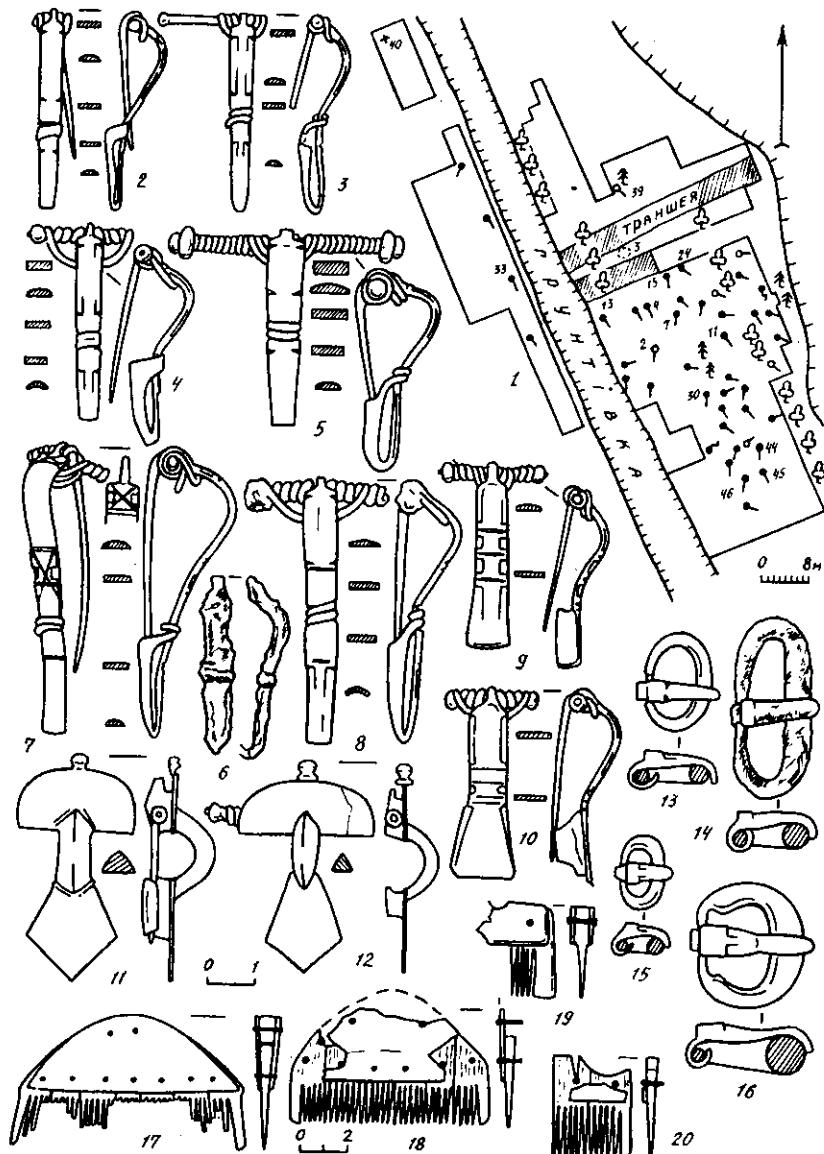

Рис. 18. Некрасова А. М. Розкопки пам'яток черняхівської культури біля с. Боромлі. Загальний план Боромлянського могильника та датуючі речі з поховань: 2 — № 46; 3, 17 — № 33; 4 — № 13; 5, 13 — № 45; 6 — № 15; 7 — № 11; 8, 15 — № 24; 9, 10 — № 7; 11 — № 44; 12, 16, 18 — № 4; 14 — № 30; 19 — № 2; 20 — № 39.

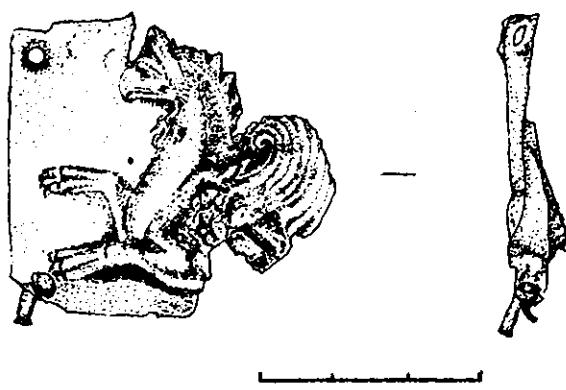

Рис. 19. Новиженкова Н. Г. Исследования на Гурзуфском Седле. Серебряная с позолотой пластина из раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло.

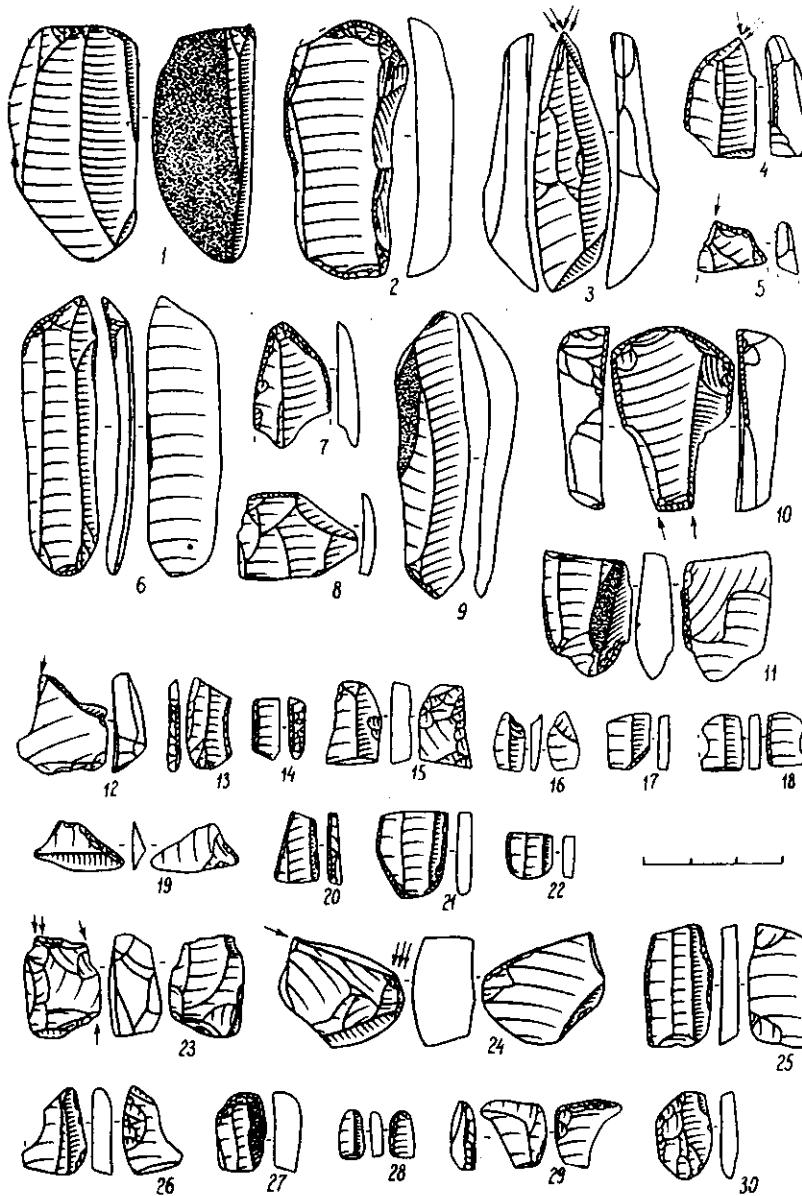

Рис. 20. Оленковський М. П. Дослідження палеоліту та мезоліту у Нижньодніпровсько-Приславському регіоні. Мал. 1—30. Крем'яний інвентар: 1—11 — Вознесенка IV; 12—18 — Весніанка V; 19—22 — Весніанка VI; 23—30 — Люблинка II «а».

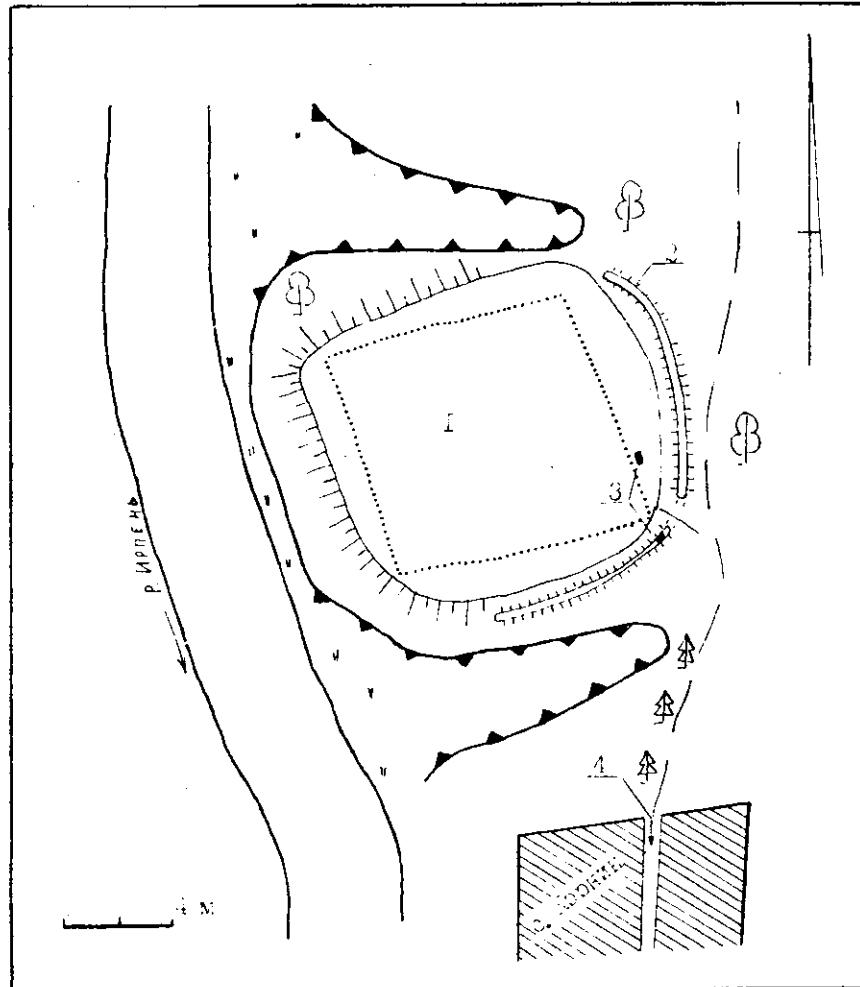

Рис. 21. Осадчий Р. Н. Городище ранніжелезного віка на Житомирщині.

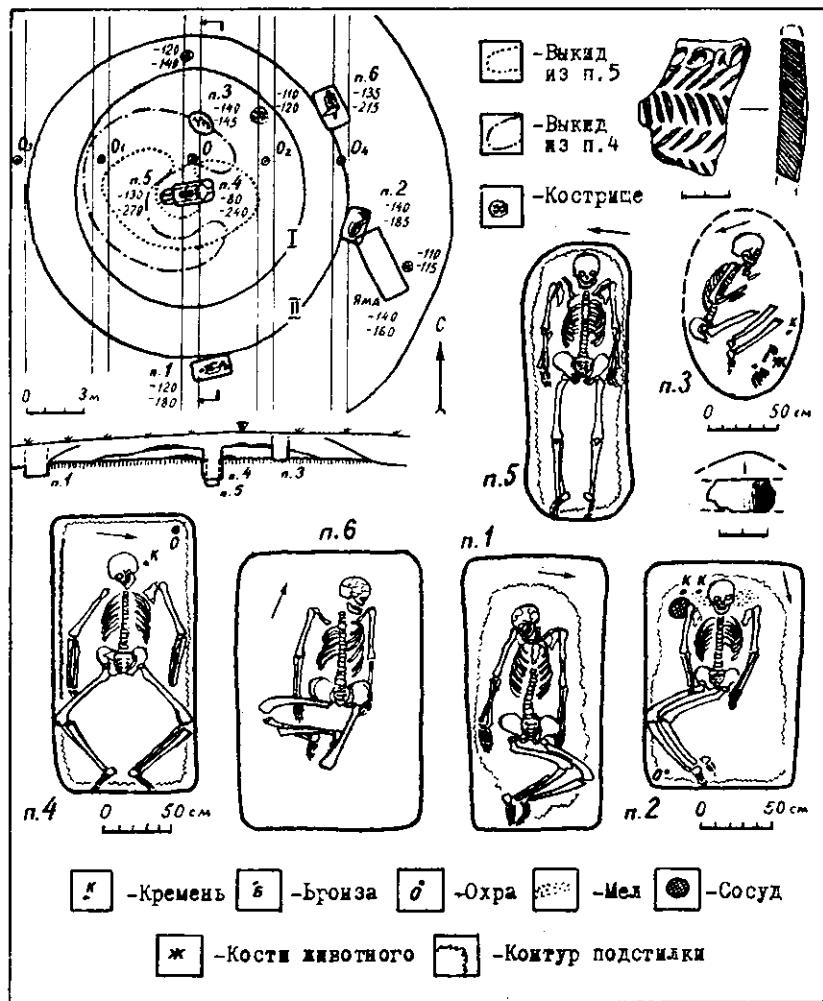

Рис. 22. Островерхов А. С., Субботин Л. В., Субботин А. В. Курган эпохи энеолита-бронзы у с. Тымково. Общий план кургана, план погребений, инвентарь.

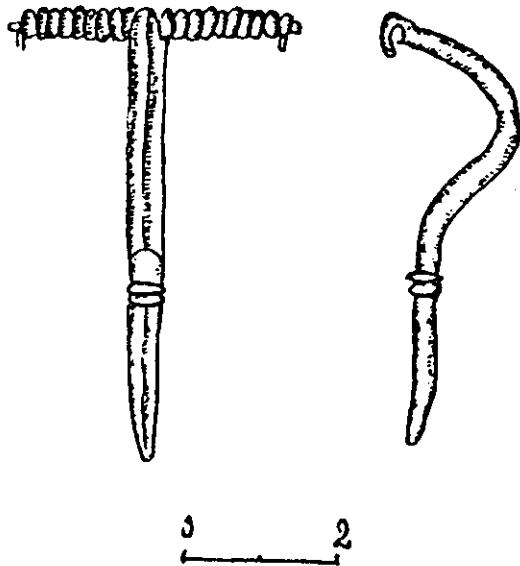
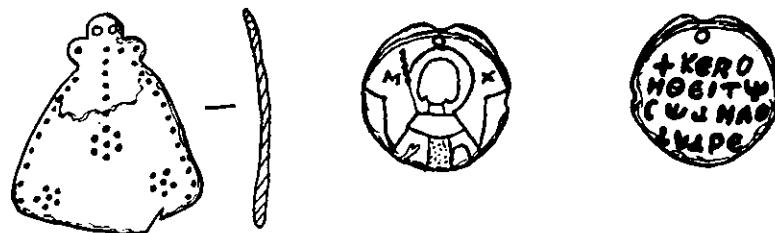
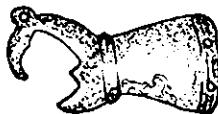

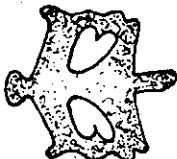
Рис. 23. Пелещинки М. А. Археологічні дослідження в межиріччі Західного Бугу і Сяну. Залізна фібула з поселення біля с. Шкло.

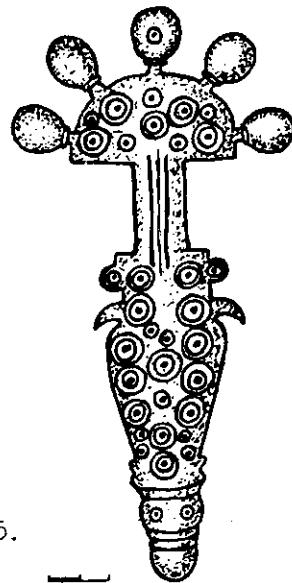
—

—

—

5.

—

Рис. 24. Петропавлівський А. Б. Розвідки Канівського музею у 1991 році.

На малюнках:

1. Підвіска з викопної мушлі. Трипільське поселення біля села Кононча, ур. Жолуб.
2. Висла свинцева печать Ростислава Всеvolodовича (?). Випадкова знахідка, м. Канів, вул. Ювілейна.
3. Пряжка поясна VI — VII ст., пеньківська культура. Змив поселення в ур. Попове поле, біля с. Григорівка, бронза.
4. Фрагмент антропозооморфної фібули VI-VII ст. Змив поселення в ур. Попове поле, с. Григорівка, бронза.
5. Пальчата зооморфна фібула — випадкова знахідка в піщаному кар'єрі, с. Пилява, бронза.

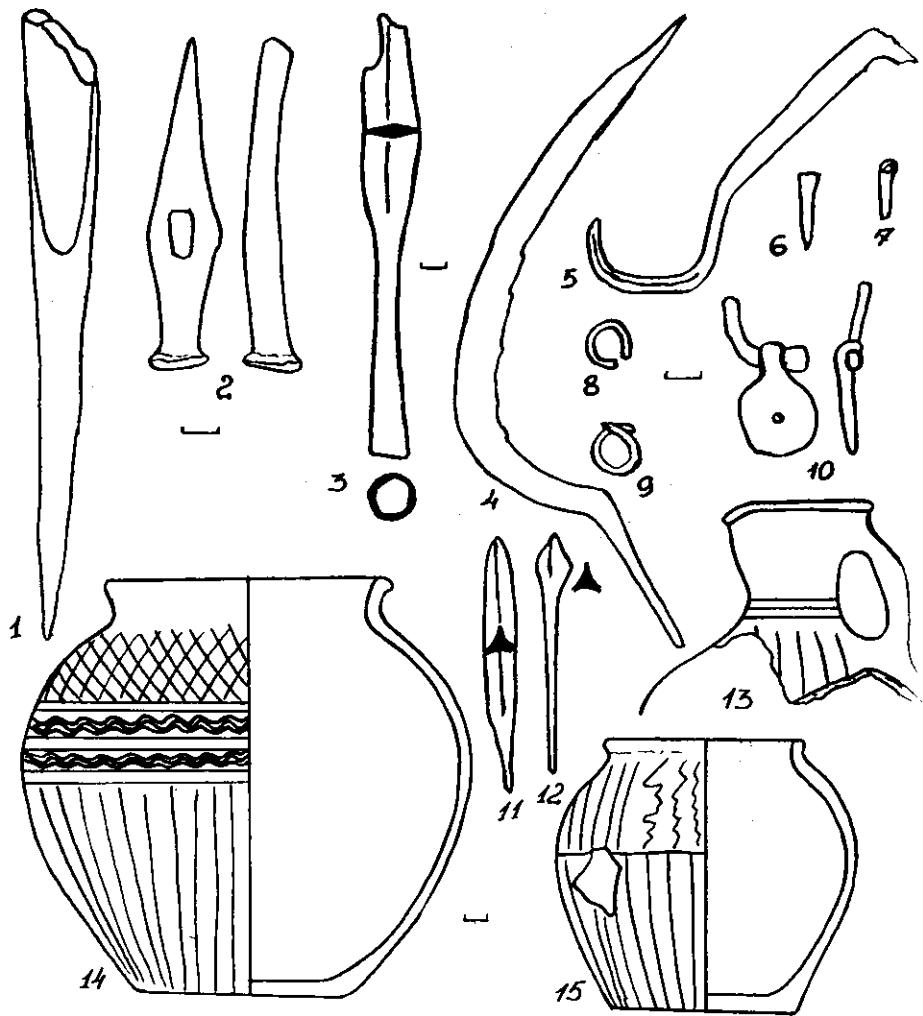

Рис 25. Приходнюк О. М. Роботи Пастирської експедиції. Мал. 1—15. Зразки знахідок із зерносховища: 1 — пробійник; 2 — молоточок; 3 — вістря списа; 4 — серп; 5 — ложкоріз; 6—7 — рурочки-заклепки; 8—9 — кільця сережки; 10 — підвіска до пояса; 11—12 — вістря стріл; 13 — фрагмент гончарного глека; 14—15 — гончарні горщики; 1—5, 10—12 — залізо; 6—9 — мідь; 13—15 — кераміка.

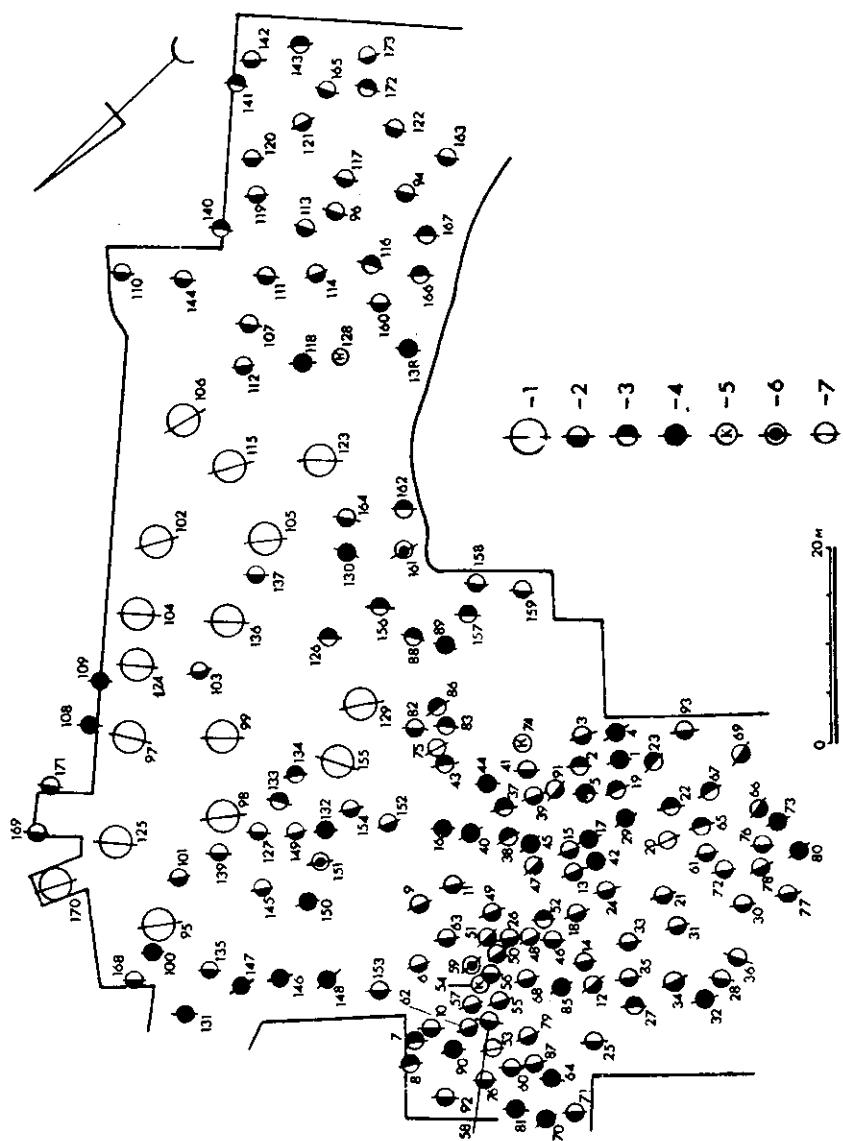

Рис. 26. Пуздровский А. Е., Гумашьян С. В., Зайцев Ю. Г., Новиков И. И. Работы Симферопольской экспедиции в 1991 году. План Битакского могильника в Симферополе. Мал: 1 - склепы, 2-4 - подвойные могилы, 5 - конские могилы, 6 - могилы с заплечиками, 7 - грунтовые могилы.

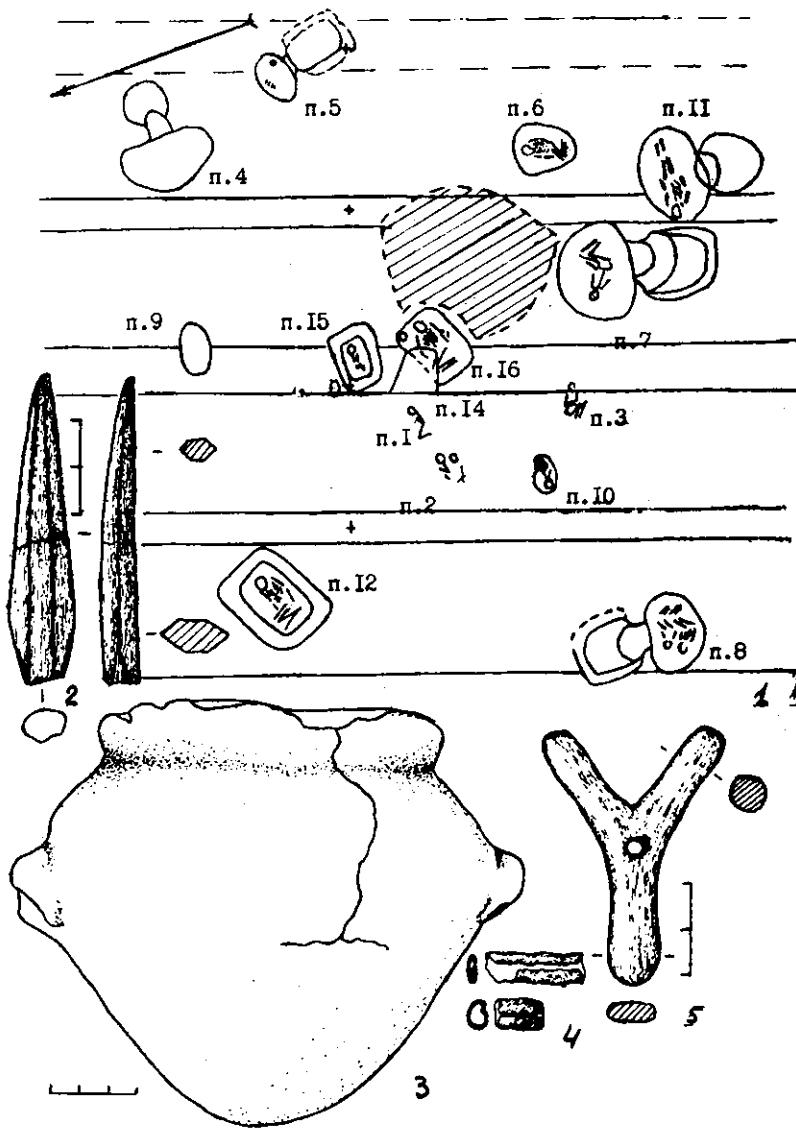
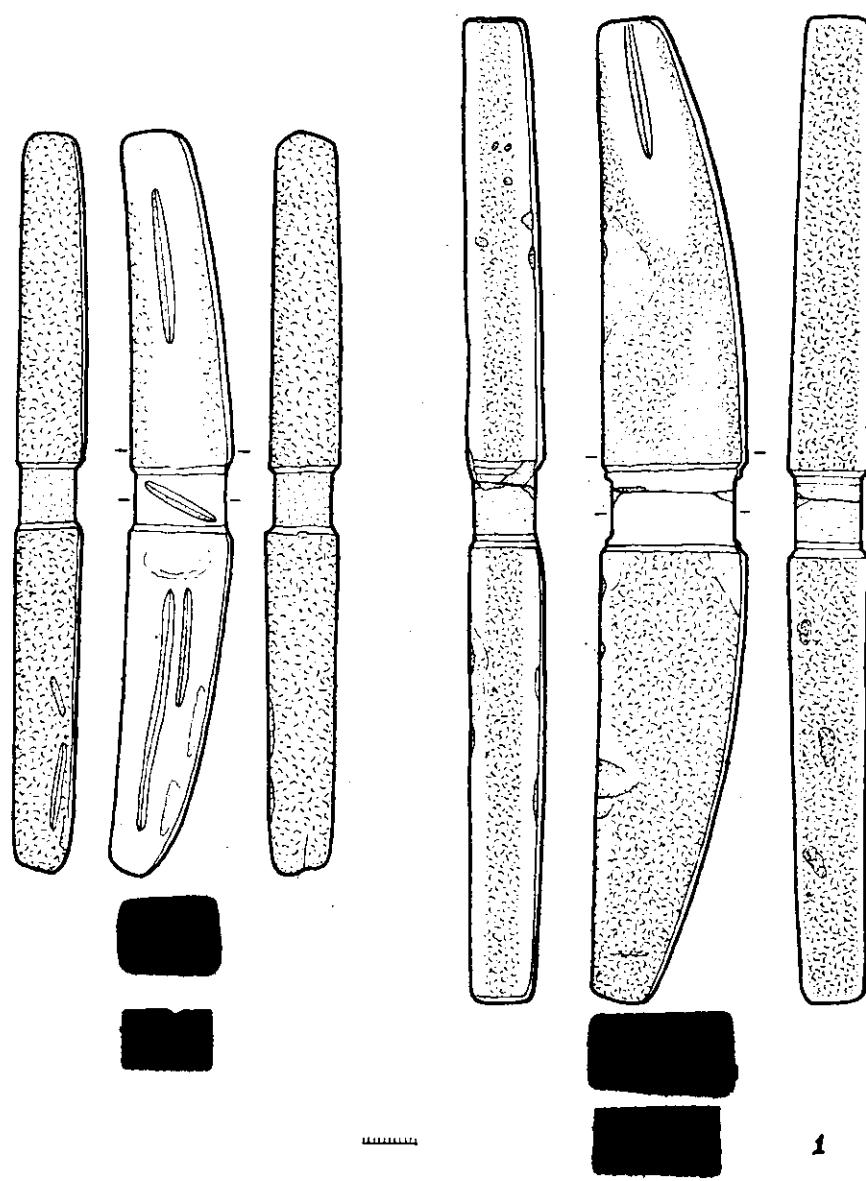

Рис. 27. Рассамакин Ю. Я., Черных Л. А. Новые исследования в бассейне р. Молочной. Мал. I—V: I — общий план кургана № 36 у с. Виноградное, 2 — костяной наконечник из погребения 14; 3—5 — инвентарный комплекс из погребения 16.

1

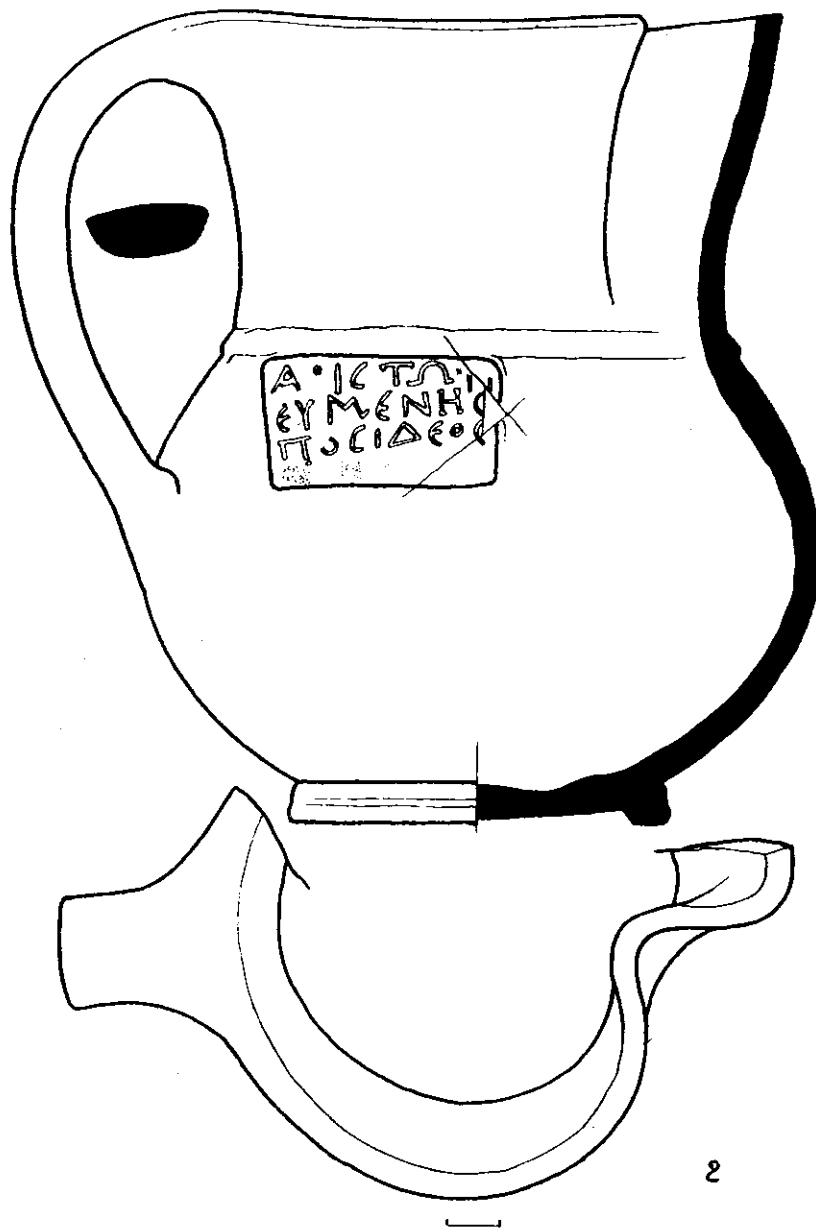

Рис. 28, 28а. Русева А. С., Диатропов П. Д. Два культовых комплекса западного теменоса в Ольвии. Мал.: 1 — каменные штоки морских якорей; 2 — мерная ойнохойя.

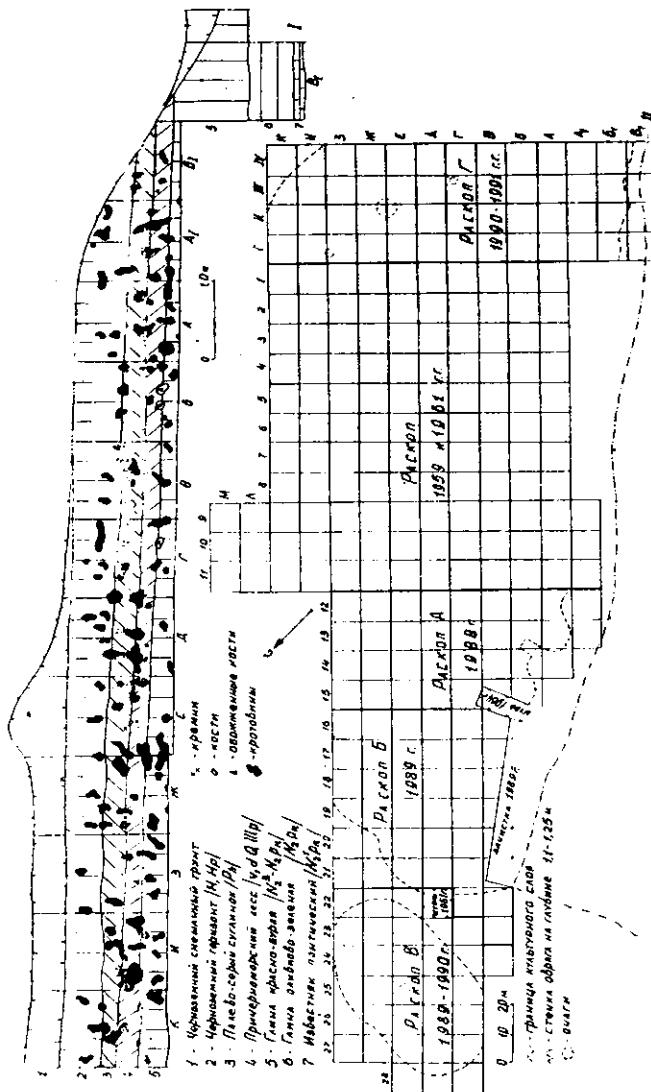

Рис. 29. Сапожников И. В. Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа. Мал.: 1 — разрез юго-восточной стенки раскопа Г; 2 — общий план раскопов и шурfov.

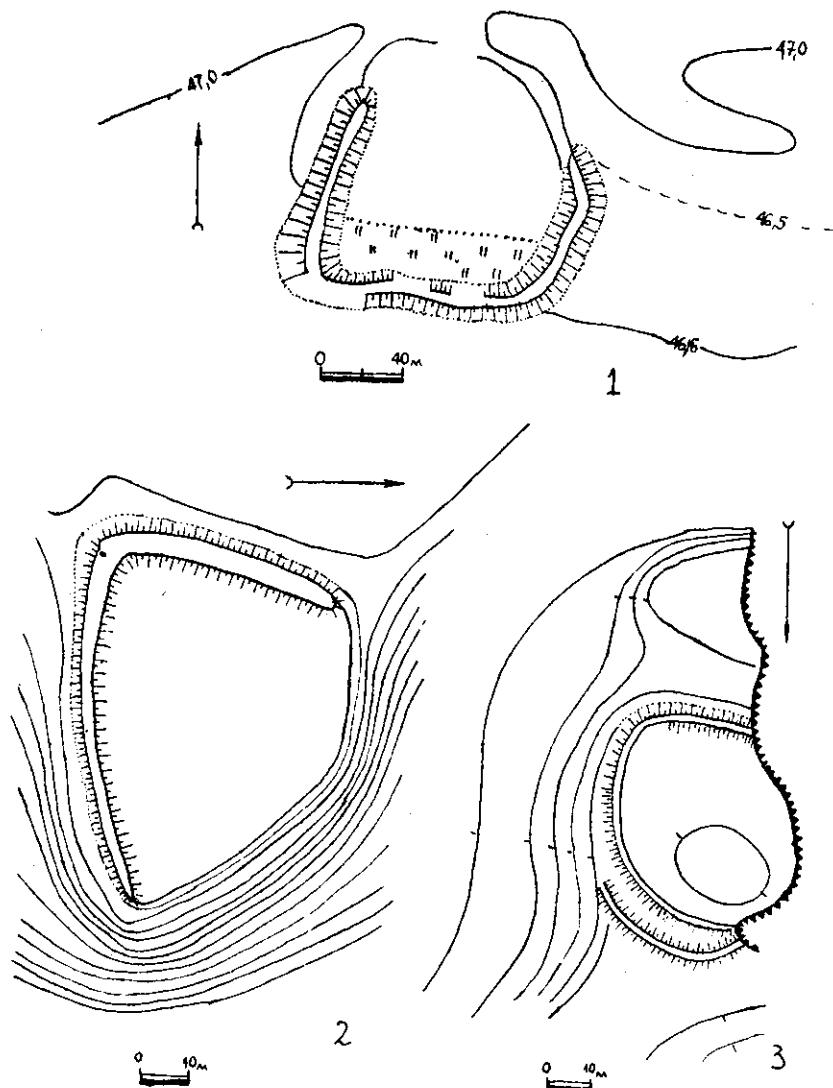

Рис. 30. Терський С. В. Розвідки в околицях Лучеська. Плани городищ. Мал. 1 — городище X—XI ст. в с. Городище Ківерцівського району; 2 — городище IX—XI ст. в ур. «Замчисько» поблизу с. Брані Городівського району; 3 — городище IX—XI ст. в ур. «Торговиця» біля с. Кошів Луцького району.

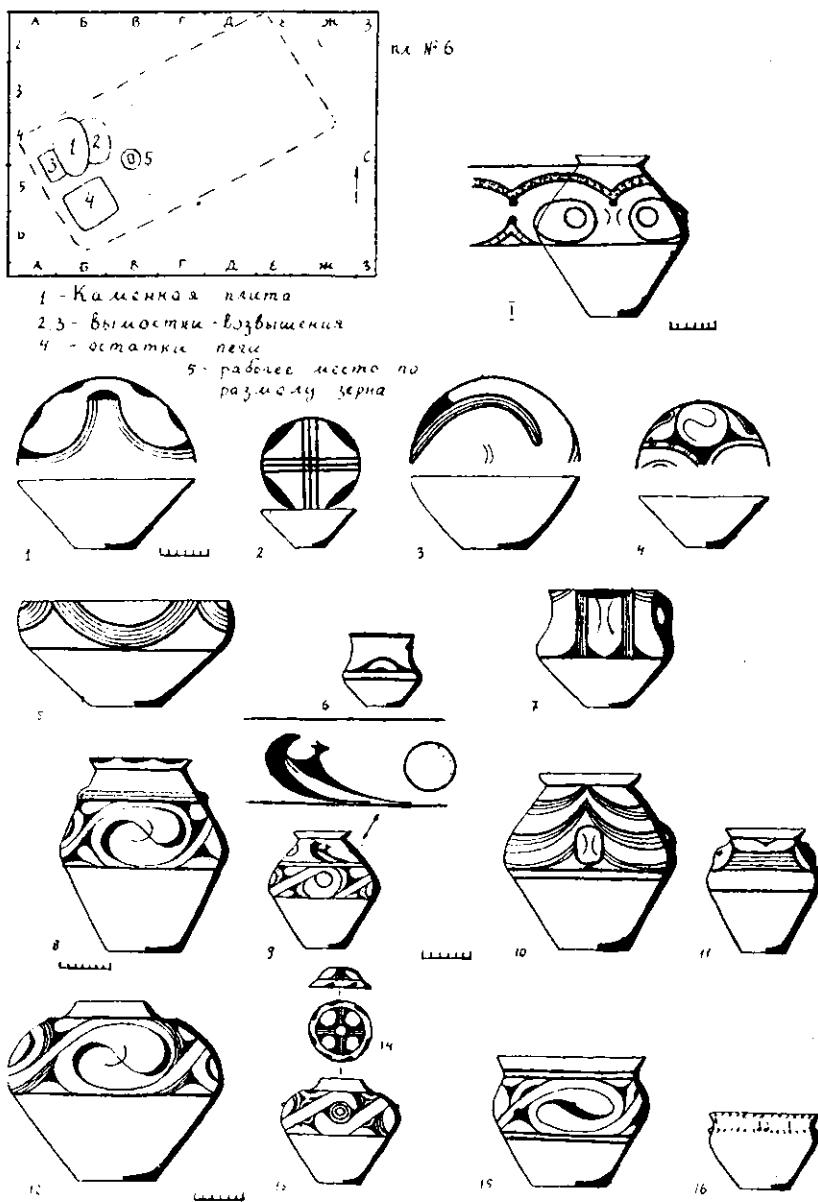

Рис. 31. Ткачук Т. М. Керамика из площадки 6 в Бернашевке. Общий план площадки 6, мал. 1—16. Керамика и схемы росписи.

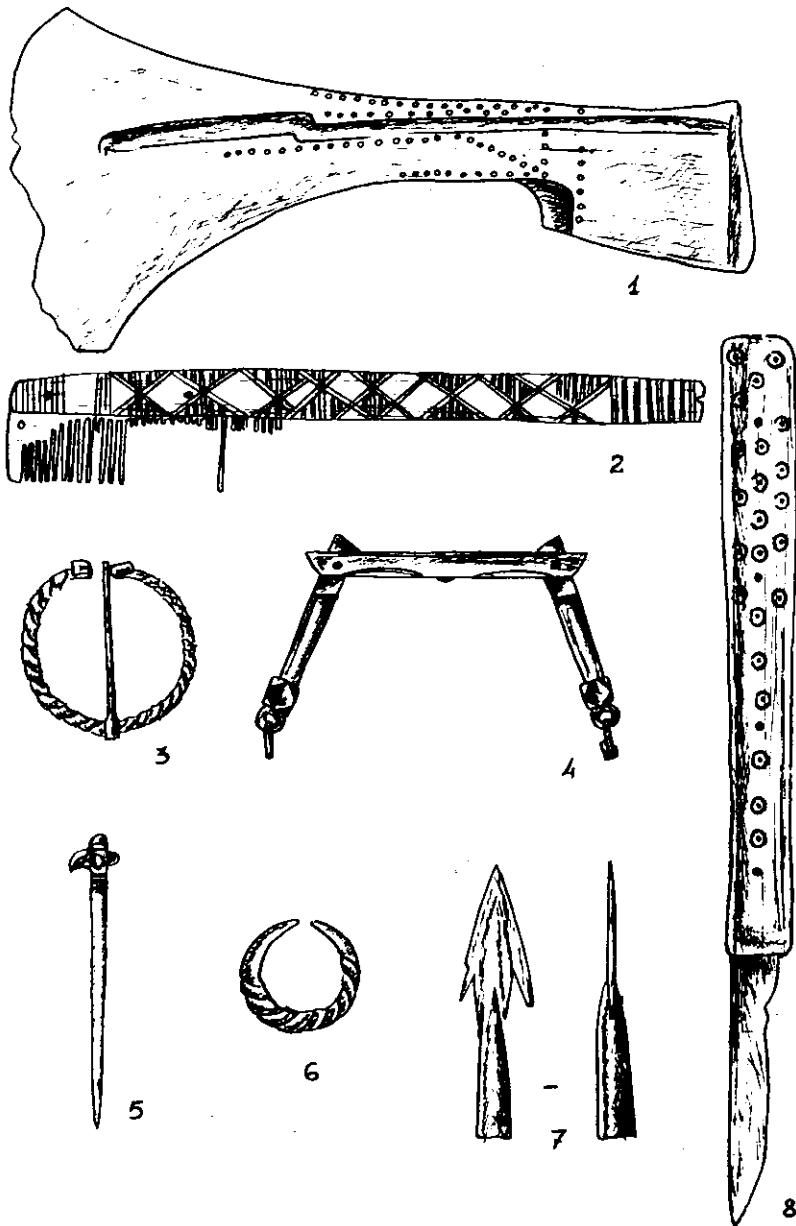

Рис. 32. Чайка Р. М. Розкопки давньоруського городища біля с. Листвин. Мал. 1—8: речі з городища Листвин.

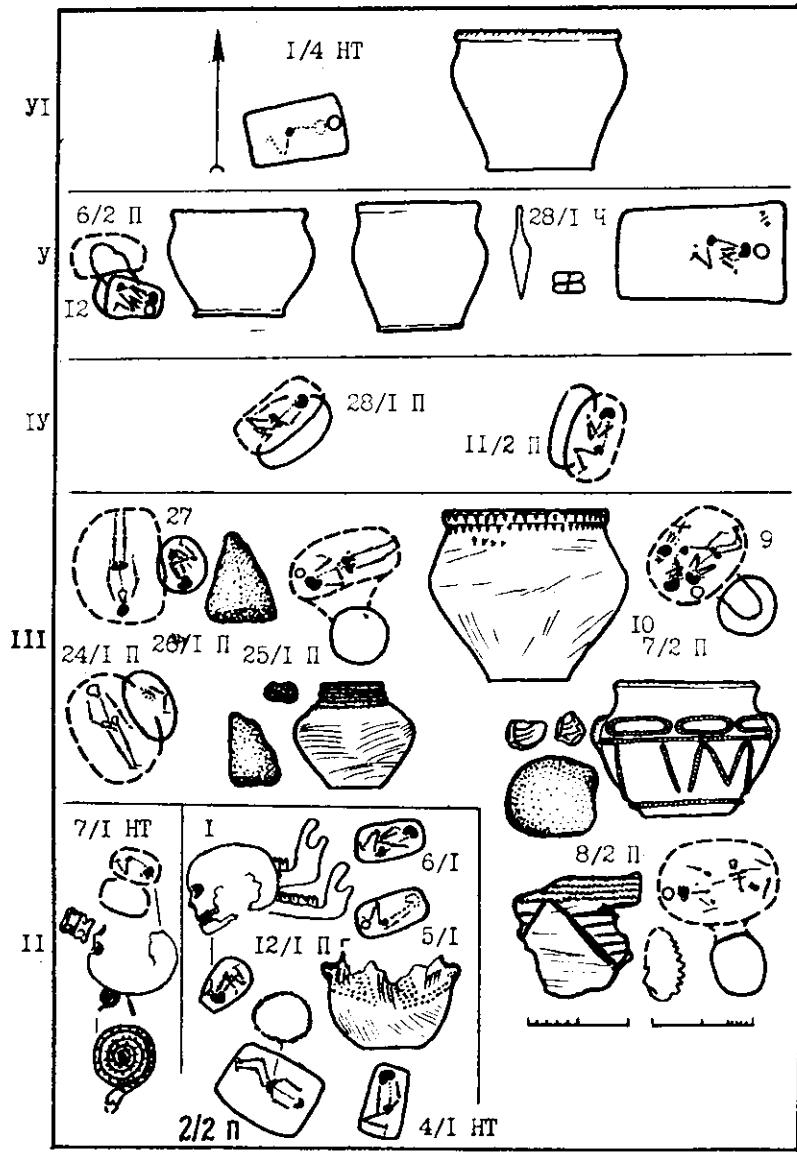
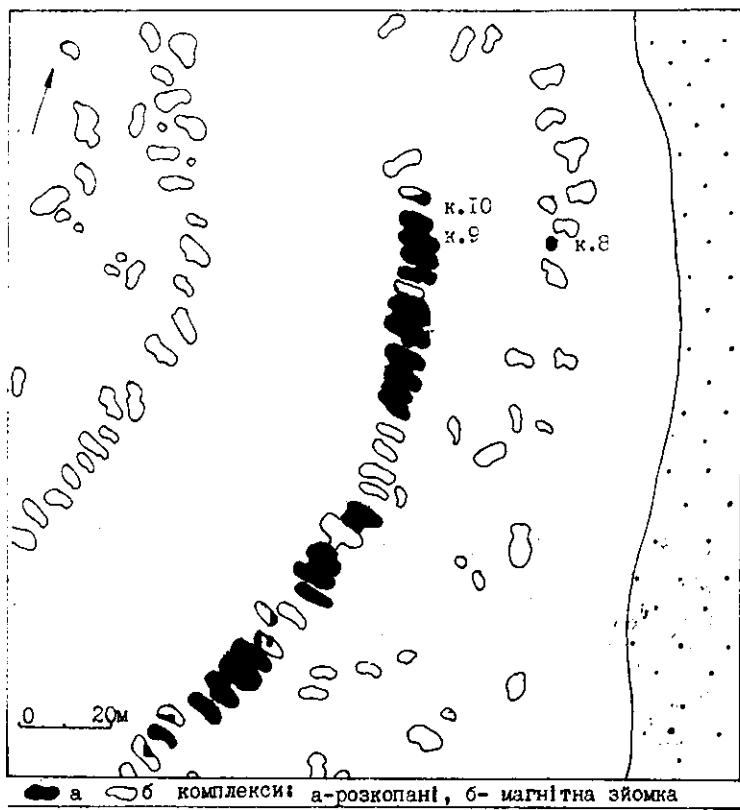

Рис. 33. Шилов Ю. А. Раскопки на полуострове Чонгар. Планы погребений, погребальный инвентарь.

а комплекси: а-розкопані, б-магнітна зйомка

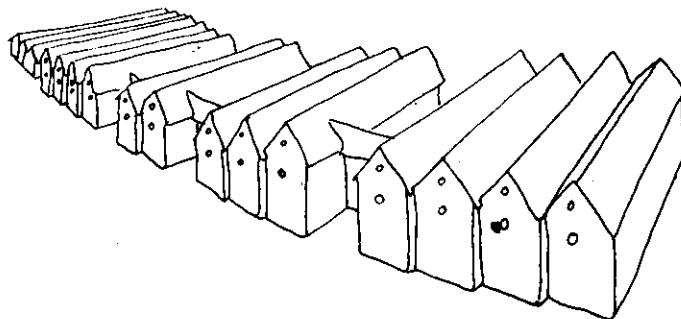

Рис. 34. Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Дослідження Майданецького у 1991 році.
Мал.: 1 — план трипільського поселення Майданецьке; 2 — реконструкція (за
даними розкопок 1986—1991 років).

СПИСОК АРХЕОЛОГІВ, які проводили дослідження на території України у 1991 році

1. Абікулова М. І. Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наук. співробітник. ВЛ. 51/125. Охоронні розкопки городища біля смт. Велика Лепетиха Великолепетихського району Херсонської області.
2. Айабін О. Г. Сімферопольський державний університет. Зав. лабораторією. ВЛ. 138/125. Розкопки у м. Керчі по Кооперативному провулку та в с. Лучисте Алуштинської міськради.
3. Алексєєнко Н. О. Херсонеський держ. історико-архітектурний заповідник. Зав. філією. ВЛ. 272/125. Розкопки Генуезької фортеці Чембало на території Балаклавського району м. Севастополя.
4. Андрієнко В. П. Донецький державний університет. Доцент. ВЛ. 300/125. Розкопки поселення та курганів біля с. Пожэрна Полтавської області.
5. Андросов А. В. Дніпропетровський державний університет. М. н. с. ВЛ. 6/125. Розкопки та розвідки курганів та Козацької фортеці у Дніпропетровській області.
6. Андрух С. І. Запорізький педінститут. Н. с. ВЛ. 72/125. Розкопки на території с. Знам'янки Кам'янко-Дніпровського району Запорізької області.
7. Антоненко Б. О. Київський державний університет. Н. с. ВЛ. 71/125. Розкопки біля с. Затишне Кременського району Луганської області.
8. Антонова І. А. Херсонеський держ. іст.-архітектурний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 217/125. Розкопки у Херсонесі.
9. Балушкін О. М. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 259/125. Розкопки біля с. Виноградний Сад Миколаївської області.
10. Бандрівський М. С. Львівський музей історії релігії. Н. с. ВЛ. 77/125. Розвідки та розкопки у Дорогобицькому та Турківському районах Львівської області.
11. Баран В. Д. ІА АН України. Зав. відділом. ВЛ. 204/125. Розкопки біля с. Куропатники Галицького району та с. Гончарівка Рогатинського району Івано-Франківської області.
12. Баранов І. А. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 175/125. Розкопки у Судакській фортеці та розвідки в Судакському районі Республіки Крим. ВЛ. 309/125. Розкопки біля с. Дачне Судакського району.
13. Бахматов С. В. Херсонський краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 147/125. Розвідки на території Херсонської області.
14. Бейлекіч В. В. Одеський охоронний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 268/125. Охоронні дослідження біля с. Григорівка Комінтернівського району та розкопки фортеці в м. Ізмаїлі. Розвідки на території Одеської області.
15. Березанська С. С. ІА АН України. Вед. н. с. ВЛ. 158/125. Охоронні дослідження городища біля с. Солотвино Тячівського району Закарпатської області.
16. Берестнєв С. І. Харківський державний університет. Н. с. ВЛ. 76/125. Розкопки курганів на території колгоспу ім. Ватутіна Купянського району Харківської області.
17. Бессонова С. С. ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 201/125. Розкопки Мотронінського городища біля с. Мельник Черкаської області.

18. **Белінська Л. І.** Сумський краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 27/125. Розвідки на території Сумської області.
ВЛ. 28/125. Розкопки поселення біля с. Пески Буринського району Сумської області.
19. **Бєлій О. В.** Музей археології Бахчисарайського заповідника. Зав. музеем. ВЛ. 99/125. Розкопки біля с. Машинно Бахчисарайського району Республіки Крим.
20. **Беляєва В. І.** Ленінградський державний університет. Викладач. ВЛ. 293/125. Розкопки палеолітичного поселення біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області.
21. **Беляєва С. О.** ІА АН України. Зав. сектором. ВЛ. 98/125. Розкопки в м. Очакові та його околицях.
22. **Білецька О. В.** Черкаський обласний краєзнавчий музей. Ст. н. с. ВЛ. 81/125. Розкопки курганів біля смт. Драбів та с. Михайлівка Черкаської області.
23. **Бірюков А. С.** Євпаторійський краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 154/125. Охоронні роботи у м. Євпаторії Республіки Крим. Розвідки у Чорноморському та Сакському районах.
24. **Бітковський О. В.** НМОПІК МК. Зав. сектором. ВЛ. 227/125. Охоронні розкопки біля с. Ротмістрівка Смілянського району Черкаської області.
25. **Билкова В. П.** Херсонський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 58/125. Розкопки городища біля с. м. т. Дніпровське Білозерського району Херсонської області.
ВЛ. 213/125. Охоронні розкопки городища Глибока Пристань біля с. Широка Балка Білозерського району Херсонської області.
26. **Благовещенський Ю. І.** Запорізький краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 75/125. Розкопки та розвідки біля с. Беленьке Запорізького району Запорізької області.
27. **Бобровський Т. А.** Музей історії Києва. Зав. сектором. ВЛ. 303/125. Розвідки в печерах м. Києва.
28. **Болтрук Ю. В.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 256/125. Розкопки курганів і поселень та розвідки на території Мелітопольського та Приазовського районів Запорізької області.
29. **Боровський Я. Є.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 132/125. Охоронні розкопки по Кияновому провулку 2–10 в м. Києві.
30. **Бородулін В. Г.** Харківський історичний музей. Зав. відділом. ВЛ. 5/125. Розкопки та розвідки біля сіл Верхній Салтів та Нечитайлівка Волчанського району Харківської області.
31. **Бровендер Ю. М.** Центрально-Донецька археологічна експедиція. Начальник експ. ВЛ. 21/125. Розкопки і розвідки на території Переяславського району та розвідки на території Луганської області, розкопки на території Старобельського району.
32. **Бузян Г. М.** Переяслав-Хмельницький музей. Зав. відділом. ВЛ. 301/125. Розвідки в Переяслав-Хмельницькому, Обухівському, Кагарлицькому районах Київської області. Розкопки поселення на території м. Переяслав-Хмельницького та біля с. Халеп'є Обухівського району Київської області.
33. **Валькова Т. П.** Чернігівський обласний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 240/125. Розкопки та розвідки ранньослов'янських пам'яток біля с. Гребля Менського району Чернігівської області.
34. **Вакуленко Л. В.** ІА АН України. Ст. н. с. ВЛ. 258/125. Розкопки поселення та могильника біля с. Товмачик та с. Шмарівці Коломийського району Івано-Франківської області.
35. **Василенко Б. А.** РЛОД при УФК. Зав. відділом. ВЛ. 316/125. Розвідки у Піщанському районі Вінницької області.

36. **Веремійчик О. М.** Чернігівський обласний археологічний центр. Зав. відділом. ВЛ. 45/125. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля с. Хмельниця Чернігівського району.
37. **Ветчинникова Н. Є.** Одеський охоронний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 263/125. Розвідки та розкопки біля с. Бараново Іванівського району Одеської області.
38. **Відейко М. Ю.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 116/125. Розвідки на території Кагарлицького району Київської області.
39. **Виборний В. Ю.** Луганський обласний краєзнавчий музей. Зав. відділом охорони пам'яток. ВЛ. 24/125. Розкопки палеолітичної стоянки у Луганському районі та одніменній області.
40. **Виноградська Л. І.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 19/125. Розкопки фортець на території Хмельницької та Вінницької областей.
- ВЛ. 215/125. Розкопки біля с. Пилява Старосинявського району Хмельницької області та с. Зіньків Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
41. **Винокур І. С.** Кам'янець-Подільський педінститут. Зав. кафедрою. ВЛ. 286/125. Розкопки біля с. Бернашівка Вінницької області.
42. **Внуков С. Ю.** Московський державний університет. Н. с. ВЛ. 120/125. Розкопки городища Кара-Тобе в Сакському районі Республіки Крим.
43. **Возний І. П.** Чернівецький державний університет. Н. с. ВЛ. 112/125. Розвідки на території Чорнівського городища Чернівецької області.
44. **Воронцов Д. О.** НВК «Археолог». С. н. с. ВЛ. 326/125. Розвідки на території Запорізького, Васильовського, Гороховського та Пологівського районів Запорізької області.
45. **Воронцова О. А.** Музей історії Києва. Зав. сектором. ВЛ. 302/125. Розкопки в Звіринецьких печерах.
46. **Гаврилов О. В.** Херсонський обласний відділ охорони пам'яток історії і культури. Н. с. ВЛ. 48/125. Розкопки поселення Ореховка-І біля с. Ореховка Кіровського району Кримської області. Охоронні розкопки кургану біля с. Пам'ятне Голопристанського району Херсонської області.
47. **Гаврилюк Н. А.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 222/125. Розкопки Каменського городища; розкопки поселень Лиса Гора та Горіховий Гай біля смт. Васильовка Запорізької області.
48. **Гавритухін І. Г.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 97/125. Розкопки у с. Зимно Волинської області. Розвідки у Волинській, Чернівецькій та Львівській областях.
49. **Гавриш П. А.** Полтавський педінститут. Н. с. ВЛ. 33/125. Розкопки скіфського городища та кургану могильника біля с. Книшівка Полтавської області.
50. **Герета І. П.** Тернопільський краєзнавчий музей. Зав. відділом. ВЛ. 294/125. Розкопки черняхівського могильника у с. Чернелеві-Руському Тернопільського району.
51. **Гершкович Я. П.** НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 41/125. Охоронні розкопки пам'яток епохи пізньої бронзи в Донецькій області.
52. **Герцен О. Г.** Сімферопольський держуніверситет. Зав. кафедрою. ВЛ. 288/125. Розкопки середньовічного городища Мангуп Бахчисарайського району Республіки Крим.
53. **Гнатко І. І.** Відділ археології Донбасу при УФК. Н. с. ВЛ. 108/125. Розкопки та розвідки курганів біля с. Октябрське Добропільського району та розвідки у Сватівському районі Луганської області.
54. **Голенко В. М.** ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 144/125. Розкопки античних городищ Кіммеріка та казека в Ленінському районі Республіки Крим.

55. Голенцов А. С. ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 249/125. Розкопки кульчукського могильника та городища біля с. Громовка Чорноморського району Республіки Крим.
56. Голубчик Л. М. Дніпропетровський історичний музей. Зав. сектором. ВЛ. 186/125. Охоронні розкопки в Томаківському районі Дніпропетровської області.
57. Горбов В. М. Донецька організація УТОПІК. Член сектора. ВЛ. 169/125. Дослідження поселення біля с. Безіменне Новоазовського району Донецької області.
58. Горелік О. Ф. Луганський педінститут. Н. с. ВЛ. 291/125. Розкопки пізньоопалеолітичної стоянки біля с. Петрівка Луганського району Луганської області.
59. Горішний П. А. ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 182/125. Розкопки в м. Чигирині та в с. Суботові Черкаської області.
60. Горлов Ю. В. ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 142/125. Розкопки античного городища Кіммерик Республіки Крим.
61. Горончаровський В. А. ЛВІА АН колишнього СРСР. М. н. с. ВЛ. 251/125. Розкопки городища Ілурат та некрополя біля нього поруч з с. Елбтіген Республіки Крим.
62. Гребеников Ю. С. Миколаївський педінститут. Ст. викладач. ВЛ. 205/125. Розкопки курганів біля с. Троїцьке Новоодеського району та с. Козирка Очаківського району Миколаївської області.
63. Гребень П. М. Чернігівський обласний археологічний центр. Зав. відділом. ВЛ. 79/125. Охоронні розкопки Чернігівського дитинця.
64. Гриб В. К. Донецька організація УТОПІК. Член секції. ВЛ. 171/125. Розкопки поселення біля с. Безіменне Новоазовського району Донецької області.
65. Григор'єв В. П. НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 42/125. Розкопки курганів біля с. Веремеєвка Чорнобаївського району Житомирської області.
66. Гудкова О. В. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 270/125. Розкопки черняхівського поселення та могильників біля с. Нагірне Ренійського району та Когильник і Когильник Острів біля м. Арициза Одесської області.
67. Гурін Ю. Г. Луганський палац пionерів. Н. с. ВЛ. 18/125. Охоронні розкопки в м. Кремінне Кременецького району та с. Горшківка Новоайдарського району Луганської області.
68. Гусев С. А. ІА АН України. Аспірант. ВЛ. 54/125. Розкопки трипільського поселення біля с. Ворошилівка Тіврівського району Вінницької області та розвідки у Вінницькій області.
69. Гущина І. 1. Московський державний історичний музей. С. н. с. ВЛ. 225/125. Розкопки могильника Бельбек IV у Нахімовському районі м. Севастополя.
70. Дашевська О. Д. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 250/125. Розкопки городища Беляус біля с. Знаменське Чорноморського району Республіки Крим.
71. Дегерменджи С. М. Донецький краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 167/125. Розкопки та розвідки біля с. Іллічівка Червонопільського району та розвідки в Донецькій області.
72. Дегтяр А. К. Харківський держуніверситет. Зав. арх. музеєм. ВЛ. 105/125. Розкопки поселення біля с. Червона Хвиля Великобурлуцького району Харківської області.
73. Джеджора О. В. Галицька постійно діюча арх.-археологічна експедиція. Заст. нач. ВЛ. 284/125. Розвідки у Галицькому районі Івано-Франківської області.
74. Дзембас О. В. Ужгородський держуніверситет. Аспірант. ВЛ. 14/125. Розвідки біля сіл Белкі, Алданово Іршавського району Закарпатської області.

75. Денісова В. І. ЛІВІА АН колишнього СРСР. С. н. с. ВЛ. 277/125. Розкопки в Ольвії.
76. Добролюбський О. О. ЛОД при Миколаївському краєзнавчому музеї. Н. с. ВЛ. 307/175. Розкопки на території Бахчисарайського району Республіки Крим.
77. Дубовська О. Р. Донецький краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 188/125. Розкопки курганів у Красноармійському районі Донецької області.
78. Дьячков С. В. Харківський держуніверситет. Викладач. ВЛ. 165/125. Розкопки в Херсонесі.
79. Євлевський О. В. Донецький держуніверситет. Н. с. ВЛ. 189/125. Розкопки курганів біля сіл Іваново-Дар'євка, Старо-Ігнатіївка Тельманівського району Донецької області.
80. Євдокимов Г. Л. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 26/125. Розкопки курганів у В.-Лепетихському, Білозірському та Новоолександрівському районах Херсонської області.
81. Жаров Г. В. Чернігівський історичний музей. С. н. с. ВЛ. 53/125. Розвідки та розкопки біля сіл Дібрівне, Іванківка Городищенського району Чернігівської області та розвідки по області.
82. Загоруйко В. Т. Республіканська лабораторія охорон. дослідж. при УФК. Зав. відділом. ВЛ. 187/125. Охоронні розкопки біля с. Писарівка Ямпільського району Вінницької області та розвідки по області.
83. Зарайська Н. П. Чернігівський історичний музей. С. н. с. ВЛ. 298/125. Розкопки курганів та розвідки на території с. Гусельське та м. Макіївка Донецької області.
84. Звіздецький Б. А. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 255/125. Розкопки у м. Но-воград-Волинському та біля с. Корчівка Черняхівського району Житомирської області.
85. Зедгенідзе О. О. ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 214/125. Розкопки «Давнього Херсонеса» Страбона біля м. Севастополя.
86. Зінько В. М. Керченський державний заповідник. Зав. відділом охорони пам'яток. ВЛ. 25/125. Розкопки житлових комплексів Боспору біля с. Осовіні Республіки Крим.
87. Золотарьов М. І. Херсонеський державний історико-архітектурний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 36/125. Розкопки в Херсонесі.
88. Івакін Г. Ю. ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 234/125. Розкопки на вул. Сагайдачного та в Ярославовім провулку у м. Києві.
89. Іванова С. В. Одеський охоронний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 236/125. Розвідки і розкопки біля с. Желенево Іванківського району Одеської області.
90. Іванченко Л. І. Музей археології АН України. Ст. лаборант. ВЛ. 63/125. Охоронні розкопки давнього городища Торчеськ біля с. Марки Рокитнянського району Київської області.
91. Ігнатенко І. М. Чернігівський обласний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 114/125. Охоронні розкопки в м. Чернігові.
92. Ільїнський В. Є. Заповідник Хортиця. Зав. відділом. ВЛ. 23/125. Розкопки укріплень на островах Велика та Мала Хортиця.
93. Карнабед А. А. Чернігівський архіт.-історичний заповідник. Зав. секцією. ВЛ. 131/125. Охоронні дослідження на території м. Чернігова.
94. Катюшин Є. О. Феодосійський краєзнавчий музей. Директор. ВЛ. 164/125. Охоронні розкопки могильників у м. Феодосії Республіки Крим.
95. Калашнік Ю. П. Державний Ермітаж. С. н. с. ВЛ. 267/125. Розкопки в Херсонесі.

96. **Кирилко В. П.** ІА АН України. Ст. лаборант. ВЛ. 162/125. Розкопки в мечеті біля с. Піонерське Сімферопольського району Республіки Крим.
97. **Кислий О. Є.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 94/125. Розвідки в Сімферопольському районі Республіки Крим.
98. **Кичмар О. К.** Херсонеський державний істор.-архіт. заповідник. С. н. с. ВЛ. 279/125. Розкопки в Гагарінському районі м. Севастополя.
99. **Клименко В. Ф.** Єнакіївська організація УТОПІК. Голова секції. ВЛ. 306/125. Охоронні розкопки курганів біля сіл Рибинське, Свободне, Петрівське, Лісне та Ольгінка Волновахського району Донецької області.
100. **Клюшинцев В. М.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 241/125. Розкопки на території с. Бугське Миколаївської області.
101. **Кобаль І. В.** Закарпатський краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 103/125. Розвідки на території Закарпатської області.
- ВЛ. 283/125. Розкопки могильника та поселення біля с. Қасово Берегівського району Закарпатської області.
102. **Ковалевська Л. О.** Херсонеський державний істор.-арх. заповідник. С. н. с. ВЛ. 281/125. Розвідки та розкопки у Верхньо-Юхарінській балці м. Севастополя.
103. **Ковальова І. Ф.** Дніпропетровський держуніверситет. Професор. ВЛ. 8/125. Розвідки та розкопки поселень у Верхньодніпровському та Царичанському районах Дніпропетровської області.
104. **Козак Д. Н.** ІА АН України. Заст. директора. ВЛ. 127/125. Розкопки поселення біля с. Городок Луцького району Волинської області.
105. **Козаков А. Л.** Чернігівський обласний археологічний центр. Директор. ВЛ. 62/125. Охоронні розкопки в м. Чернігові Чернігівської області та в м. Києві.
106. **Козачок Н. Л.** Заповідник Хортиця. Зав. сектором. ВЛ. 64/125. Розкопки на території балки Велика Молодняга та розвідки на о. Хортиця.
107. **Кожокару В. М.** Ренійський краєзнавчий музей. Директор. ВЛ. 12/125. Розвідки на території новобудов Ренійського району Одеської області.
108. **Козловський А. А.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 104/125. Розкопки та розвідки на о. Хортиця та с. Ресpubліканець. Розвідки у Запорізькій, Херсонській та Дніпропетровській областях.
109. **Колтухов С. Г.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 16/125. Розкопки курганів в степовому та передгірному Криму та розкопки поселення біля с. Мілове Білогірського району.
110. **Колеснік А. В.** Донецький краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 166/125. Охоронні розкопки та розвідки біля с. Біла Гора Костенківського району Донецької області.
111. **Колесніков А. Б.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 100/125. Розвідки та розкопки біля с. Піщанка Сакського району Кримської області.
112. **Колесніков О. Г.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 181/125. Охоронні розкопки біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області та біля с. Отево Сокирянського району Чернівецької області.
113. **Колотухів В. О.** Сімферопольський держуніверситет. Н. с. ВЛ. 59/125. Розкопки курганів у радгоспі «Примор'є» та поселення біля с. Володимирівка Чорноморського району Республіки Крим.
114. **Косіков В. А.** Донецький держуніверситет. Ст. викладач. ВЛ. 194/125. Розвідки та розкопки курганів в м. Макіївка та в її околицях.
115. **Костенко В. І.** Дніпропетровський держуніверситет. Доцент. ВЛ. 83/125. Розкопки біля с. Усть-Кам'янка і с. Жовте відповідно Apostolівського та П'ятихатського районів Дніпропетровської області.
116. **Котигорюшко В. Г.** Центр «Карпати». Н. с. ВЛ. 17/125. Охоронні розкопки біля м. Мукачево Закарпатської області.

117. **Котова Н. С.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 126/125. Охоронні розкопки на поселенні біля с. Роздольне Старобешівського району Донецької області.
118. **Кравець Д. П.** Донецький держуніверситет. Н. с. ВЛ. 191/125. Розкопки курганів на території Тельманівського району Донецької області.
119. **Кравченко Е. Є.** Слов'яногорський заповідник. Н. с. ВЛ. 101/125. Охоронні розкопки біля с. Маяки Слов'янського району Донецької області.
120. **Кравченко Н. М.** Київський педінститут. Доцент. ВЛ. 297/125. Розкопки черняхівської пам'ятки Обухів-І біля м. Обухів Київської області.
121. **Крамаровський М. Г.** Державний Ермітаж. Вед. н. с. ВЛ. 266/125. Дослідження середньоівічного городища Солхат (м. Старий Крим).
122. **Крапівіна В. В.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 178/125. Розкопки в Ольвії.
123. **Красильников К. І.** Луганський педінститут. Доцент. ВЛ. 299/125. Розкопки та розвідки пам'яток у Сватівському, Станично-Луганському, Новоайдарському та Антрацитівському районах.
124. **Криганов А. В.** Харківський держуніверситет. С. н. с. ВЛ. 157/125. Охоронні розкопки біля с. Нетайлівка Волчанського району. Розвідки у Балаклійському, Волчанському, Змієвському, Ізюмському, Красноградському та Чугуєвському районах Харківської області.
125. **Крижицький С. Д.** ІА АН України. Заст. директора. ВЛ. 177/125. Розкопки в Ольвії.
126. **Круц В. О.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 243/125. Розкопки трипільських поселень в Тальнівському районі Черкаської області.
127. **Кузіцін В. І.** Московський держуніверситет. Професор. ВЛ. 119/125. Розкопки в Херсонесі.
128. **Кульбака В. К.** Відділ археології Донбасу РЛОД УФК. Зав. відділом ВЛ. 109/125. Розкопки та розвідки в м. Маріуполь Донецької області та розвідки в Свердловському районі Луганської області.
129. **Куриленко В. Є.** Мезінський археологічний музей. Директор. ВЛ. 49/125. Розвідки на території Коропського району та інших районів Чернігівської області.
130. **Кутайсов В. О.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 89/125. Розкопки античних міст Керкінітіди та Калос-Лімена, розвідки в північно-західному Криму.
131. **Кухарська О. М.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 110/125. Розкопки поселення біля с. Ігнатівка Києво-Святошинського району Київської області.
132. **Кучера М. П.** ІА АН України. Вед. н. с. ВЛ. 66/125. Розкопки поселення у с. Суботові Чигиринського району Черкаської області.
133. **Кучінко М. М.** Луцький педінститут. Доцент. ВЛ. 106/125. Розвідки на території Луцька та Волинської області.
134. **Левада М. Є.** Лабораторія охоронних досліджень МК України. М. н. с. ВЛ. 232/125. Розкопки поселення черняхівської культури біля с. Жовтиєве Попельницького району Житомирської області.
135. **Левіна Е. О.** Одеський археологічний музей. Н. с. ВЛ. 73/125. Розкопки на території с. Комарі Комінтернівського району Одесської області.
136. **Лейпунська Н. О.** Археологічний музей АН України. С. н. с. ВЛ. 180/125. Розкопки в Ольвії.
137. **Линьова О. А.** Київський держуніверситет. С. н. с. ВЛ. 80/125. Розкопки біля с. Білогородка Києво-Святошинського району Київської області.
138. **Литвиненко Р. О.** Донецький державний університет. Н. с. ВЛ. 193/125. Розкопки курганів у Тельманівському районі Донецької області.

139. **Лобода І. І.** Бахчисарайський заповідник. М. н. с. ВЛ. 15/125. Розкопки могильників біля сіл Прохладне та Піщане Бахчисарайського району Республіки Крим.
140. **Лукомський Ю. В.** ІОН АН України. М. н. с. ВЛ. 200/125. Розкопки біля сіл Крилос і Шевченкове та в м. Галичі Галицького району Івано-Франківської області.
141. **Мазурник Ю. М.** Хортицький заповідник. Н. с. ВЛ. 78/125. Гідроархеологічні роботи біля о. Хортиця у руслі Старого Дніпра.
142. **Максимов Є. М.** ІА АН України. Вед. н. с. ВЛ. 274/125. Розкопки біля с. Григорівка Канівського району Черкаської області.
143. **Малеєв Ю. М.** Київський державний університет. Ст. викладач. ВЛ. 196/125. Розкопки в с. Лисичинка Заліщицького району Тернопільської області.
144. **Малюкевич О. Є.** ОАМ АН України. М. н. с. ВЛ. 246/125. Розкопки поселення біля села Молоча Белгород-Дністровського району Одеської області.
145. **Манько В. О.** Луганський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 69/125. Розкопки біля с. Сабовка Слов'яносербського району, с. Врубівка Лутугінського району, с. Мирна Долина Лисичанського району та смт. Кремінна Кременецького району Луганської області.
146. **Масленіков О. О.** ІА АН колишнього СРСР. С. н. с. ВЛ. 253/125. Розкопки античного поселення біля с. Золоте і пос. Чокракський мис та некрополя біля с. Чистопілля Ленінського району Кримської області.
147. **Мацкевич Л. Г.** ІСН АН України. Н. с. ВЛ. 199/125. Розкопки біля с. Прийма Миколаївського району Львівської області. Розвідки в Тернопільській та Івано-Франківській областях.
148. **Мельник О. О.** Криворізький історико-краєзнавчий музей. Нач. археолог. експ. ВЛ. 7/125. Розкопки курганів біля с. м. т. Софіївка та с. Авдотьевка Софіївського району, м. Інгулець Широківського району Дніпропетровської області.
149. **Милиця Г. Я.** Центр.-Донецька археологічна експедиція. М. н. с. ВЛ. 20/125. Розвідки на території Луганської області.
150. **Милованова Н. О.** Сумський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 29/125. Розкопки неолітичного поселення біля с. Медівка Серединно-Бузького району Сумської області.
151. **Михайлов Б. Д.** Заповідник «Кам'яна могила». Директор. ВЛ. 202/125. Розкопки на поселенні біля с. Семенівка Мелітопольського району Запорізької області.
152. **Михайліна Л. П.** Чернівецький державний університет. Доцент. ВЛ. 111/125. Розкопки Ревнянського поселення в Чернівецькій області.
153. **Михальчишин І. Р.** Львівський історичний музей. Зав. сектором. ВЛ. 3/125. Розвідки на території Львівської області.
154. **Миць В. Л.** ІА АН України. Зав. відділом. ВЛ. 146/125. Розкопки середньовічних укріплень Алустон та Фуна в м. Бахчисарай.
- ВЛ. 308/125. Розвідки в Алуштинському та Бахчисарайському районах Республіки Крим.
155. **Міхеєв В. К.** Харківський державний університет. Професор. ВЛ. 122/125. Розкопки салтівського могильника та городища біля с. Червона Гірка Балаклейського району та м. Зміїв Харківської області.
156. **Могітич Р. І.** Львівська філія «Укрпроектреставрації». Н. с. ВЛ. 229/125. Розвідку біля с. Дунаєва Перемишльського району Львівської області.
157. **Мозолевський Б. М.** ІА АН України. Зав. відділом. ВЛ. 176/125. Охоронні розкопки курганів біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської області.

158. **Молев Є. О.** Белгородський підінститут. Зав. кафедрою. ВЛ. 198/125. Розкопки на території Белгородського городища.
159. **Моргунов Ю. Ю.** ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 32/125. Розкопки біля с. Селга Лохвицького району Полтавської області та розвідки в Полтавській області.
160. **Моця О. П.** ІА АН України. Зав. сектором. ВЛ. 74/125. Розкопки біля с. Автуничі Бородянського району Чернігівської області.
161. **Мудрицький Г. О.** Чернігівський обласний археологічний центр. Зав. відділом. ВЛ. 2/125. Охоронні розкопки в м. Чернігові по вул. Воровського.
162. **Мухопад С. Є.** Дніпропетровський державний університет. Зав. лабораторією. ВЛ. 11/125. Розкопки курганів у Верхньодніпровському та Никопільському районах Дніпропетровської області.
163. **Назаров В. В.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 149/125. Розкопки на о. Березань Миколаївської області.
164. **Некрасова А. М.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 39/125. Розкопки поселення та могильника біля с. Боромля Тростянецького району Сумської області. ВЛ. 312/125. Розкопки поселення біля с. Білопольє.
165. **Никитенко М. М.** Інститут «Укрпроектреставрація». Н. с. ВЛ. 173/125. Дослідження території Святогорського монастиря в с. Зимно, замку в с. Олика Волинської області та в м. Ізяславі Хмельницької області.
166. **Николаєва Т. В.** Херсонесський держ. історико-архітектурний заповідник. С. н. с. ВЛ. 278/125. Розкопки античної садиби в м. Севастополі.
167. **Николаєнко Г. М.** Херсонесський держ. історико-культурний заповідник. Заст. директора. ВЛ. 155/125. Охоронні розкопки на території Герацького п-ва та в Херсонесі.
168. **Новик Т. Г.** Чернігівський обласний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 115/125. Розвідки на території Репкінського, Чернігівського та Козелецького районів Чернігівської області.
169. **Обломський О. М.** ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 31/125. Розкопки поселення у Путівльському, розвідки в Краснопільському, Сумському та Лебединському районах Сумської області.
170. **Оленковський М. П.** Херсонська організація УТОПІК. Н. с. ВЛ. 82/125. Розвідки на території Високопільського, Геїчеського і Новотроїцького районів Херсонської області та Краснопerekopського району Республіки Крим.
171. **Олійник В. І.** Тернопільський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 156/125. Розкопки поселення у Заліщицькому районі та розвідки на території Тернопільської області.
172. **Орлов Р. С.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 223/125. Розкопки біля м. Вишгорода, с. Жерновка та м. Біла Церква Київської області.
173. **Острроверхов О. С.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 275/125. Розкопки курганів та розвідки на території Білгород-Дністровського, Татарбунарського, Кілійського, Рениського, Ізмаїльського, Кодимського та Арцизького районів Одеської області.
174. **Отрешко В. М.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 234/125. Розвідки на території Херсонської та Миколаївської областей.
175. **Охотников С. Б.** ОАМ АН України. Заст. директора. ВЛ. 136/125. Розкопки на Змійному острові.
176. **Охріменко Г. В.** Луцький історичний заповідник. Н. с. ВЛ. 233/125. Охоронні розкопки старого городища в м. Луцьку.
177. **Паньков С. В.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 311/125. Розкопки черняхівського поселення біля с. Білопольє Сумської області.

178. **Панишко С. Д.** Волинський краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 254/125. Розкопки у м. Камені-Каширському та розвідки на Волині.
179. **Паршина О. О.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 276/125. Розвідки по береговій лінії Партизанської улоговини (ур. Ласпі).
180. **Пелещишін М. А.** Львівський державний університет. Зав. кафедрою. ВЛ. 135/125. Розкопки на поселенні біля м. Червонограда та розвідки в Яворівському районі Львівської області.
181. **Пеняк С. І.** ІСН АН України. Н. с. ВЛ. 239/125. Розкопки поселення у мікрорайоні Городянка м. Ужгорода.
182. **Петраускас О. В.** ІА АН України. Аспірант. ВЛ. 287/125. Розвідки на території Чигиринського району Черкаської області. ВЛ. 305/125. Розкопки могильника біля м. Канева Черкаської області.
183. **Петрашенко В. О.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 67/125. Розкопки могильника та поселення біля с. Бучак Канівського району Черкаської області.
184. **Петренко В. Г.** ОАМ АН України. Н. с. ВЛ. 210/125. Охоронні розкопки поселення та могильника усатівської культури біля с. Маяки Одеської області.
185. **Петров М. В.** Кам'янець-Подільський піділляний підінститут. Зав. кафедрою. ВЛ. 295/125. Розкопки у Старому Місті (Кам'янець-Подільський).
186. **Петропавловський А. Б.** Канівський історичний музей. Н. с. ВЛ. 93/125. Розвідки в Канівському районі Черкаської області.
187. **Пивоваров С. В.** Чернівецький державний університет. Н. с. ВЛ. 113/125. Розвідки біля сіл Рогізна, Зарожани та Чорновка Чернівецької області.
188. **Пильник А. Г.** Чернігівський обласний археологічний центр. Ст. лаборант. ВЛ. 195/125. Розвідки в Городнянському та Корюківському районах Чернігівської області.
189. **Писецький В. К.** Рівненський краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 57/125. Розкопки поселення на південній околиці м. Рівне, розвідки в Рівненській області.
190. **Плещищенко А. Г.** Запорізький обласний краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 52/125. Розкопки курганів біля с. Мадоекатеринівка Запорізького району Запорізької області.
191. **Покас П. М.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 220/125. Розкопки могильників біля сіл Яблоновка Білоцерківського району, Буки Сквирського району Київської області та Зелений Гай Сумського району Сумської області.
192. **Полідович Ю. Б.** Донецький краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 190/125. Розкопки курганів та поселення біля с. Ямпіль Краснолиманського району та розвідки в Донецькій області.
193. **Полікін С. В.** НВК «Археолог». Заст. голови. ВЛ. 38/125. Охоронні розкопки біля сіл Лукашівка та Княжа Криниця Монастирищенського району Черкаської області.
194. **Поліщук Л. Ю.** ОАМ АН України. Н. с. ВЛ. 208/125. Розкопки трипільського поселення біля с. Іванково Кодимського району Одеської області.
195. **Попова О. О.** Московський державний університет. М. н. с. ВЛ. 121/125. Розкопки античного городища «Чайка» у м. Євпаторії.
196. **Попович І. І.** ІСН АН України. М. н. с. ВЛ. 245/125. Охоронні розкопки в Ужгородському районі Закарпатської області.
197. **Попандопуло З. Х.** Запорізький обласний краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 47/125. Розвідки в Запорізькій області (басейни малих річок).

198. **Посредніков В. О.** Донецький державний університет. Доцент. ВЛ. 192/125. Розкопки курганів у Тельманівському, розвідки в Старобешевському районах Донецької області.
199. **Постников С. В.** Донецька обласна організація УТОПІК. Чл. секції. ВЛ. 172/125. Розвідки в м. Єнакієво Донецької області.
200. **Потушняк М. Ф.** ІСН АН України. Н. с. ВЛ. 238/125. Розкопки біля с. Заставне Берегівського району Закарпатської області.
201. **Приймак В. В.** Чернігівський обласний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 235/125. Охоронні розкопки пам'яток біля с. Варгол, м. Глухів та м. Білопілля Сумської області.
202. **Приходнюк О. М.** ІА АН України. Зав. відділом. ВЛ. 128/125. Розкопки городища біля с. Пастирське Смілянського району Черкаської області.
203. **Прищепа Б. А.** Ровенський краєзнавчий музей. Зав. сектором. ВЛ. 129/125. Охоронні розкопки давньоруського городища біля с. Дорогобуж Гощанського району Рівненської області.
204. **Пуздровський М. є.** ІА АН України. Аспірант. ВЛ. 44/125. Розкопки неаполя Скіфського та Петровських висот в м. Сімферополі.
205. **Рассамакін Ю. Я.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 216/125. Розкопки поселень та курганів біля сіл Жовтневе, Виноградне, Чапаївка та м. Токмак Токмакського району Запорізької області.
206. **Рижов С. Г.** Херсонеський державний історико-архітектурний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 60/125. Розкопки в Херсонесі.
207. **Рогов є. Я.** ЛВІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 304/125. Розкопки поселень Козирка II та XII в Очаківському районі Миколаївської області.
208. **Романова Г. А.** ЛВІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 65/125. Розвідки та розкопки у Тростянецькому та Роменському районах Сумської області.
209. **Романчук А. І.** Уральський державний університет. Доцент. ВЛ. 145/125. Розкопки в Херсонесі.
210. **Ромашко В. А.** Дніпропетровський державний університет. Зав. лабораторією. ВЛ. 9/125. Розкопки курганів та поселень в с. Богуслав Павлоградського району Дніпропетровської області.
211. **Росохацький О. А.** Одеський охоронний археологічний центр при УТОПІК. Н. с. ВЛ. 237/125. Розкопки поселення та могильника біля с. Базар'янка Татарбунарського і с. Беленьке Белгород-Дністровського районів Одеської області.
212. **Руденок В. Я.** Чернігівська археологічна секція. Голова. ВЛ. 1/125. Розкопки на території Спасо-Преображенського собору в м. Чернігові.
213. **Руслеєва О. С.** ІА АН України. В. н. с. ВЛ. 179/125. Розкопки в Ольвії.
214. **Савеля О. Я.** Херсонеський державний історико-архітектурний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 282/125. Розкопки і розвідки поселень та могильника в м. Севастополі і на землях Севастопольського лісгоспу.
215. **Сагайдак М. А.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 244/125. Розкопки по вулицях Волошівській, Оболонській та Набережно-Хрестатицькій в м. Києві.
216. **Сазанов О. В.** ІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 141/125. Розкопки в м. Феодосії, смт. Балаклаві та розвідки в Республіці Крим.
217. **Самар В. О.** Запорізький обласний краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 61/125. Розкопки в с. Новоберислав Бериславського району Херсонської області.
218. **Самойленко В. Г.** Луганська обладра. Співробітник археологічної інспекції. ВЛ. 117/125. Розвідки на території Луганської області.
219. **Самойленко Л. Г.** Київський державний університет. Н. с. ВЛ. 70/125. Розкопки біля с. Затишне Кременецького району Луганської області.
220. **Самойлова Т. Л.** ІА АН України. Зав. відділом. ВЛ. 148/125. Розкопки в Ольвії.

221. **Санжаров С. М.** Центрально-Донецька археологічна експедиція. С. н. с. ВЛ. 22/125. Розкопки та розвідки на території Переяславського району, розвідки в Луганській області, розкопки поселення в Старобельському районі. Луганщини.
222. **Сапожников І. В.** ІА АН України. М. н. с. ВЛ. 137/125. Розкопки стоянок в Овідіопільському та Саратському районах Одеської області.
223. **Свешников І. К.** ІСН АН України. С. н. с. ВЛ. 68/125. Розкопки давньоруського Звенигорода в Пустомитівському районі Львівської області. ВЛ. 85/125. Розкопки на місці Берестецької битви.
224. **Серов О. В.** МК України. Секція охорони арх. пам'яток. Зав. секцією. ВЛ. 292/125. Розкопки та розвідки могильника біля с. Луки Києво-Святошинського району Київської області. Розвідки в Київській області.
225. **Седікова Л. В.** Херсонеський державний історико-архітектурний заповідник. С. н. с. ВЛ. 37/125. Розкопки в Херсонесі.
226. **Секерська Н. М.** ОАМ АН України. Зав. відділом. ВЛ. 209/125. Розкопки античного городища біля с. Роксолани Овідіопільського району Одеської області.
227. **Сиволап М. П.** НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 161/125. Охоронні розкопки курганів біля сіл Лески, Червона Слобода, Худяки Черкаського району і однойменної області.
228. **Сидоренко В. О.** Сімферопольський державний університет. Н. с. ВЛ. 289/125. Розкопки ранньосередньовічного могильника на околицях Мангупа та розкопки біля сіл Залісне та Верхня Ореанда Республіки Крим.
229. **Симоненко І. М.** РЛОД при УФК. Зав. відділом. ВЛ. 317/125. Розвідки на території Броварського та Бориспільського районів Київської області.
230. **Сиромятников О. К.** Києво-Печерський державний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 130/125. Охоронні розкопки в Києво-Печерській Лаврі.
231. **Ситник О. С.** НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 160/125. Охоронні розкопки біля с. Бутлов Лановецького району Тернопільської області.
232. **Ситній Ю. Н.** Чернігівський краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 91/125. Розвідки на території Бахматського, Березнянського та Куликовського районів Чернігівської області.
233. **Скакун Н. М.** ЛВІА АН колишнього СРСР. Н. с. ВЛ. 271/125. Розкопки та розвідки поселень біля с. Нагорне Ренийського району Одеської області та Бодаки Збаражського району Тернопільської області.
234. **Скиба Л. Є.** Республіканська лабораторія охоронних досліджень при УФК. Н. с. ВЛ. 123/125. Розкопки біля с. Пирогов Києво-Святошинського району Київської області.
235. **Склярський О. В.** Інститут «Укрпроектреставрація». Н. с. ВЛ. 174/125. Архітектурно-археологічні дослідження в Бахчисарайському палаці Республіки Крим та Хрестовоздвиженській церкві в м. Луцьку Волинської області.
236. **Сміленко А. Т.** Лабораторія охоронних досліджень МК України. Н. с. ВЛ. 125/125. Розкопки на території Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
237. **Смолянінова С. Г.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 247/125. Розкопки біля с. Іванково Кодимського району Одеської області.
238. **Сніжко І. А.** Харківський історичний музей. Зав. секцією. ВЛ. 43/125. Охоронні розкопки в Ізюмському районі Харківської області.
239. **Снітко І. О.** Миколаївський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 325/125. Охоронні розкопки могильника біля с. Рабаківка Миколаївської області та курганів біля с. Костянтинівка Миколаївської області.
240. **Соколова О. Ю.** Державний Ермітаж. Н. с. ВЛ. 248/125. Розкопки на території давнього Німфею.

241. **Солов'юв С. Л.** Державний Ермітаж. Н. с. ВЛ. 290/125. Розкопки в Ольвії.
242. **Сохацький М. П.** Борщівський краєзнавчий музей. Завідуючий. ВЛ. 95/125. Розвідки на території Борщівського району Тернопільської області.
243. **Станко В. Н.** Одеський державний університет. Професор. ВЛ. 10/125. Розкопки поселення Анетівка-2 біля с. Анетівка Доманівського району Миколаївської області та стоянки біля с. Білолесе Татарбунарського району Одеської області.
244. **Стародуб О. В.** Білоцерківський краєзнавчий музей. Зав. секцію. ВЛ. 152/125. Розвідки на території Білоцерківського, Сквирського та Тетіївського районів Київської області.
245. **Степанчук В. М.** НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 107/125. Розвідки на території Сімферопольського, Севастопольського, Белгородського та Бахчисарайського районів Республіки Крим.
246. **Строцень Б. С.** Тернопільський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 203/125. Розкопки поселення черняхівської культури в Збаразькому районі та розвідки на території Тернопільського району.
247. **Суханова І. Ю.** Херсонеський державний заповідник. С. н. с. ВЛ. 280/125. Розкопки поселення на Нахімовському районі м. Севастополя.
248. **Сухобоков О. В.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 219/125. Охоронні дослідження городища Битівля Сумського району та в Сумській області.
249. **Суховий М. О.** Черкаський краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 92/125. Розвідки в Черкаській області.
250. **Телегін Д. Я.** ІА АН України. Вед. н. с. ВЛ. 183/125. Охоронні дослідження біля м. Цюрупинськ Херсонської області. Розвідки в Київській області.
251. **Терський В. С.** ІСН АН України. Н. с. ВЛ. 184/125. Охоронні розкопки городища біля с. Пересопниця Рівненського району та в Рівненській області.
252. **Терський С. В.** Львівський історичний музей. Н. с. ВЛ. 252/125. Розкопки поселення та посадських районів в м. Луцьку.
253. **Терпилівський Р. В.** ІА АН України. С. н. с. ВЛ. 84/125. Розкопки поселення в Путівльському районі Сумської області.
254. **Тимошук В. М.** ІА АН України. Ст. лаборант. ВЛ. 265/125. Розвідки на території м. Києва.
255. **Тихомолова І. Р.** Запорізький обласний краєзнавчий музей. С. н. с. ВЛ. 55/125. Розкопки біля с. Благовещенка Кам'янка-Дніпровського району Запорізької області.
256. **Толкачов Ю. І.** Інститут «Укрпроектреставрація». Н. с. ВЛ. 46/125. Розкопки палацу біля с. Меджибіж Хмельницької області.
257. **Толстиков В. П.** Музей образотворчих мистецтв (Москва). Нач. експ. ВЛ. 226/125. Розкопки в Пантикапеї (м. Керч).
258. **Томашевський А. П.** ІА АН України. Ст. лаборант. ВЛ. 140/125. Розвідки по території Житомирської області.
259. **Томенчук Б. П.** Івано-Франківський краєзнавчий музей. Зав. відділом. ВЛ. 34/125. Розкопки давньоруського селища біля с. Буковна Івано-Франківської області.
260. **Тощев Г. М.** Запорізький державний університет. Доцент. ВЛ. 88/125. Розкопки біля м. Кам'янка-Дніпровська та с. Знам'янка Запорізької області.
261. **Туровський Є. Я.** Херсонеський державний історико-арх. заповідник. С. н. с. ВЛ. 207/125. Охоронні дослідження західної частини Гераклейського півострова.
262. **Усачук А. М.** Секція археології Донецької організації УТОПІК. Чл. секції. ВЛ. 170/125. Розвідки у Володарському районі, охоронні розкопки поселення біля с. Ялта Першотравневого району Донецької області.

263. **Фокеев М. М.** Одеський охоронний археологічний центр. Н. с. ВЛ. 230/125. Розкопки поселення та розвідки біля с. Грибовка Овідіопольського району та розвідки в Одеській області.
264. **Фоменко В. М.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 260/125. Розкопки курганів біля сіл Бузьке, Щуцьке, Каандибне Миколаївської області.
265. **Фрідман М. І.** НВК «Археолог». Н. с. ВЛ. 313/125. Розкопки курганів біля с. Княжа Криниця Монастирищенського району Черкаської області та розвідки в цьому ж районі.
266. **Харланов В. О.** ІА АН України. Нач. постійно діючої експедиції. ВЛ. 124/125. Розкопки в м. Києві (Києво-Печерська Лавра, Зелений театр) та в Переяславі-Хмельницькому.
267. **Храмулов І. А.** Сімферопольський державний університет. Доцент. ВЛ. 87/125. Розкопки городища та могильника в Сімферопольському районі Республіки Крим.
268. **Хришковський В. А.** Державний музей релігії (Ленінград). С. н. с. ВЛ. 224/125. Розкопки у Кітєї Ленінського району Республіки Крим.
269. **Цвек О. В.** ІА АН України. Н. с. ВЛ. 242/125. Розвідки та розкопки трипільських поселень в Гайворонівському районі Кіровоградської області та Тальнівському районі Черкаської області.
270. **Циміданов В. В.** Донецький краєзнавчий музей. Н. с. ВЛ. 168/125. Охоронні розкопки біля с. Дробишево та с. Ямполівка Червонолиманського району Донецької області.
271. **Чайка Р. М.** Львівський державний університет. Зав. музеем. ВЛ. 134/125. Розкопки біля с. Листвиці Дубнівського району Рівненської області і охоронні розкопки в Львівській області.
272. **Чеселев О. Д.** Керченський державний заповідник. С. н. с. ВЛ. 86/125. Розкопки античних комплексів біля с. Глазівка Ленінського району Республіки Крим.
273. **Чекановський А. А.** ІА АН України. Ст. лаборант. ВЛ. 273/125. Розкопки на території м. Києва.
274. **Черкун Й. К.** Закарпатська ОСЮТУР. Керівник гуртка. ВЛ. 13/125. Розвідки на території Іршавського, Берегівського, Ужгородського та Мукачівського районів Закарпатської області.
275. **Чурікова Л. М.** Дніпропетровський державний історичний музей. Зав. сектором. ВЛ. 221/125. Охоронні розкопки курганів біля с. Філія Межевського району Дніпропетровської області.
276. **Шалобудов В. М.** Донецький державний університет. С. н. с. ВЛ. 4/125. Розкопки в Синельниковському та Верхньодніпровському районах Донецької області.
277. **Шавовадов Г. І.** Запорізький обласний краєзнавчий музей. Директор. ВЛ. 102/125. Охоронні підводні роботи в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській та Полтавській областях.
278. **Шахров Г. І.** Запорізький державний університет. Н. с. ВЛ. 90/125. Розвідки та розкопки поселень біля с. Миколаївка Бердянського району Запорізької області.
279. **Швецов М. Л.** Донецьке відділення УТОПІК. Чл. секції. ВЛ. 56/125. Охоронні роботи на поселенні біля с. Маяки Слов'янського району Донецької області.
280. **Шекун О. В.** Чернігівський історичний музей. Зав. відділом. ВЛ. 50/125. Охоронні роботи біля с. Листвиці та Ключків Чернігівської області.
281. **Шестаков С. О.** Керченський державний заповідник. Зав. відділом. ВЛ. 197/125. Розкопки поселення Ак-Бурун I-II та Некрополя в Республіці Крим.
282. **Шимкін Р. Г.** Київський педагогінститут. Викладач. ВЛ. 150/125. Розвідки у Фастівському, Васильківському та Обухівському районах Київської області.

283. Шкоропад В. В. ІА АН України. Аспірант. ВЛ. 151/125. Розкопки поселення біля с. Городок Луцького району Волинської області.
284. Шкроф О. Б. Миколаївська облрада. М. н. с. ВЛ. 212/125. Розвідки на території Каланчакського та Великоолександровського районів Херсонської області.
285. Шрамко Б. А. Харківський державний університет. Професор. ВЛ. 139/125. Розкопки городища біля с. Бельськ Котелевського району Полтавської області.
286. Шрамко І. Б. Харківський державний університет. Н. с. ВЛ. 163/125. Розкопки городища біля с. Бельськ Котелевського району Полтавської області.
287. Щегельський І. І. Кам'янець-Подільський педінститут. Асистент кафедри. ВЛ. 296/125. Розкопки черняхівського поселення біля с. Ставище Дунаєвського району Хмельницької області.
288. Щербіна Л. М. Дніпропетровська ОСЮТУР. Керівник гуртка. ВЛ. 118/125. Розвідки на території поселення Стара Ігрень Самарського району Дніпропетровської області.
289. Яневич О. О. ІА АН України. Н. с. ВЛ. 218/125. Охоронні розкопки біля с. Понизівка Ялтинського району Республіки Крим.
290. Янаєва Т. Ю. Херсонеський державний історико-архітектурний заповідник. С. н. с. ВЛ. 35/125. Розкопки в Херсонесі.

ЗМІСТ

Від редакції	3
Баран В. Д., Зеленецька І. Б., Бобровська О. В. Дослідження багатошарового поселення Куропатники на Прикарпатті	4
Баран В. Д., Томенчук Б. П. Археологічні дослідження «Галичиної могили»	5
Балинська Л. И. Охранные раскопки у с. Пески	6
Баранов И. А., Ланцов С. Б. Исследования Кутлакской крепости в юго-восточном Крыму	7
Беляєва В. И. О работе Пушкаревского археологического отряда	8
Бессонова С. С., Скорий С. А. Работы на Мотронинском городище	9
Благовещенський Ю. І. Розкопи в Підпоріжжі	11
Бобровський Т. А., Воронцова О. А., Стрікар М. М. Спелео-археологічні дослідження у Києві	12
Бузян Г. М., Колібенко О. В., Товкайло М. Т. Роботи Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції	13
Былкова В. П., Буйских С. Б. Раскопки Глубокой Пристани	15
Былкова В. П. Раскопки белозерского поселения в 1991 году	17
Веремійчик О. М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова	18
Відейко М. Ю. Розвідки Кагарлицької експедиції	19
Гаврилюк Н. О., Абікурова М. І., Завгородній Ю. Ю. Городище пізньооскіфського часу біля смт. Велика Лепетиха	19
Гавриш П. Я. Дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі	21
Горончаровский В. А. О полевых исследованиях Илуратского отряда Боспорской экспедиции ИИМК РАН	22
Горбов В. Н., Усачук А. Н. Исследования поселения срубной культуры в Приазовье	23
Гусев С. О. Дослідження на трипільському поселенні Ворошилівка	24
Дашевская О. Д. О работе Донузлавской экспедиции в 1991 году	25
Дзембас А. В. Работы отряда археологической экспедиции Ужгородского госуниверситета	25
Добролюбський А. О. О раскопках экспедиции національного комітета ЮНЕСКО «Великий шелковый путь» на городище Чуфут-Кале в 1991 году	27
Жаров Г. В. Дослідження в басейні р. Снов	29
Загоруйко В. Т., Лотоцька Т. В. Охоронні дослідження курганного могильника біля с. Писарівка Ямпільського району	30
Заєць І. І., Гусев С. О. Модель трипільського житла з Ворошилівки	31
Золотарев М. И., Ушаков С. В. Раскопки в северо-восточном районе Херсонеса в 1991 году	32
Івакін Г. Ю., Сергєєва М. С. Дослідження на житловому масиві Теремки-2(м. Київ)	33
Захар'єв В. А. Нові археологічні об'єкти на території Дунаєвецьчини	34
Козак Д. Н. Дослідження в Городку на Волині у 1991 році	35

Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Герасімов Д. М., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році	37
Ігнатенко І. М., Коваленко В. П. Нові дослідження на верхньому замку в Чернігові	38
Іллінський В. Е., Пустовалов С. Ж. Розкопки багатошарової фортеці на острові Мала Хортиця	39
Калашник Ю. П. Херсонесская экспедиция Государственного Эрмитажа в 1991 году	40
Кирилко В. П., Мыц В. Л. Средневековая Фуна: замок, поселение, некрополь	41
Ключинцев В. Н. Работы Бугского отряда	43
Ковалевская Л. А. О раскопках усадьбы надела 341	44
Колесников А. Г. Раскопки в Бернашевке	45
Колотухин В. А. О раскопках в степном Крыму в 1991 году	46
Колтухов С. Г. О работах Северо-Крымской экспедиции в 1991 году	47
Косаківський В. А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник	48
Котова Н. С., Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелитополя	50
Красильников К. И., Тельнова Л. И. Исследования могильников срубной культуры	51
Круш В. О., Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Тальянки	53
Криганов А. В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескорадъковского могильников салтовской культуры	54
Кузицкий В. И. Исследование Херсонесской археологической экспедиции МГУ	56
Кульбака В. К., Гнатко И. И. Исследования Мариупольской экспедиции	57
Кульбака В. К., Никитин В. И. Исследования курганов на юге Херсонской области	58
Кутайсов В. А., Уженцев В. Б. Раскопки Калос Лимена в 1991 году	59
Левада М. Е., Магомедов Б. В. Охранные работы на поседении черняховской культуры в г. Винница	61
Левина Э. А. О раскопках кошарского поселения в 1991 году	62
Литвиненко Р. А. Исследования длинного кургана срубной культуры в бассейне Кальмиуса	63
Малеев Ю. М. Розкопки жертвовника на городищі Лисичинки	63
Мацкевич Л. Г. Робота львівської обласної експедиції Інституту суспільних наук у 1991 році	64
Михайліна Л. П., Возний І. П., Пивоваров С. В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету	66
Мицик В. Ф., Відейко М. Ю. Охоронні дослідження ранньотрипільського поселення Гребенюків Яр біля с. Майданецького у 1991 році	68
Мовчан І. І., Боровський Я. Є. Дослідження Старокіївської експедиції	69
Могитич Р. І. Архітектурно-археологічні розвідки у с. Дунаєві Перешильянського району Львівської області	70
Мозолевський Б. М., Білозір В. П., Василенко В. А. Дослідження Соболевої Могили	71

Модашов Б. А. Клад бронзовых изделий восточно-тшинецкой культуры	72
Молев Е. А. Работы Китайской экспедиции в 1987—1991 годах	73
Моця А. П., Готун І. А., Коваленко В. П. Нові дослідження південноруського села	74
Мыц В. Л. О работах Горно-Крымской экспедиции Института археологии АН Украины в 1991 году	75
Некрасова Г. М. Розкопки пам'яток черняхівської культури біля с. Боромлі	77
Нікітін В. І. Розкопки скіфського кургану на Інгулі	78
Николова А. В. Курган эпохи энеолита бронзы у г. Орджоникидзе	78
Новаченкова Н. Г. Исследования на Гурзуфском Седле	80
Оленковський М. П. Дослідження палеоліту та мезоліту в Нижньодніпровсько-Приславському регіоні	81
Осадчий Р. Н. Новое городище раннегорелевного века на Житомирщине	83
Островерхов А. С., Субботин Л. В., Субботин А. В. Курган эпохи бронзы энеолита у с. Тимково	83
Паньков С. В., Недопако Д. П. Нові дослідження пам'яток стародавньої чорної металургії в Центральній Україні	85
Паршина Е. А., Савеля О. Я. О разведках в урочище Ласпин	86
Пелещишин М. А. Археологічні дослідження відмінної Західного Бугу та Сяну	87
Пеняк С. І., Попович І. І. Розкопки в Горянах	89
Петраускас О. В., Петропавловский А. Б. Раскопки могильника черняховской культуры в г. Каневе	91
Петренко В. Г., Сапожников И. В. Дослідження поселення Майнова Балка	92
Петропавловский А. Б. Розвідки Канівського музею у 1991 році	93
Плещивенко А. Г. Курганный могильник в устье Конки	94
Полин С. В., Тупчиенко Н. П., Ткачук А. Л. Работы Кировоградской экспедиции в 1991 году	95
Попандопуло З. Х. Об исследованиях Запорожского краеведческого музея	96
Потупчин М. В. Поховання з візком біля с. Писарівка	97
Приймак В. В. Роботи Сумської експедиції	98
Приходнюк О. М. Роботи Пастирської експедиції	100
Прищепа Б. А. Дослідження літогенічного Дорогобужа	101
Пуздовский А. Е., Гумашьян С. В., Зайцев Ю. П., Новиков И. И. Работы Симферопольской экспедиции в 1991 году	103
Рассамакин Ю. Я., Черных Л. А. Новые исследования в бассейне р. Молочной	104
Росохацкий А. А. Раскопки на юге Одесской области	106
Русаков А. С., Диатропов П. Д. Два культовых комплекса Западного теменоса в Ольвии	106
Сапожников И. В. Раскопки позднегипалеолитической стоянки Большая Аккаржа	108
Свешников И. К. Работа археологичной экспедиции Рівненського краєзнавчого музею на місці Берестецької битви у 1991 році	109
Свешников И. К. Работа Звенигородської археологичной экспедициї Інституту суспільних наук АН України за 1991 рік	110
Секерская Н. М. Работа Никонийской экспедиции в 1991 году	112

Сердюкова И. Л. Новые памятники среднеднепровской культуры в Потрудежье	114
Сиволап М. П., Сиволап Л. Г. Розкопки курганів поблизу Черкас	115
Сиволап М. П., Сиволап Л. Г. Розкопки могильника черняхівської культури у Черкасах	116
Симоненко И. М. Разведки в Броварском и Бориспольском районах Киевской области	116
Скиба Л. Є. Дослідження Пирогівського могильника	117
Сміленко А. Т., Шекера І. М. Охоронні розкопки у м. Корсунь-Шевченківський	118
Смольянинова С. П. О работе Кодымского отряда Северо-Западно-Причерноморской охранной экспедиции в 1991 году	120
Терський С. В. Розвідки в околицях княжого Лучеська	120
Терський В. С. Розкопки городища в Пересяпинці в 1991 році	121
Ткачук Т. М. Керамика из площадки б в Бернашевке	122
Толстиков В. П. Раскопки городища Пантикалей в 1991 году	124
Хавлюк П.І. Городище Уличів на Немирівщині	124
Харламов В. О., Гончар В. М. Дослідження пам'ятки архітектури XII ст. церкви Спаса на Берестові у 1990—1991 роках	126
Харламов В. О., Гончар В. М., Трофименко Г. В. Розкопки на території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника в 1991 році	127
Харламов В. О., Трофименко Г. В. Дослідження Переяславського дитинця в 1991 році	128
Цвєк О. В. Дослідження поселень трипільської культури в басейні Південного Бугу	130
Чайка Р. М. Розкопки давньоруського городища біля с. Листвин	131
Чурилова Л. Н. Раскопки Межевского отряда в 1991 году	132
Шаловалов Г. И., Нефедов В. В. Работы на р. Днепр у о. Хортица	133
Шевченко Н. П. Дослідження археологічних пам'яток на Канівщині.	134
Шекун О. В. П'ятнадцятий сезон робіт на давньоруському поселенні «Ліскове»	136
Шилов Ю. А. Раскопки на полуострове Чонгар	137
Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Дослідження Майданецького в 1991 році	138
Шлюстракії	141
Список археологів, які проводили дослідження на території України у 1991 році	177

**Інститут археології Академії наук України
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 1991 РОКУ
Збірник науково-дослідницьких праць археологів України**

Луцьк Волинське обласне редакційно-видавничє підприємство «Надстир'я» 1993
(На українській і російській мовах)
Відповідальні за випуск Д. Н. Козак, В. В. Шкоропад
Редактор М. І. Богум
Художнє оформлення М. П. Шамрила
Художній редактор В. П. Кратюк
Технічний редактор В. Є. Костюхіна
Коректор М. В. Павлюк

Здано на виробництво 01.02.93. Підписано до друку 27.04.93. Формат 60×84/16. ~~Печатка~~
друккарський. Гарнітура літ. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 11,1. Обл.-вид. арк. 13,5. ~~Тираж~~
1000 пр. Вид. № 5. Зам. 403. Ціна договірна. Замовне.

Волинське обласне редакційно-видавничє підприємство «Надстир'я». ~~Печатка~~
263016 Луцьк. Лесі Українки, 7
Обласна друкарня. 263010 Луцьк, пр. Волі, 27